

ІСТОРІА УКРАЇНИ ТА ЄТНОКУЛЬТУРОЛОГІА

Частина II
ЄТНОКУЛЬТУРОЛОГІА
Навчальний
ПОСІБНИК

ІСТОРИЯ

УКРАЇНИ ТА

ЄТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

Частина II

ЄТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

Навчальний

ПОСІБНИК

Міністерство освіти і науки України
Вінницький національний аграрний університет

Бойко Ю.М.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА
ЄТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ
Частина II. Єтнокультурологія
Навчальний посібник

Вінниця - 2017

УДК 94(03)
ББК 63.3(4Укр)я
721

Історія України та етнокультурологія: Навчальний посібник для самостійної роботи студентів. У 2-х частинах. Частина II. Етнокультурологія / Бойко Ю.М.; Вінн. нац. аграрн. ун-т. – Вінниця: ВНАУ, 2017. - 184 с. + 212 іл. (10 у.д.а.)

Рецензенти

Дровозюк Степан Іванович, доктор історичних наук, професор, ректор КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»;

Легун Юрій Вікторович, доктор історичних наук, професор, директор Державного обласного архіву Вінницької області;

Степанчук Юрій Степанович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України факультету історії та права Вінницького державного педагогічного університету.

Рекомендовано Вченою радою Вінницького національного аграрного університету як навчальний посібник для студентів освітнього рівня бакалавр усіх спеціальностей

(Протокол № 11 від 30 травня 2017 року)

Навчальний посібник «Історія України та етнокультурологія», складений на кафедрі історії України та філософії факультету менеджменту та права Вінницького національного аграрного університету, містить необхідні матеріали для самостійної роботи студентів з вивчення дисципліни «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ та ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ» під керівництвом викладача. Розрахований на студентів денної та заочної форм навчання.

В оформленні першої сторінки обкладинки використано:

Герб Української Народної Республіки (В. Кричевський, 22 березня 1918 р.).

Герб держави Володимира Великого (срібна монета князя Володимира, не пізніше червня 1015 р.).

Зміст

Зміст	3-9
Тема 9. Етнокультурологія. Передісторія української культури	10-30
9.1. Культура. Етнос. Культурологія. Етнокультурологія	10
9.1.1. <i>Культура (визначення)</i>	10
9.1.2. <i>Матеріальна культура</i>	10
9.1.3. <i>Функції матеріальної культури</i>	10
9.1.4. <i>Духовна культура</i>	11
9.1.5. <i>Функції духовної культури</i>	11
9.1.6. <i>Етнос (визначення)</i>	11
9.1.7. <i>Умови формування, існування, ознаки етносу</i>	11
9.1.8. <i>Традиції (визначення, різновиди)</i>	12
9.1.9. <i>Традиційна культура, етнічна культура, культура етносу</i>	13
9.1.10. <i>Діалектика співвідношення культури та етносу</i>	13
9.1.11. <i>Культурологія (визначення)</i>	13
9.1.12. <i>Етнокультурологія (визначення)</i>	13
9.2. Археологія. Хронологія. Археологічна періодизація давньої історії	13
9.2.1. <i>Археологія (визначення)</i>	13
9.2.2. <i>Археологічна культура (визначення)</i>	13
9.2.3. <i>Хронологія і проблема датування пам'яток</i>	14
9.2.4. <i>Археологічна періодизація стародавньої історії</i>	14
9.3. Передісторія української культури в епоху привласнюючого господарства (культура палеоліту; культура мезоліту)	14
9.3.1. <i>Культура палеоліту</i>	14
9.3.1.1. <i>Ранній палеоліт</i>	15
9.3.1.2. <i>Середній палеоліт</i>	16
9.3.1.3. <i>Пізній палеоліт</i>	16
9.3.2. <i>Культура мезоліту</i>	18
9.4. Передісторія української культури за часів становлення відтворюючого господарства	19
9.4.1. <i>Неоліт, неолітична революція</i>	19

9.4.2. Буго-дністровська археологічна культура	19
9.4.3. Енеоліт	20
9.4.3.1. Трипільська культурно-історична спільність	21
9.4.3.2. Середньостогівська культурно-історична спільність	21
9.4.3.3. Давньооямна культурно-історична спільність	21
9.4.4. Культурні новації бронзового віку	22
9.4.5. Початок епохи заліза	23
9.4.5.1. Чорноліська культура	23
9.4.5.2. Кімерійці	24
9.4.6. Скіфська епоха	24
9.4.6.1. Культура кочівників українського Степу (7 – 4 ст. до н.е.)	25
9.4.6.2. Культура землеробів-скотарів українського Лісостепу (8–4 ст. до н.е.)	26
9.4.7. Грецька колонізація Північного Причорномор'я	28
Тема 10. Українська культура в ранньому середньовіччі (5 – 13 ст.)	31-61
10.1. Хронологія основних подій	31
10.2. Проблема формування слов'янства за археологічними та писемними джерелами. Основні теорії українського етногенезу	31
10.2.1. Проблема формування слов'янства за писемними джерелами	32
10.2.2. Проблема формування слов'янства за археологічними джерелами	33
10.2.3. Літописні дані про суто східнослов'янські племена	34
10.2.4. Основні теорії українського етногенезу	34
10.3. Матеріальна культура східних слов'ян та Київської Русі (господарство, військова справа, поселення, побут)	35
10.3.1. Господарство	35
10.3.2. Системи орного землеробства	36
10.3.3. Скотарство	37
10.3.4. Ремесла	37
10.3.5. Торгівля	38
10.3.6. Військова справа	39
10.3.6.1. Мечі	39

10.3.6.2. Шаблі	40
10.3.6.3. Стиси	40
10.3.6.4. Сокири	40
10.3.6.5. Булави та кістені	40
10.3.6.6. Луки	40
10.3.6.7. Захисний обладунок	41
10.3.6.8. Спорядження вершника та коня	41
10.3.6.9. Фортифікація	41
10.3.6.10. Чисельність та організація війська	42
10.3.7. Поселення, побут	43
10.3.7.1. Давньоруське місто	44
10.3.7.2. Житловий будинок	45
10.3.7.3. Посуд, хатнє начиння, система харчування	45
10.3.7.4. Одяг.	46
10.3.7.5. Поховальні обряди та звичаї	47
10.4. Духовна культура східних слов'ян та Київської Русі (особливості язичницького світогляду, поширення християнства, писемність, освіта, література, мистецтво)	47
10.4.1. Особливості язичницького світогляду	47
10.4.2. Поширення християнства	48
10.4.3. Писемність, освіта, література	49
10.4.3.1. Графіті	50
10.4.3.2. Берестяні грамоти	51
10.4.3.3. Шкільна освіта	51
10.4.3.4. Література Київської Русі	53
10.4.4. Мистецтво	54
10.4.4.1. Архітектура	54
10.4.4.1.2. Десятинна церква	55
10.4.4.1.3. Софія Київська	56
10.4.4.1.4. Монументальний живопис	57
10.4.4.1.5. Станковий живопис	59
10.4.4.1.6. Кам'яне різьблення	59
10.4.4.1.7. Музичне мистецтво	60
Тема 11. Українська культура у 14 –18 століттях	62-83
11.1. Хронологія основних подій	62
11.2. Освіта, книгодрукування	63

<i>11.2.1. Освіта</i>	63
<i>11.2.1. 1. Острозька школа-академія</i>	64
<i>11.2.1.2. Корпоративна православна освіта</i>	65
<i>11.2.1.3. Львівська братська школа</i>	65
<i>11.2.1.4. Київська братська школа</i>	66
<i>11.2.1.5. Київський колегіум</i>	67
<i>11.2.1.6. Києво-Могилянська академія</i>	68
<i>11.2.1.7. Католицькі навчальні заклади в Україні</i>	69
<i>11.2.2. Книгодрукування</i>	70
<i>11.2.2.1. Іван Федорович Москвитин</i>	70
<i>11.3. Література, драматургія</i>	73
<i>11.3.1. Література</i>	73
<i>11.3.1.1. Літописання</i>	73
<i>11.3.1.2. Полемічна література</i>	73
<i>11.3.1.3. Історична література</i>	74
<i>11.3.2. Поетика, драматургія</i>	74
<i>11.4. Мистецтво</i>	75
<i>11.4.1. Архітектура</i>	75
<i>11.4.2. Живопис</i>	76
<i>11.4.3. Скульптура</i>	78
<i>11.4.4. Музичне мистецтво</i>	79
<i>11.4.5. Декоративно-ужиткове мистецтво</i>	83
Тема 12. Культура запорізького козацтва	84-99
<i>12.1. Хронологія основних подій</i>	84
<i>12.2. Джерела формування, склад та чисельність козацтва. Адміністративно-політичний устрій Війська Запорізького</i>	85
<i>12.2.1. Джерела формування, склад та чисельність козацтва</i>	85
<i>12.2.2. Адміністративно-політичний устрій</i>	86
<i>12.3. Військовий устрій та військова справа</i>	86
<i>12.3.1. Військовий устрій</i>	86
<i>12.3.2. Військова справа</i>	89
<i>12.4. Звичаї, побут, освіта</i>	92
<i>12.4.1. Звичаї</i>	92
<i>12.4.2. Побут</i>	92
<i>12.4.3. Освіта і шкільництво</i>	98

Тема 13.Українська культура у 19 ст.	100-120
13.1. Хронологія основних подій	100
13.2. Етапи українського національно-культурного відродження 19 – початку 20 ст. та їх ознаки	100
<i>13.2.1. Моделі культурного відродження західних та південних слов'ян у 19 ст.</i>	101
<i>13.2.2. Особливість українського відродження 19 ст.</i>	101
13.3. Освіта і наука	102
<i>13.3.1. Освіта</i>	102
<i>13.3.2. Наука</i>	105
13.4. Розвиток літератури	109
<i>13.4.1. Нова доба в історії українського письменства</i>	109
<i>13.4.2. Романтизм</i>	109
<i>13.4.3. Перехід до реалізму</i>	110
<i>13.4.4. Літературна періодика</i>	110
13.5. Театральна та музична культура	111
<i>13.5.1.1. Театр. Театральне мистецтво в Україні до середини 19 ст.</i>	111
<i>13.5.1.2. Театральне мистецтво в Україні другої половини 19 ст.</i>	112
<i>13.5.3. Музика</i>	113
13.6. Архітектура та образотворче мистецтво	114
<i>13.6.1. Розвиток архітектури в Україні 19 ст. Класицизм</i>	115
<i>13.6.2. Еклектизм</i>	116
<i>13.6.3. Модерн</i>	116
<i>13.6.4. Скульптура</i>	116
<i>13.6.5. Живопис</i>	117
<i>13.6.6. Ознаки історичної зрілості української культури на рубежі 19 – 20 століть</i>	120
Тема 14.Українська культура у 20 ст.	121-143
14.1. Хронологія основних подій	121
14.2. Українська культура перших десятиліть 20 століття	122
<i>14.2.1. «Просвіти» та інші громадські культурницькі організації</i>	122
<i>14.2.2. «Січковий рух»</i>	122
<i>14.2.3. Стан книгодрукування та періодики</i>	122
<i>14.2.4. Перші кіностудії в Україні</i>	123

<i>14.2.5. Піднесення українського мистецтва</i>	123
<i>14.2.6. Культурницька політика Центральної Ради і Директорії УНР</i>	123
<i>14.2.7. Культурницька політика Української держави</i>	125
<i>14.2.8. Культурницька політика радянської влади</i>	126
<i>14.3. Культура України у 1920-1930-ті роки</i>	127
<i>14.3.1. Політика українізації</i>	127
<i>14.3.2. Літературна дискусія 1925 - 1928 років</i>	129
<i>14.3.3. Ліквідація неписьменності</i>	129
<i>14.3.4. Літературний процес</i>	130
<i>14.3.5. Театральне життя</i>	132
<i>14.3.6. Кінематограф</i>	133
<i>14.3.7. Музичне мистецтво</i>	133
<i>14.3.8. Архітектура</i>	134
<i>14.3.9. Розвиток монументальної та монументально декоративної скульптури</i>	134
<i>14.3.10. «Розстріляне відродження» і масовий терор</i>	134
<i>14.3.11. Культурне життя Західної України</i>	135
<i>14.4. Культура України у 40-ві - на початку 90-х років 20 століття</i>	136
<i>14.4.1. Воєнний період</i>	136
<i>14.4.2. Повоєнний період</i>	137
<i>14.4.3. Часи хрущовської «відлиги»</i>	137
<i>14.4.4. Дисидентський рух</i>	139
<i>14.4.5. Період «застою»</i>	141
<i>14.4.6. Перебудова</i>	142
Тема 15. Традиційна культура українського народу	144-168
<i>15.1. Двір, житло, садиба</i>	147
<i>15.1.1. Планування двору</i>	144
<i>15.1.2. Українське народне житло</i>	144
<i>15.1.3. Садиба</i>	148
<i>15.2. Народний одяг українців. Система харчування та українська народна кулінарія</i>	148
<i>15.2.1. Народний одяг українців</i>	148
<i>15.2.2. Система харчування та українська народна кулінарія</i>	151

15.3. Сімейний та громадський побут. Родинні обряди і звичаї	153
15.3.1. Сім'я, або родина	153
15.3.2. Суспільний побут	156
15.3.3. Родинні обряди та звичаї	156
15.3.3.1. Весільний цикл	156
15.3.3.2. Родильний цикл	158
15.3.3.3. Поховальний цикл	159
15.3.3.4. Народні свята календарного циклу	160
15.4. Усна народна творчість українців. Народне образотворче мистецтво	164
15.4.1. Усна народна творчість	164
15.4.2. Народне образотворче мистецтво	166
Питання до підсумкового контрольного заходу з етнокультурології	169-171
Алфавітно-тематичний покажчик	172-178
Література до навчальної дисципліни «Історія України та етнокультурологія»	179-184

Тема 9. Етнокультурологія. Передісторія української культури

Структура розділу

9.1. Культура. Етнос. Культурологія. Етнокультурологія.

9.2. Археологія. Хронологія. Археологічна періодизація давньої історії.

9.3. Передісторія української культури в епоху привласнюючого господарства.

9.4. Передісторія української культури за часів становлення відтворюючого господарства.

9.1. Культура. Етнос. Культурологія. Етнокультурологія.

Початок осмислення людиною оточуючого світу сягає сивої давнини. Але тільки в античній філософії вперше мало місце наукове співставлення і логічне протиставлення природи (*natura*) та штучного світу, створеного самою людиною. Для позначення останнього феномену з середини I ст. до н.е. стали використовувати латинське слово *cultura*.

9.1.1. • Культура – особлива форма, засіб і результат людської життєдіяльності. Вона представлена продуктами матеріальної та духовної праці, системою суспільних норм і закладів, відносинами людей з природою, суспільством та собою, як особистістю.

Культуру як цілісну систему, що відображає особливості природи людини, прийнято поділяти на дві головні підсистеми – *матеріальну* і *духовну*. Вони розрізняються за первинною формою існування своїх складових та функціями у житті людей.

9.1.2. Матеріальна культура об'єднує речі штучного походження (артефакти), первинна форма існування яких суто матеріальна.

Основні групи артефактів такі:

- ✓ засоби виробництва;
- ✓ засоби споживання;
- ✓ речі престижного значення.

Разом чи окремо вони забезпечують реалізацію важливих функцій, орієнтованих переважно на задоволення матеріальних потреб людини.

9.1.3. Головними функціями матеріальної культури є наступні:

- ✓ *продуктивна*, спрямована на продукування сприятливих матеріальних умов для існування людини (є спеціальною для засобів виробництва);
- ✓ *рекреативна*, орієнтована на забезпечення можливості відтворення людини у якості активно діючої особистості (спеціальна для засобів споживання);

- ✓ *захисна*, що забезпечує захист людини від негативного впливу оточуючого середовища (є спільною для засобів виробництва та засобів споживання);
- ✓ *представницька*, що пов'язана з позначенням місця людини у структурі суспільних відносин і статусів (є спеціальною для речей престижного значення).

9.1.4. *Духовна культура об'єднує явища штучного походження, первинна форма існування яких суто ідеальна (образи, почуття, ідеї, знання).* Для збереження та передачі їм надають вторинної матеріалізованої форми, в результаті чого виникає проблема співвідношення форми та змісту елементів.

9.1.5. *Головні функції духовної культури такі:*

- ✓ *людинотворча*, що забезпечує можливість формування людини як особистості;
- ✓ *пізнавальна*, що дозволяє духовній культурі бути зосередженням засобів пізнання людиною себе і оточуючого світу, формою відбиття результатів процесу пізнання, а також і різновидом колективної самосвідомості людства;
- ✓ *інформативно-комунікативна*, що виступає джерелом генерування інформації та первинних засобів інформаційного спілкування;
- ✓ *нормативно-регулятивна*, що виробляє морально-етичні та юридичні норми співжиття людей;
- ✓ *аксіологічна* (оцінююча), що забезпечує можливість орієнтації людини в оточуючому світі на підставі наявного культурного досвіду.

9.1.6. • **Етнос** – слово давньогрецького походження, яке у живій формі використовувалось в значеннях «зграя», «натовп», «плем'я», «народ». Досить часто в сучасній українській мові відповідником етносу вважають слово *народ*. Але це невірно, оскільки останнє слово, залежно від контексту, може позначати різні форми об'єднання людей (пор.: «український народ» - «народ України»).

У науці **етнос** - це *група людей, поєднаних спільністю мови, комплексом традиційної культури, які визнають спільність своєї історичної долі.*

9.1.7. Як форма суспільної організації людей *етнос* підкоряється певним умовам формування, існування та має характерні ознаки:

- ✓ *спільність території*, що виступає умовою формування етносу (*етногенезу*), коли оптимальна щільність інформаційних зв'язків реалізується через безпосереднє спілкування між індивідами, сприяє виникненню *усвідомленого культурного простору*, забезпечує розвиток економічних, соціальних та інших зв'язків між населенням. Після завершення етногенезу існування етносів та етнічних груп може бути довготривалим поза межами своїх первинних територій. Це свідчить про те, що спільність території є умовою *етногенезу*, але не стає обов'язковим чинником подальшого існування чи необхідною ознакою етносу;
- ✓ *мова* зазвичай є однією з найважливіших якостей і ознак етносу, символом етнічної належності, умовою або результатом *етногенезу*;
- ✓ важливе значення для формування та функціонування етносу мають *особли-*

вості його матеріальної та духовної культури, перш за все ті компоненти, для яких характерні традиційність та стійкість. Традиційна культура разом з мовою є найбільш виразною зовнішньою ознакою кожного етносу;

- ✓ етнос стає історичною реальністю лише тоді, коли у свідомості людей закріплюється розуміння своєї належності до певного етнічного утворення, коли виникає *етнічна самосвідомість*, що виявляє себе через *етнічну самоназву*;
- ✓ однією з найважливіших умов існування етносу є *можливість соціально-біологічного та етнокультурного самовідтворення*. Соціально-біологічне самовідтворення забезпечується через укладання шлюбів (переважно між представниками одного етносу). Етнокультурне самовідтворення, що є яскравим прикладом *небіологічної спадковості*, полягає у передачі етнокультурної інформації від старших до молодших людей шляхом навчання та виховання, в результаті чого формується *етнічна самосвідомість* нового покоління.

Головне етнічне навантаження в культурі несуть у собі її найбільш стійкі елементи, для позначення яких вживається термін *традиція* (лат. «передача», «спадковість»).

9.1.8. • Традиції – це стереотипні форми масової поведінки людей. У структурному відношенні традиції можна розділяти, залежно від змісту, на **стереотипи діяльності** та **стереотипи виховання**, а у відношенні до мети такої діяльності – на **звичай** та **обряди**:

- ✓ *стереотипи діяльності* – це історичний досвід, відтворюваний через традиційні механізми та засоби їх втілення («щоб не було соромно перед людьми»);
- ✓ *стереотипи виховання* – це ідеалізовані образи представників даного етносу, на досягнення яких орієнтовані традиційні засоби народного виховання («гарна мати», «гарний батько», «гарні діти» тощо);
- ✓ *звичай* – стереотипна форма масової поведінки, спрямованої на досягнення *реальної*, з точки зору учасників процесу, мети (наприклад: *толока* – традиційна форма організації колективної взаємодопомоги у селянській громаді). Така форма *традиційності* більше тяжіє до сфери матеріальної культури, є формою задоволення матеріальних суспільних проблем *традиційними засобами культури*;
- ✓ *обряди* – стереотипна форма масової поведінки, спрямованої на досягнення *ідеальної* мети, яка від формування до моменту реалізації існує виключно у свідомості самих людей (прикладом може бути *обряд хрещення дитини*, коли за допомогою складних дій символічного характеру відбувається переведення новонародженого з «не нашого» до «нашого» культурного простору¹,

¹ Протилежністю до названого можна вважати поховальну обрядовість, спрямовану до переведення «колишнього нашого» до стану «не нашого» в іншому світі.

перетворення «немовляти» на «дитину»). У такому випадку можна говорити про домінування традиційних засобів задоволення духовних запитів людей.

Труднощі аналізу сутності обрядів та звичаїв полягають у тому, що у реальному житті вони утворюють складну діалектичну єдність, в межах якої нерідко змінюють свої якісні відмінності.

9.1.9. В літературі досить часто можна зустріти термін **традиційна культура**. Ним позначають прошарок культури, найбільш тісно пов'язаний з традиціями, характерними ознаками якого є *масовість* і *сталість* у часі та просторі. Можна стверджувати, що у *традиційній культурі* безпосередньо зібрані найбільш характерні якості етносу. Відповідником традиційної культури може виступати термін **етнічна культура**. Вона не є тотожною *культурі етносу*, оскільки в сучасних умовах остання, крім традиційного ядра, вбирає у себе елементи *іноетнічного* та *над етнічного* походження.

9.1.10. Загалом **діалектика співвідношення культури та етносу полягає у функціональності їх взаємозв'язків, що виявляє себе у таких основних формах:**

- ✓ *генеруюча*, оскільки люди, об'єднані в етноси, є творцями своєї культури;
- ✓ *інтегруюча*, оскільки люди об'єднуються в етноси перш за все за ознаками подібності культури;
- ✓ *диференціююча*, оскільки ми маємо змогу розрізнити етноси виключно за ознаками відмінностей їхніх культур.

9.1.11. • **Культурологія - наука, що вивчає специфіку розвитку матеріальної та духовної культури етносів, націй, цивілізацій в конкретно-історичному аспекті.**

Тривалий час дослідження культури мали переважно академічний характер, але з другої половини 19 ст. ситуація змінилася. Набуті знання почали застосовувати у практиці масової комунікації, дипломатії, військової справи тощо. Почалося виокремлення течій, які поєднують ознаки філософських, психологічних, історичних, етнографічних, мистецтвознавчих, літературознавчих та інших напрямків.

9.1.12. • **Етнокультурологія - розділ культурології, що досліджує культурні системи, сформовані за етнічною ознакою, в їх історичному розвитку.**

9.2. Археологія. Хронологія. Археологічна періодизація давньої історії.

Про минуле людства та окремі історичні події ми дізнаємось завдяки історичним джерелам, які можна поділити на дві групи – *письмові* та *речові*.

9.2.1. • **Археологія – наука, що вивчає минуле переважно за речовими (археологічними) джерелами.**

9.2.2. • **Археологічна культура – це сукупність територіально, хронологічно, типологічно споріднених пам'яток далекого минулого.** На думку ба-

гатьох фахівців, «археологічна культура» може розглядатися як матеріальний відповідник культур стародавніх народів або груп споріднених народів далекого минулого.

9.2.3. • Складною є **проблема датування** пам'яток або цілих епох в історії людства, що представлені виключно речовими джерелами чи розрізненими писемними текстами ранніх цивілізацій. На допомогу приходить **хронологія - наука про співвідношення речей, подій та явищ у часі**. Одержувані дати можуть бути **відносними** (раніше, пізніше або одночасно з якимись іншими подіями, об'єктами, явищами без використання певних одиниць виміру часу) чи **абсолютними** (те ж саме, але з прив'язкою до певної системи виміру часу).

9.2.4. • **Археологічна періодизація**. Вивчаючи давню історію, археологи поділяють її на кілька основних епох та періодів, беручи за основу такої періодизації **об'єктивний факт поступової зміни основних матеріалів для виготовлення знарядь праці та предметів озброєння**:

I. Епоха каменю (3 млн. – 5 тис. р. до н.е.) охоплює періодів:

- ✓ **палеоліт** – «стародавній кам'яний вік» (3 млн. – 10 тис. р. до н.е.), який, у свою чергу, поділяється на три етапи:
 - а) **ранній** (3 млн. – 300 тис. р. тому);
 - б) **середній** (300 – 40 тис. р. тому);
 - в) **пізній** (40 – 10 тис. р. до н.е.);
- ✓ **мезоліт** – «середній кам'яний вік» (10 – 8 тисячоліття до н.е.);
- ✓ **неоліт** – «новий кам'яний вік» (у межах України 7– 5(4) тисячоліття до н.е.).

II. Епоха ранніх металів (у Східній Європі 5 – 2 тисячоліття до н.е.) охоплює:

- ✓ **енеоліт** – «міднокам'яний вік» (на території України в основному датується 5 – 4 тисячоліттями до н.е.);
- ✓ **бронзовий вік** (у Східній Європі припадає на 3 – 2 тисячоліття до н.е.).

III. Епоха заліза (1 тисячоліття до н.е. – 15 ст. н.е.):

- ✓ **ранній залізний вік** (1 тисячоліття до н.е. – 5 ст. н.е.);
- ✓ **раннє середньовіччя** (5 – 15 ст. н.е.).

9.3. Передісторія української культури в епоху привласнюючого господарства (культура палеоліту; культура мезоліту).

Найдовшою у часі культурною епохою в історії людства була **епоха безроздільного панування привласнюючої форм господарювання - мисливства, збиральництва, рибальства, - коли виробником необхідних ресурсів є тільки природа, а людина «привласнює» незначну їх частину через трудову діяльність**. З точки зору археологічної періодизації це етапи палеоліту і мезоліту епохи каменю.

9.3.1. • **Культура палеоліту**. Цілеспрямовані дослідження археологів, біологів, антропологів, генетиків дозволяють окреслити **основні етапи станов-**

Основні пам'ятки раннього та середнього палеоліту в Україні

лення людини та формування засад її культури, що співпадають з палеолітом та його внутрішньою періодизацією:

- ✓ 9.3.1.1. У **ранньому палеоліті** найближчими родичами людини серед викопних мавп були *австралопітеки* («південні мавпи»), котрі існували на африканському континенті від 5,5 до 2 мільйонів років тому. В цей час сформувалось прямоходіння, яке звільнило передні кінцівки для праці. Приблизно 2,6 млн. років тому *австралопітеки* почали виготовляти найпростіші знаряддя праці з кістки та каменю. Тоді з'являються перші артефакти і починається історія матеріальної культури. Наступну ланку історичного ланцюга між мавпою та людиною заповнили *пітекантропи* («мавполюди»). Ареал розповсюдження *пітекантропів* охоплював Африку, південно-східні райони Азії, центральну та західну Європу. Об'єм мозку *пітекантропів* збільшився до 900 см³. Приблизно 600–500 тис. років тому вони *почали користуватись вогнем*. Найдавніші відомості про перебування *мавполюдей* на території сучасної України відносяться до заключної фази раннього палеоліту, близько 1 млн. років тому, що збігається з прогресуючим похолоданням. Відомо біля 30 археологічних пам'яток цього часу на Півдні Східної Європи.

- ✓ 9.3.1.2. Перехід від раннього до **середнього палеоліту** пов'язаний з появою першого виду справжніх людей. Цей вид отримав наукову назву *Homo primigenius* («Людина примітивна»), або інакше *неандертальська людина*. За об'ємом мозку (1200-1600 см³) вона наближалась до сучасної людини, але його структура була ще відносно примітивною через слабкий розвиток лобних долів, де зосереджуються асоціативні центри, відповідальні за функції мислення, а також центри гальмування. Для середнього палеоліту в *Україні* відомо більше 200 пам'яток. Довгий час існування *неандертальського* типу на Близькому Сході та в Європі (350 - 26 тис. років тому, а на території сучасної України – 130-28 тис. років тому) співпадає зі значними змінами у *матеріальній культурі*. З'являються перші *наземні житла*, що мало принципове значення в умовах різкого погіршення клімату. В *Україні* найдавніше наземне житло виявлено на стоянці *Молодове I* на Дністрі. До цих часів відносяться незаперечні свідчення існування у *Людини примітивної* духовності та *зачатків духовної культури у її першій релігійній формі*. В археологічному відношенні це фіксується через появу *поховань* та поховальної обрядовості. В межах *України* такі поховання неандертальців відомі у Криму. Перша пам'ятка знаходилась у гроті печери *Кіік-Коба* і представлена похованнями жінки 35-40 років та маленької дитини. Друга пам'ятка представлена похованням 18-20 місячної дитини у гроті печери *Старосілля*.
- ✓ 9.3.1.3. **Пізній палеоліт** збігається у часі з появою *людини сучасного фізичного типу* – *Homo sapiens (людина розумна)* і заключною фазою льодовикової доби, що відзначалась суворим кліматом. Відбувається заселення Америки та Австралії, з'являються антропологічні раси. Північна частина *України* тоді входила до зони розповсюдження мамонтів у Європі. Між 20 і 13 тисячоліттями тут функціонувало багато довготривалих поселень мисливців на мамонтів, серед яких всевітньо відомим є *Мізинська стоянка*. Ускладнення духовного світу пізньопалеолітичної людини призвело до появи *мистецтва* – *другої форми існування духовної культури*², тісно пов'язаного з релігійними віруваннями у формах *анімізму, тотемізму, магії*³. Первісне мистецтво представлене різними художніми і пластичними жанрами та формами. Живопис, графіка, барельєф краще відомі у печерах південної частини Західної Європи. На просторах Східної Європи живопис представлений реалістичними зображеннями мамонтів та диких коней на стінах *Капової печери* (Урал), геометричними мальованими орнаментами на черепках мамонтів зі споруд на стоянці *Межиріч*, графічною композицією на бивні мамонта з *Кирилівської* стоянки у Києві. Унікальними є вироби з мамонтової кістки, знайдені ще на

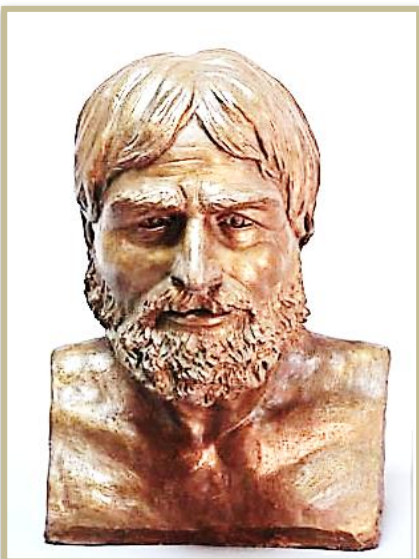
² Третя форма існування духовної культури – наука – з'являється у 6 ст. до н.е. спочатку в Стародавній Греції.

³ Більш детально первісні форми релігійних вірувань розглядаються в інших навчальних курсах.

Основні пам'ятки пізнього палеоліту в Україні

початку 20 ст. під час розкопок *Мізинської* стоянки - пара браслетів і серія стилізованих жіночих статуєток, вкритих різьбленим геометричним орнаментом, кістяні та мушляні намиста, амулети. Ускладнення духовного світу пізньопалеолітичної людини знайшло свій прояв у розвитку *поховальної обрядовості*. Так, у 1955 році на пагорбі біля струмка *Сунгір* недалеко від міста Володимир у Росії було відкрито ряд поховань, зроблених більше 22 тисяч років тому. Найбільш цікавим виявилось парне поховання хлопчика 12-13 років та дівчинки 7-8 років, які лежали на спині, головами один до одного. Їх шкіряний одяг вкривав орнамент з тисяч кістяних намистин, на головні убори були нашиті ікла пещерних мамонтів, попередньо розм'якшених та випрямлених. Ще одне поховання належало кремезному чоловікові 40-50-ти років. Скульптурні портрети похованих за їхніми черепами, зроблені у лабораторії пластичної реконструкції професора Михайла Михайловича Герасимова, засвідчують, що хлопчик мав виразні негроїдні риси, тоді як дівчинка і дорослий чоловік належали до європеїдної раси.

Мурзак-Коба

9.3.2. • **Культура мезоліту.** Мезоліт (10 – 8 тис. до н.е.) - це час, коли припиняється поширення льодовиків, пом'якшується клімат, змінюється природне оточення первісної людини. Територія України вкрилась хвойними і широколистяними лісами. Мамонти почали зникати 13 тис. років тому. Об'єктами полювання стають переважно лісові нестадні травоядні тварини (лось, тур, благородний олень, кабан, косуля). Саме тоді з'являються *лук та стріли*, завдяки чому мисливство поступово набуває індивідуального характеру. Значну роль в мисливстві починає відігравати *собака*, у цей час починається одомашнення *свині*. Поряд з мисливством у посилюється роль збиральництва, виникає *рибальство* як відносно самостійна галузь привласнюючого господарства. Відбувається вдосконалення техніки обробки каменю, зменшуються розміри знарядь, форма яких геометризуються. Ці вироби – *мікроліти* - слугували вкладишами до рогової чи дерев'яної основи. Багато знарядь праці продовжували виготовляти з кістки та рогу тварин.

Завершення палеолітичної доби супроводжувалось суттєвими змінами у суспільних відносинах. Починається перехід від *матріархального* до *патріархального* роду, в результаті чого з'являються *парні різностатеві поховання*, де основним небіжчиком є чоловік. Прикладом подібного археологічного комплексу може слугувати поховання у гроті печери *Мурзак Коба* (Крим).

Один з кістяків належав жінці 20-25 років, інший чоловікові років 40-50. У Дніпровському Надпоріжжі в одному з могильників були поховані переважно чоловіки, більшість з яких загинула у бою (на що вказують крем'яні наконечники стріл у кістках). Це свідчить про *появу війн за мисливські та рибальські угіддя*, котрі супроводжувались винищенням дорослих чоловіків-воїнів, включенням жінок та дітей переможених до племінної організації переможців.

У *мистецтві* мезоліту, замість первісного реалізму палеолітичної епохи, поширюється схематизм, переважають спрощені геометризовані зображення. Загалом, мезоліт - це час значних змін в умовах життя та в економіці первісних мисливців, збирачів, рибалок, час формування передумов переходу до відтворюючих форм господарювання.

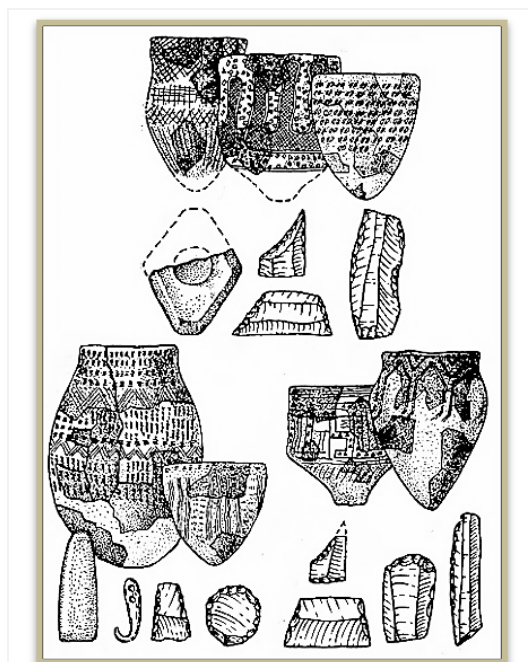
9.4. Передісторія української культури за часів становлення відтворюючого господарства.

9.4.1. • **Неоліт** в межах України охоплював 7– 5(4) тисячоліття до н.е. З початком неоліту стали переважати відносно осілі громади, які вели *регулярне сезонне багаторесурсне господарство*. Нові умови існування покликали до життя певні зміни у культурі. На пропозицію археолога та історика Гордона Чайльда, їх прийнято називати «*неолітичною революцією*».

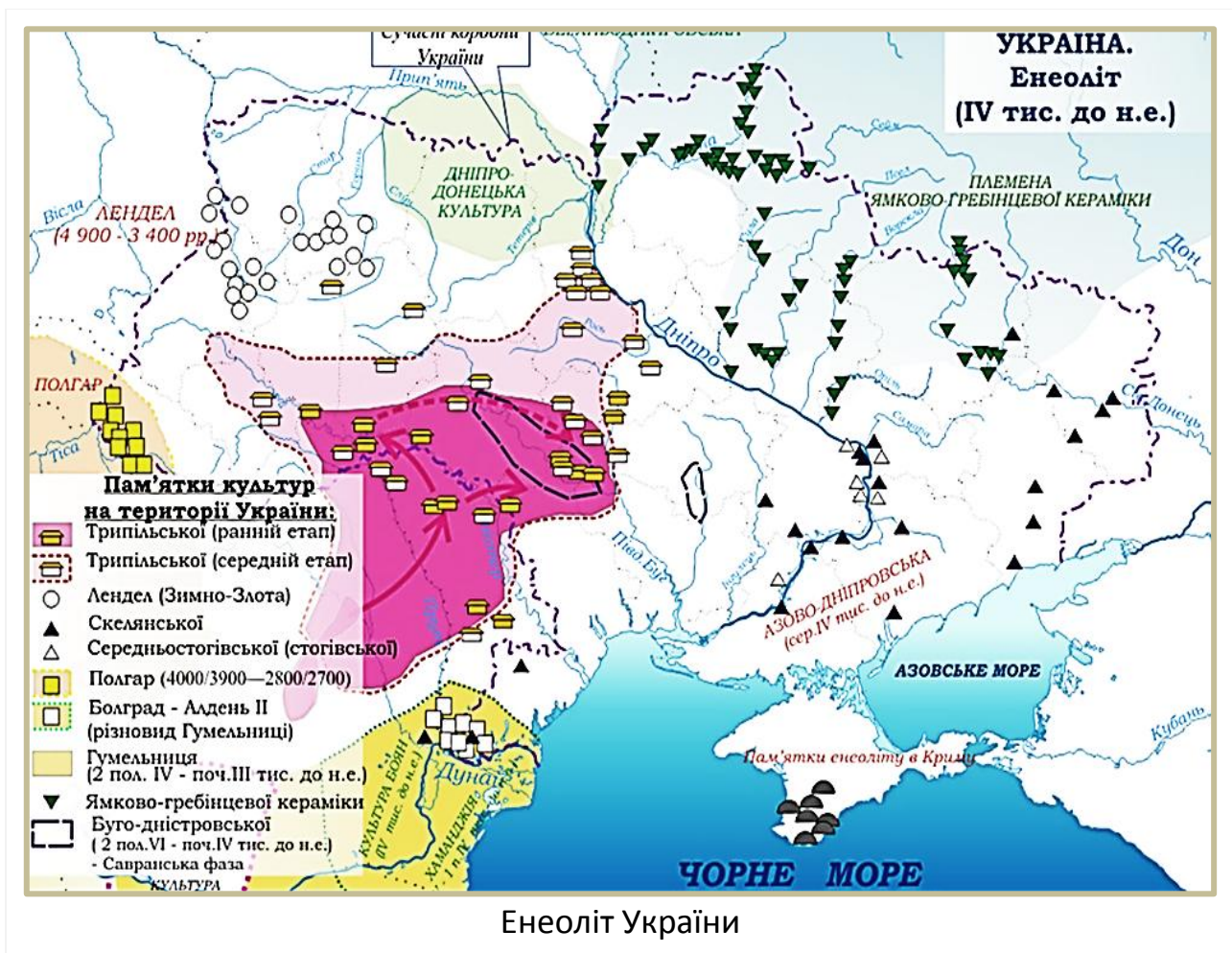
Найбільш суттєвими ознаками неолітичної революції є такі:

- ✓ Удосконалення технології виготовлення кам'яних знарядь (*розпилювання, свердління, шліфування*), що значно підвищило їх продуктивність.
- ✓ Поява *копалін* кременю та інших мінеральних ресурсів, зокрема солі. Остання мала принципово важливе значення у зв'язку зі зростанням ролі рослинної їжі.
- ✓ Поява *кераміки* та *керамічного посуду*. Такий посуд не боїться вогню і не пропускає вологу. Ці властивості кераміки набули принципової ваги за умов становлення землеробства, оскільки зерна рослин стають поживними для людини лише після тривалого варіння.
- ✓ На основі плетіння виникло *ткацтво*. Тканий одяг значно покращив умови пристосування людей до різних кліматичних умов існування.
- ✓ Зростанням міжобщинних контактів та обміну, в тому числі речами престижного значення. Вдосконалення транспортних засобів (видовбані човни, сани та волокуші). Починається *використання м'язової сили тварин* - людина відкрила для себе нове джерело енергії та впливу на природу.
- ✓ Найважливішим досягненням неоліту став *початок переходу до відтворюючого господарства у формах землеробства, скотарства, ремесел*.

9.4.2. В межах України та всієї Східної Європи однією з перших землеробно-скотарських культур стала **буго-дністровська археологічна культура** кінця 7 - 5 тисячоліть до н.е. Її відкриття та основний ареал розповсюдження пов'язані з територією сучасної Вінниччини. На поселеннях Придністров'я серед рослинних домішок до глини посуду знайдені відбитки пшениці-однозернянки, двозернянки та спельти. Відбитки на керамічному посуді вказують також на розвиток збирання диких рослин. Ці племена були знайомі і зі скотарством. Вони розводили овець, кіз, велику рогату худобу, свиней, але скотарство ще мало другорядне значення порівняно з мисливством та рибальством.

Буго-дністровська культура

Ця культура, пов'язана за походженням з населенням північних Балкан, може вважатись прикладом *привласнюючо-відтворюючого господарства перехідного типу* за доби неолітичних зрушень у Європі.

9.4.3. • **Енеоліт** - подальша визначна віха у розвитку культури людства. Принципово важливе значення мало **виникнення кольорової металургії**. Першим металом стала *мідь*, на основі якої пізніше було винайдено сплав – бронзу. Це час, коли в багатьох регіонах світу процес переходу від привласнюючих до відтворюючих форм господарства наближався до завершення. **На території України вже чітко простежувались дві великі господарсько-культурні зони, що визначатимуть особливості її культурного розвитку на багато тисячоліть уперед:**

- ✓ *лісостепова*, осіле господарство мешканців якої віднині базуватиметься переважно на землеробстві та приселищному скотарстві, різноманітних ремеслах, торгівлі;
- ✓ *степова*, де переважатиме спочатку рухливе, а згодом і кочове скотарство.

Розглянемо особливості становлення цих відмінностей на прикладі трипільської, середньостогівської та давньоямної культурно-історичних спільностей (КІС).

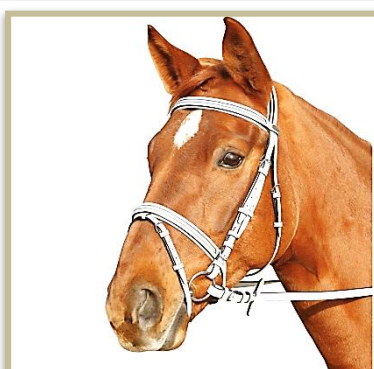
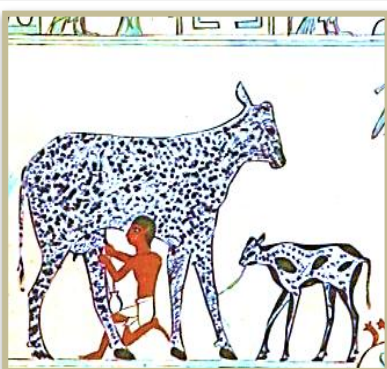
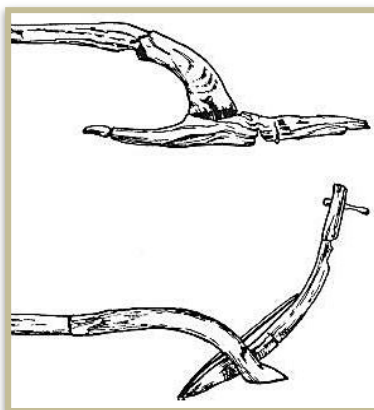
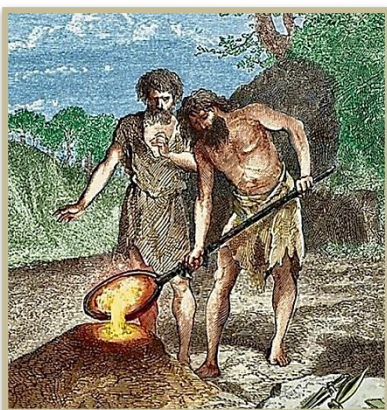
9.4.3.1. Трипільська культурно-історична спільність (4800 - 3000 рр. до н.е.). Відомо кілька тисяч поселень та сотні поховань цієї культури. Землеробство було ручним і основним знаряддям обробки ґрунту залишалася рогова мотика. Вирощували пшеницю (однозернянку, двозернянку і спельту), ячмінь (плівчастий та голозерний), просо, бобові. Знайдено кісточки абрикосу, з'являється виноградарство. Для збирання врожаю використовували серпи з крем'яними вкладишами, вставленими під кутом у дерев'яну чи рогову основу. Скотарство базувалось на розведенні переважно великої рогатої худоби або свиней. Кістки інших домашніх тварин зустрічаються рідше. На пізньому етапі стає помітним збільшення частки малої рогатої худоби у населення степової зони. Трипільці займались *ремеслами* - гончарним, мідноливарним. Ранні поселення були невеликими, площею до кількох гектарів, інколи мали кільцеву систему планування і складались з наземних та напівземлянкових жител. На середньому етапі площа поселень збільшується до кількох десятків гектарів, типовою залишалась циркулярна система планування, за якої будинки розташовувались одним чи кількома колами. Дуже великі поселення існували на початку пізнього періоду - *Майданецьке* (300 га), *Доброводи* (250 га), *Тальянки* (400 га). Культове значення мала орнаментация посуду, в тому числі нанесена кольоровим розписом. Великий інтерес викликає *глиняна пластика*, представлена *антропоморфними* та *зооморфними* статуетками, моделями жител та побутових речей, культовими посудинами. Більшість поховань зроблено за обрядом тілопокладення в ґрунтових могилах. Нечисленні антропологічні реконструкції дозволяють бачити у трипільцях представників середземноморської раси.

Трипільська культура

9.4.3.2. Середньостогівська культурно-історична спільність (сер. 5 - сер. 4 тис. до н.е.) була першим масштабним утворенням *степового енеоліту Східної Європи*, що охоплювало в окремі періоди існування територію степу та південних районів лісостепу від Нижнього Дунаю до Волги. Господарство базувалось на приселищному і рухливому скотарстві з розведенням переважно малої та великої рогатої худоби. **Почався процес одомашнення коня й під кінець існування спільності в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця коні вже становили більше половини стада домашніх тварин.**

9.4.3.3. Давньоямна культурно-історична спільність (3000 - 2300 рр. до н.е.) продовжила основну лінію розвитку степових скотарсько-землеробних

Новації бронзового віку

племен часів енеоліту. Її пам'ятки відомі на величезній території від Південного Уралу на сході до Балкано-Дунайського регіону на заході. У стаді переважала мала рогата худоба, розводили також велику рогату худобу, коней. Про рухливий спосіб життя свідчить відсутність довготривалих поселень, поява поховань в глибинних степових районах. Носії давньоямної культури ховали небіжчиків у глибоких прямокутних ямах (звідки пішла назва культури і спільності) під насипами курганів. В ряді поховань

знайдено деталі *чотириколісних возів* – найдавніших колісних транспортних засобів у Східній Європі. **Провідні дослідники вбачають у головній масі представників цієї культурно-історичної спільності перших індоаріїв.**

9.4.4. • **Культурні новації бронзового віку (в Україні кінець 3 - 2 тис. до н.е.)** представлені перш за все такими епохальними зрушеннями:

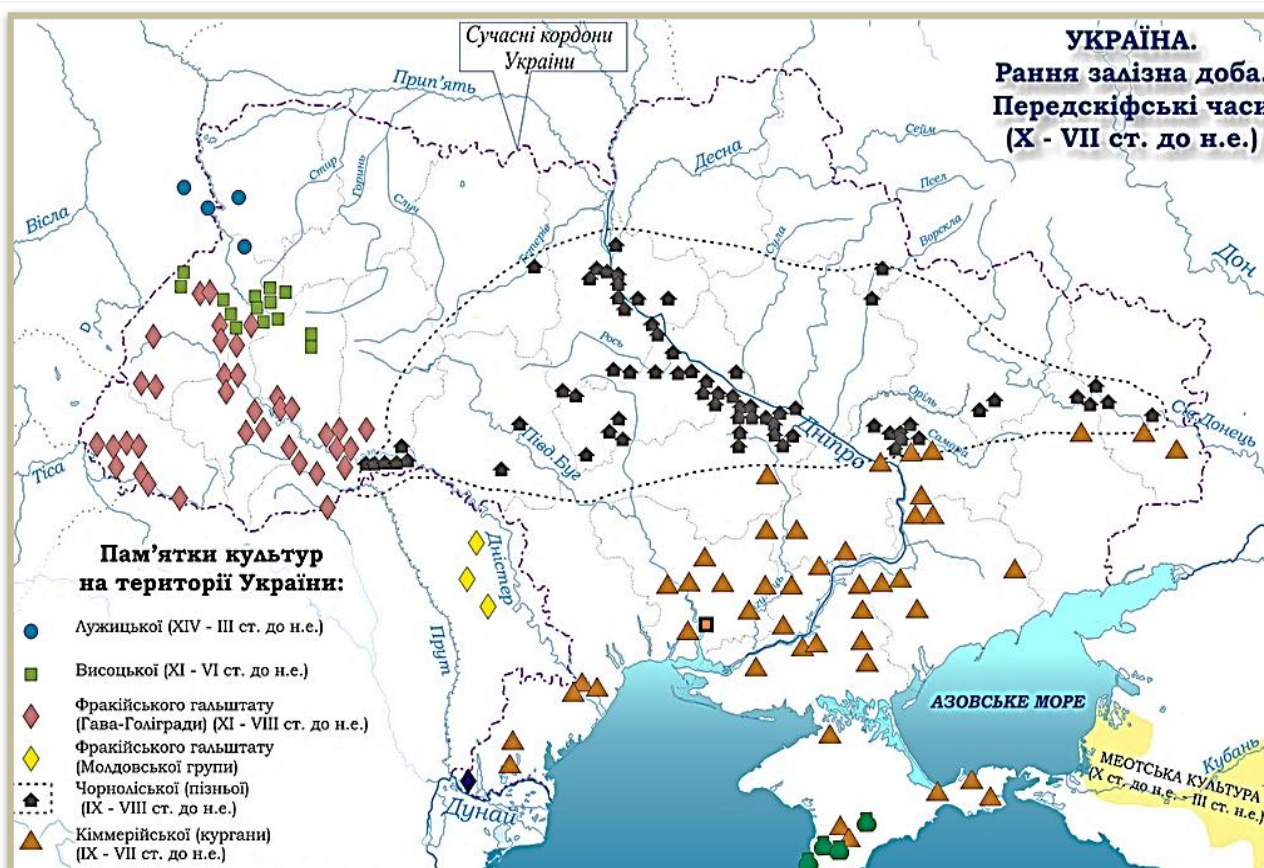
- ✓ Винахід *бронзи* - *першого штучного матеріалу* в історії людства. Бронзові знаряддя твердіші та якісніші за мідні. Крім того, бронза плавиться при температурі, нижчій за мідь (700-900° замість 1083°).
- ✓ Поширення в Європі *орного землеробства*, про що свідчать *знаряддя для оранки* - дерев'яні *рала*, знайдені в болотах і торфовищах Данії, Швейцарії, Німеччині, Чернігівської області України, Брянської області Росії. Відомі також зображення сцен оранки на скелях Швеції та Італії, кам'яних стелах Південної України (Бахчі-Елі). Запровадження орного землеробства не одразу виявило свої переваги у порівнянні з ручним. Річ у тім, що орне землеробство у Європі стало розповсюджуватися лише тоді, коли природні властивості найбільш родючих ґрунтів, завдяки діяльності неолітичних та енеолітичних землеробів, були значно виснажені. Кризова ситуація змушувала людей освоювати ділянки, віддалені від річкових заплавл, де архаїчні прийоми оранки призводили до швидкої ерозії ґрунтів. Як наслідок, врожай на полях

землеробів бронзового віку міг бути у 3 - 6 разів нижчим, ніж за умов ручного землеробства раннього неоліту. Падіння врожайності компенсувалось збільшенням площ оброблюваних ґрунтів.

- ✓ Подальший розвиток *скотарства* був пов'язаний з формуванням *молочного напрямку*. Ефективність використання великої та частково малої рогатої худоби значно підвищилась за рахунок використання білків у молочних продуктах, а також дорослих тварин у якості тяглової сили.
- ✓ Розвиток *конярства* супроводжувався спробами використання коней у транспорті. Біля 18 ст. до н.е. в похованнях перших іранців південної частини Східної Європи, представлених *катакомбною культурно-історичною спільністю*, з'являються колісниці для кінської запряжки. Близько 15 ст. до н.е., тут, у похованнях іранців *зрубної культурної спільності*, з'являються деталі вуздечки для верхової їзди. Починається багатівікова історія *вершництва* й *кінноти*.
- ✓ Завершення процесу перетворення конярства на важливу галузь скотарства сприяло оформленню *кочового скотарства* в степах Європи та Азії. Річ у тім, що в євразійських степах критичним чинником для кочівництва є характер зимових пасовиськ, зокрема товщина снігового покриву. Не усі домашні тварини здатні до видобування корму з-під снігу (*табенювати*). Велика рогата худоба та верблюди взимку вимагають підгодівлі з боку людини. Мала рогата худоба може випасатись сама за потужності снігового покриву до 10-12 см, а коні досить легко видобувають з-під снігу корм на глибині до 60 см. Ось чому з другої половини 2 тис. до н.е. табуни коней, *керовані пастухами-вершниками*, разом з отарами малої рогатої худоби утворили основу кочового скотарства в північних районах Великого Степу від Дунаю до Тянь-Шаню.

9.4.5. • Початок епохи заліза. Рубіж 2 - 1 тисячоліть до н.е. це час, коли набувають розповсюдження різноманітні знаряддя і вироби з найбільш поширеного у світі металу - заліза. Залізо одержували у за допомогою *сиродутного процесу*. Для надання кричному залізу більшої твердості було винайдено загартування та цементацію виробів з нього. Більш високі механічні властивості заліза і дешевина нового матеріалу забезпечили витіснення ним бронзи, а також каменю.

9.4.5.1. В Україні початок епохи заліза, *раннього залізного віку*, припадає на 10 – 9 ст. до н.е. Широкі простори лісостепу між Дністром і Дніпром на Правобережжі та басейн Ворскли на Лівобережжі України займали племена **чорноліської культури** 10 – першої половини 8 ст. до н.е. Їх господарство базувалось на орному землеробстві у поєднанні з приселищним скотарством. Розвиненим було гончарне виробництво, кольорова і чорна металургія. Поселення представлені неукріпленими селищами та невеликими городищами для захисту від кочівників. Носії чорноліської культури належали до східної групи стародавніх фракійців, відомих тут з часів Геродота під спільною назвою «*неври*».

Основні культури початку залізної доби в Україні

9.4.5.2. У степах Північного Причорномор'я жили кочівники-іранці, котрі завдяки своїм походам до Передньої Азії у 9 – 7 ст. до н.е. першими серед мешканців Східної Європи потрапили на сторінки писаної історії асирійців, вавилонян, іудеїв, греків під збірною назвою гамірра-кіммерой, або *кіммерійці*. Вершники-кочівники розробили досконалу систему керування конем та відповідного озброєння. Досить частими були грабіжницькі наскоки кочівників на землеробів Лісостепу, що змушувало тих будувати укріплення, переймати вершництво і зброю своїх супротивників. Більше того, частина озброєння самих кочівників, принаймні сталеві мечі, виготовлялась придніпровськими ковалями на поселеннях чорноліської культури. За давньою легендою, збереженою для нас у переказі Геродота, кіммерійці з Причорномор'я були витіснені новою хвилею іраномовних кочівників – *скіфів*.

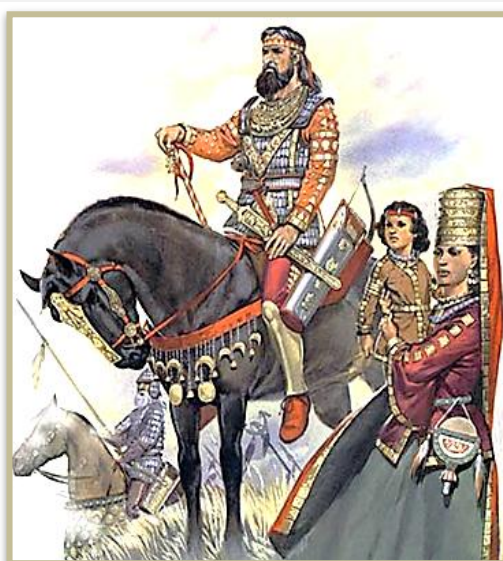
9.4.6. • *Скіфська епоха* на півдні Східної Європи охоплює кінець 8 – 4 ст. до н.е. У географічному розумінні *Скіфією* називали територію від Дунаю (Істр) на заході до Дону (Танаїс) на сході. Іншими великими ріками Скіфії були: Дністер (Тірас), Південний Буг (Гіпаніс), Дніпро (Борисфен), Сіверський Дінець (Гіпакіріс). Північна Скіфія співпадала з Лісостепом, а південна зі Степовими районами сучасної України. За повідомленнями Геродота та інших античних авторів, населення Скіфії в етнічному та культурному відношеннях було

неоднорідним: на Тірасі жили *агафірси*, по Гіпанісу до Дніпра *неври*⁴ (у пониззі *калініди* та *алазони* – скіфо-еллінські племена), у правобережному Поліссі *андрофаги*, у лівобережному Лісостепу по Сулі, Ворсклі, Сіверському Дінцю проживали *будини*, *гелони* та *меланхлени*. Степові мешканці були представлені скіфами «царськими», скіфами-«скотарями» та скіфами-«землеробами». Ці етноси розмовляли різними мовами та їх діалектами – іранськими (переважно у степу та Лівобережному лісостепу), фракійськими та іллірійськими (Правобережжя), балтськими, фінно-угорськими, можливо, праслов'янськими (з урахуванням фрако-іллиро-балто-слов'янських сходжень). Грецька мова теж лунала на теренах Скіфії. У Скіфії ніколи не існувало єдиної держави. У Степу та Лісостепу час від часу виникали різні ранньодержавні утворення з нестабільними кордонами та строкатим за мовно-етнічною приналежністю населенням. Різні системи господарства сприяли консолідації культурних рис у населення Лісостепу та Степу на основі відмінностей регіональних субкультур.

9.4.6.1. *Культура кочівників українського Степу (7 – 4 ст. до н.е.).*

У Степу жили *іраномовні* кочівники, яких елліни називали «скіфами», тоді як самі себе вони, за словами Геродота, вважали, *сколотами*, хоча за іншими писемними джерелами відомі й інші назви (*пали*, *напи*, *паралати*, *катіари*, *траснії*). За археологічними та писемними даними можна навести характерні риси їх матеріальної та духовної культури.

Господарство базувалось на *кочовому скотарстві*. Розводили переважно коней, мілку та велику рогату худобу (короткорогої та комолої порід). Свиней не вирощували. *Землеробство* виконувало допоміжну роль: засіяну просом чи ячменем ділянку на березі річки покидали на літо, відкочовуючи разом із стадами на північ, а восени збирали незначний врожай. *Ремісниками* були ковалі-металурги, які виготовляли знаряддя праці, зброю, прикраси. *Торгівельні* відносини підтримували з греками-колоністами (імпортували вино, олія, столовий посуд, прикраси та коштовності), племенами Лісостепу (цікавились продукцією землеробства, якісними ремісничими виробами), поставляючи натомість худобу, шкіри, рабів. Основним транспортним засобом був верховий кінь, чотириколісний віз, запряжений волами. Житла були напівземлянковими, легкими каркасними з дерева,

Родина скіфського аристократа (Товста Могила)

⁴ Частина *неврів* мігрувала на Лівобережжя у басейн Ворскли.

юртами, на подобі великих критих фургонів з кількома приміщеннями, які тягнули 4 – 6 пар волів.

Військова справа була тісно пов'язана з розвиненим конярством. Основу війська складала *кіннота* (усі скіфи були вправними вершниками), а головну ударну силу становила *важка кавалерія* з професійних воїнів-дружинників. Масовими видами *зброї* були лук та стріли, праща, металеві та важкі списи. Більш спеціалізована зброя належала воїнам-фахівцям – мечі «*акінаки*», бойові сокири, булави, металеві панцири з лускоподібним покриттям, бойові пояси, щити. У походах разом з чоловіками приймали участь і деякі *жінки-воїни*. Найвідомішою подією у писаній історії Скіфів та їх сусідів стала війна 519 р. до н.е. проти 800 тис. армії царя персів Дарія I. Скіфи перемогли завдяки стратегічному прийому заманювання супротивника у глибини своєї території. Навколо цього будується весь «*Скіфський логос*» Геродота.

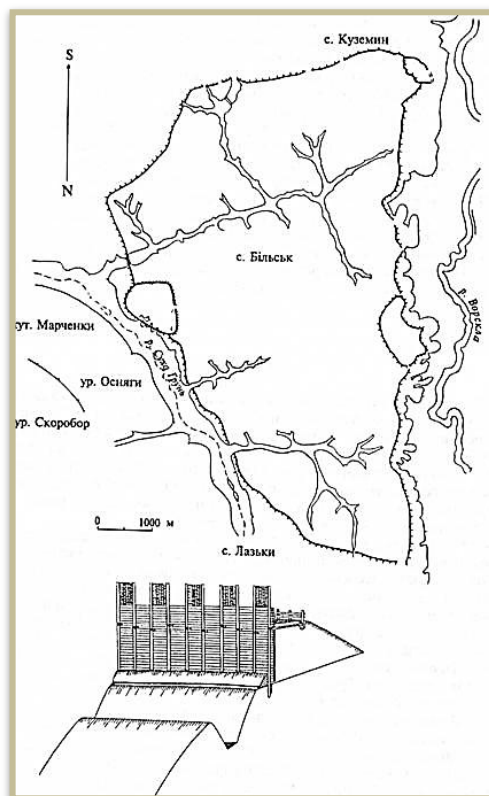
Поховальна обрядовість представлена похованнями у ямах, катакомбах, склепах переважно під курганными насипами. Більшість поховань одиночні, хоча відомі парні та колективні. Поховання дітей майже відсутні. Царів та військову аристократію супроводжувала велика кількість речей, бойові коні, інколи слуги та раби. Царів бальзамували і ховали у місцевості *Герри* (за даними археологічних досліджень у районі сучасного Нікополя).

Геродот згадує деяких скіфських богів, порівнюючи їх з грецькими – *Табіті* (Гестія), *Папай* (Зевс), *Ані* (Гея), *Гойтосір* (Аполлон), бог війни (*Арей*) якого шанували у вигляді старого меча. Жертвували богам хліб, вино, домашніх тварин, котрих душили та варили, зарізаних полонених. Монументальних храмів не будували. Геродот писав, що тільки богам війни зводили святилище у вигляді величезної купи хмизу із мечем на вершині. Крім релігійних уявлень існували міфи та перекази, згадки про що містяться у творах деяких античних істориків. Особливістю мистецтва скіфів слід вважати «*звіриний стиль*», коли окремі божества та складні міфологічні сюжети семантично «текстувалися» зображеннями звірів та їх боротьби між собою.

9.4.6.2. *Культура землеробів-скотарів українського Лісостепу (8–4 ст. до н.е.)*. У Лісостепу існували стародавні традиції *землеробства* та приселищного *скотарства*. Основними зерновими культурами були пшениця-двозернянка (полба) та плівчастий багаторядний ячмінь. Менше вирощували м'яку і карликову пшеницю, жито, голозерний ячмінь, просо. Відомі гречка й овес. Серед бобових були горох, віка, нут, кормові боби. Технічні культури представлені льоном та коноплями. Зерна культивованої яблуні та груші свідчать про наявність садівництва. Врожай збирали залізними серпами з наварними сталевими лезами. Зерно зберігали у зернових ямах об'ємом до кількох тон, обрушували у ступах та зернотерками і вживали переважно у вареному вигляді. Займались збиральництвом, зокрема *бортництвом*. У *скотарстві* розводили велику і мілку рогату худобу, коней, свиней, собак. Є знахідки кісток північного оленя (навіть в Ольвії), віслюка. Утримували курей, качок, гусей. Певну

роль відігравало *полювання* на диких копитних (косуля, олень, лось) та інших тварин (бобри, лисиця, вовк, ведмідь). *Ремісники* видобували залізо, кували високоякісні знаряддя праці та зброю, відливали з міді та бронзи казани, деталі кінської зброї, наконечники стріл, прикраси, займались ювелірною справою, художнім різьбленням по дереву та кістці, будували житла, храми та дерево-земляні укріплення. *Домашніми промислами* залишались ткацтво, гончарство, вичинка шкір, деревообробка. *Торгівля* була натуральною міноюю. Від греків одержували вино та олію, столовий посуд, прикраси, натомість поставляли їм м'яку пшеницю, придатну для одержання борошна, мед, віск, хутра, рабів. Від кочівників до Лісостепу переганяли табуни коней, стада худоби, везли шкіри; до Степу надходило зерно, високоякісні ремісничі вироби, продукти лісового промислу, раби. Весь Лісостеп був пронизаний сухопутними торговельними шляхами, відомими й у середньовіччі (Кучманський, Чорний, Залозний, Муравський, Ізюмський та ін.). Подорожували верхи, на чотириколісних возах, запряжених волами, по річках човнами, видовбаними з дерева, один із яких з вантажем грецького металевго посуду та загиблим веслярем знайдено у річці Супой (ліва притока Дніпра), лодіями-кораблями.

Осілий спосіб життя лісостепових племен сприяв формуванню довготривалих поселень, представлених *селищами* та *городищами*. Серед них зустрічаються й досить великі: *Немирівське* (100 га), *Трахтемирівське* (500 га), *Мотронинське* (200 га) на Правобережжі; *Басівське*, *Полкова Микитівка*, *Коломацьке*, *Люботинське* у лівобережному Лісостепу. Найбільшим у Європі укріпленим поселенням раннього залізного віку було *Більське городище* (4020 га) на Середній Ворсклі, яке проіснувало майже 500 років і є **рештками найдавнішого з відомих нам в межах сучасної України міст – міста Гелон**. Його короткий опис міститься у праці Геродота. Археологічними розкопками підтверджено різноетнічний склад його населення, встановлено притаманну для східноєвропейського міста *садибно-вуличну* систему планування. Одночасно тут проживало більше 50 тис. мешканців. Поруч знаходиться один з найбільших у Східній Європі курганних некрополів, що й сьогодні налічує понад 1000 насипів. На поселеннях досліджені житлові та господарські споруди, у тому числі двопопе-

Більське городище 8 – 4 ст. до н.е.

рхові. Основним будівельним матеріалом слугувало дерево. З дерева робили основу земляних захисних мурів навколо городищ.

Військова справа розвивалась під значним впливом кочових скіфів, які, у свою чергу, перейняли і принесли до Європи багато досягнень народів Середньої та Передньої Азії. Військо складалось з *кінноти* та *піхоти*, озброєних за скіфським зразком. Особливістю було розвинене *фортифікаційне мистецтво*. Є дані про використання якихось металевих машин. Головною ударною силою були *загони спадкових воїнів-професіоналів*, особливо у Середньому Придніпров'ї з переважанням іраномовного населення.

Поховальна обрядовість за археологічними джерелами виглядає різноманітно: відомі ґрунтові та підкурганні поховання в простих ямах і великих дерев'яних склепах за обрядами тілопокладення та кремації. Особливістю *релігійних вірувань* було широке розповсюдження культів родючості, шанування вмираючого та скресаючого бога, подібного до фракійського Діоніса. За Геродотом, у *Гелоні* існували *дерев'яні храми* місцевих та грецьких богів з їх дерев'яними зображеннями. На Більському городищі та інших поселеннях відкриті святилища з жертовниками та культовими спорудами. Широко представлена мініатюрна *глиняна пластика* – жертівні скульптурки людей, тварин, зображення побутових речей та зерен рослин. Окрім цього у мистецтві широко відомі високохудожні вироби у *звіриному стилі*, що свідчить про потужний іранський компонент у населенні Придніпровського Лівобережного Лісостепу скіфського часу.

9.4.7. • Грецька колонізація Північного Причорномор'я. Біля північних берегів Чорного моря, яке у греків мало назву *Понт Евксінський* - «*Море Гостинне*», елліни з'явилися в середині 7 ст. до н.е. Поселення в чужій країні вони називали «*апоїкія*», що дослівно означає «*виселок*». Чисельність переселенців-колоністів, як правило, була незначною - від 100 до 1000 осіб. Нове місто відразу ж ставало повністю незалежним по відношенню до своєї метрополії.

Найбільшу роль у грецькій колонізації північних берегів Чорного моря відіграло місто Мілет, розташоване в Іонії, на Егейському узбережжі Малої Азії. У 8 ст. до н.е. воно стало одним з найбільш розвинених економічних і культурних центрів Середземномор'я. Перше поселення мілетян з'явилося на нинішньому острові Березань, недалеко від сучасного Очакова. Називалося воно, згідно з хронікою грецького письменника Євсевія, *Борисфеном*, або *Борисфенідою*, і було засноване близько 645/644 року до н.е. У період грецької колонізації Березань була півостровом площею біля 5 га, оскільки рівень Чорного моря стояв нижче на 8 – 9 м від сучасного. Наприкінці 7 – на початку 6 ст. до н.е., після прибуття нової великої групи колоністів з Мілету, березанці-борисфеніти взяли участь у заснуванні нового поліса - *Ольвії*, якому призначено було стати головним центром округи. Ольвіополіти зуміли встановити цілком дружні відносини з сусідніми племенами *калліпідів* та *алізонів*, яких Геродот назвав «мікселлінами», тобто змішаними з греками. Розквіт Ольвії при-

Грецькі міста у Північному Причорномор'ї

пав на 5 - третю чверть 3 ст. до н.е. У першій чверті 5ст. до н.е. були споруджені кам'яні стіни й вежі міста для захисту від кочівників-скіфів, що перемістилися сюди з Північного Кавказу. Біля середини цього століття до Ольвії приїжджав Геродот, збираючи інформацію про Скіфію. **«Скіфське оповідання» Батька Історії стало найважливішим писемним джерелом з історії півдня Східної Європи раннього залізного віку.** Іншими значним античним центрами у Північному Причорномор'ї були Херсонес в Криму та Пантикапей на Керченському півострові.

Грецькі поліси-колонії мали розвинене аграрно-ремісничє господарство і не залежали від надходження продуктів харчування з боку місцевого населення. Торгівля колоністів з «варварами» мала переважно колоніально-посередницький характер, причому торговців-греків більше цікавили мешканці Лісостепу, у найбільших центрах якого існували постійні факторії самих еллінів. Від кочівників частіше просто відкупалися коштовними «подарунками» їхнім царям та аристократам. Загалом, враховуючи певні позитивні моменти встановлення контактів еллінів з мешканцями Скіфії, не слід штучно перебільшувати їх значення, з огляду на суттєві відмінності менталітету греків і «варварів».

Література

- Археологія України. Курс лекцій / За ред. Залізняка Л.Л. - Київ: Либідь, 2005. - 504 с.
- Бойко Ю.М., Бойко Т.В. Термінологічно-понятійний словник з культурології та художньої культури / За заг. ред. Ю.М. Бойка. - Вінниця: «Веда», 2012. – 160 с.
- Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії // Україна крізь віки. - Т.1. - Київ: Альтернативи, 1998. – 335 с.
- Геродот. Історії в дев'яти книгах / Пер. А.О. Білецького. - К.: Наукова думка, 1993. - 579 с.
- Залізняк Л.Л. Первісна історія України. - Київ: Вища школа, 1999. - 263 с.
- Історія української культури: Навчальний посібник / Укладач Бойко Ю.М. - Вінниця: «Веда», 2013. - 254 с.
- Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: Навч. посіб. - Київ: Центр учбової літератури, 2009. - 216 с.
- Міхеев В.К., Шрамко Б.А. Археологія залізного віку Східної Європи. - Харків: Каравела, 2000. - 346 с.
- Молев Е.А. Эллины и варвары. На северной окраине античного мира. - Москва: Центрполиграф, 2003. - 400 с.
- Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. - Москва: Наука, 1989. - 449 с.

Тема 10. Українська культура в ранньому середньовіччі (5 – 13 ст.)

Структура розділу

- 10.1. Хронологія основних подій.
- 10.2. Проблема формування слов'янства за писемними та археологічними джерелами. Основні теорії українського етногенезу.
- 10.3. Матеріальна культура східних слов'ян та Київської Русі (господарство, військова справа, поселення, побут).
- 10.4. Духовна культура східних слов'ян та Київської Русі (особливості язичницького світогляду, поширення християнства, писемність, освіта, література, мистецтво).

10.1. Хронологія основних подій.

Час	Подія
860 р.	Хрещення Аскольда і Діра.
957 р.	Ольгове хрещення.
987 р.	Хрещення Володимира.
988 р.	Хрещення Русі.
989-996 рр.	Зведення Десятинної церкви у Києві.
1016 р.	«Правда Ярослава».
1037 р.	Освята Софії Київської.
1051 р.	Заснування Києво-Печерського монастиря.
1054 р.	Остромирове Євангеліє.
1072 р.	Канонізація Бориса та Гліба.
1072 р.	«Правда Ярославичів».
1073 р.	Ізборник Святослава.
1086 р.	Заснування школи для дівчаток у Києві княгинею Анною Всеволодівною.
1113 р.	створення «Повісті врем'яних літ».
1160 р.	Спорудження Успенського собору у Володимирі-Волинському.
1187 р.	Перша згадка в літописі назви «Україна».
Кінець 12 ст.	Створення «Слова о полку Ігоревім».

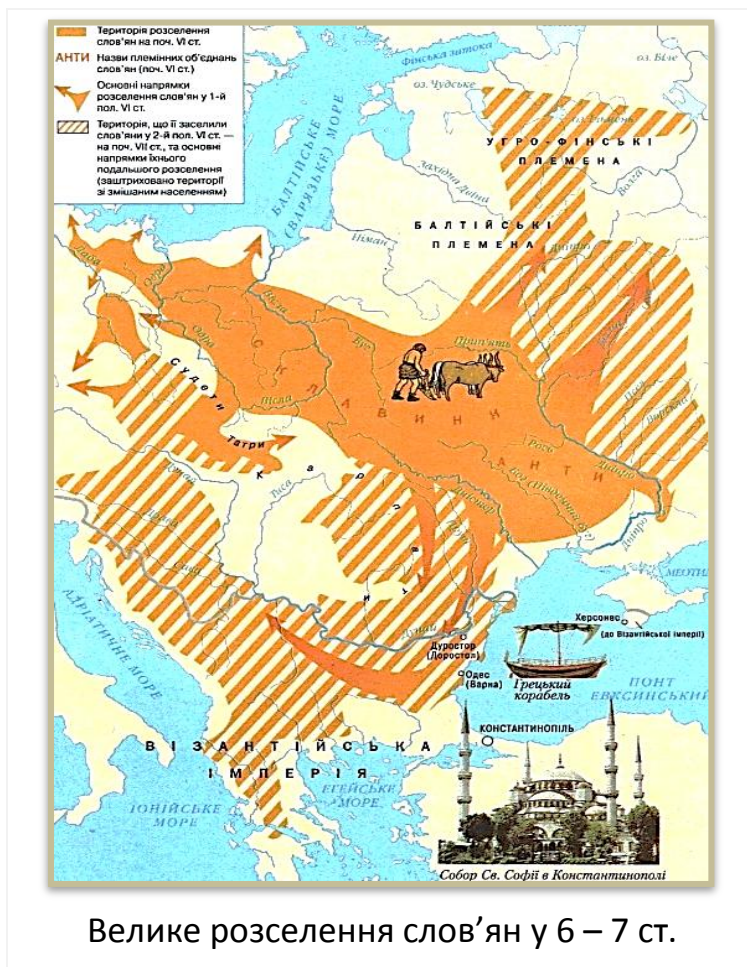
10.2. Проблема формування слов'янства за археологічними та писемними джерелами. Основні теорії українського етногенезу.

Спільними зусиллями істориків, лінгвістів, археологів та інших дослідників тривалий час розробляється *проблема походження слов'ян*. Кожній із зазначених наук властиві свої методи дослідження і кожна з них має вирішувати певні специфічні завдання. При цьому слід ураховувати, що мово-

знавці вважають праслов'янськими етномовні спільноти, які користувалися системою праслов'янської прамови. Водночас археологи під праслов'янами розуміють носіїв археологічних культур (етнокультурних груп), на основі яких склалися ранньосередньовічні слов'янські старожитності. Деякі історики критерієм слов'янства вважають лише самосвідомість, зафіксовану самоназвою, починаючи від 6 ст. З останнім можна погодитись, оскільки усі фахівці з ранньослов'янської історії лише припускають можливість присутності незначної частини предків слов'ян серед носіїв зарубинецької та черняхівської археологічних культур кінця 3 ст. до н.е. – 4 ст. н.е., не маючи змоги довести такі припущення незаперечними фактами. Період переселення народів характеризується значною зміною етнополітичної ситуації в Європі. На території України практично безслідно зникає ряд культур римського часу, носії яких були втягнуті в рух гунів, готів та аланів на захід. Землі Лісостепу, що знелюдніли на початку 5 ст., дедалі активніше освоюють слов'янські племена.

10.2.1. • Проблема формування слов'янства за писемними джерелами.

Візантійські автори 6 ст. - Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандр Протиктор, Феофілакт Симокатта, Маврикій Стратег - відводять слов'янам у своїх працях значне місце як численному народові, що бере активну участь у подіях на Дунаї та Балканах. Особливо важливим є твердження Йордана щодо **венетів**, які, «ставшись з одного кореня, породили три народи, тобто венетів, антив і склавів». У творі Йордана також є цілком конкретні географічні прив'язки, що дають можливість локалізувати слов'янські угруповання в період експансії на Балкани. Автор, зокрема, повідомляє, що **анти** жили «від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин», **склавини** - на схід від Карпат, від Нижнього Дунаю до Дністра, а на півночі - до верхів'їв Вісли. Ареал венетів (у «вузькому» значенні цього терміна) Йордан не вказує. Зауважимо, що окрім Йордана, який написав свою працю на основі твору Кассіодора, інші античні автори, у тому числі Прокопій Кесарійський, котрий уперше дав слов'янам роз-

Велике розселення слов'ян у 6 – 7 ст.

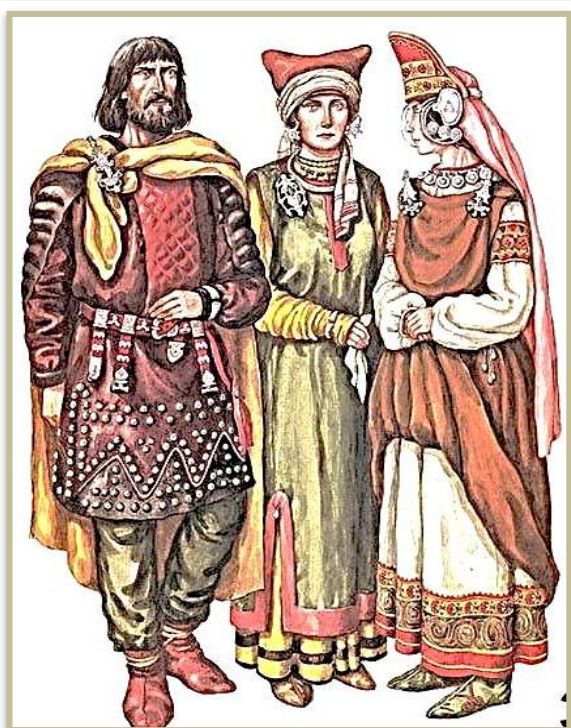
горнуту характеристику, про венетів не згадують. Для локалізації слов'янських угруповань важливе значення має також повідомлення Прокопія про мандрівку з Дунаю частини герулів, розбитих у війні з лангобардами, через «усі по черзі племена склавинів» і «велику пустельну землю», аж до варнів і данів. Таким чином, склавини заселяли землі на схід і північ від Карпат, включаючи, можливо, верхів'я Вісли. Ця конкретна подія, що відбулася у 512 р., вперше фіксує історичне народження слов'янства.

Прокопій знає «незліченні племена антів» і на лівому березі Дніпра, на північ від кутригурів. На відміну від склавинів (греко-римський варіант назви «слов'яни»), племінна назва яких поступово поширилася на все слов'янство, ім'я антів на початку 7 ст. зникає зі сторінок історичних хронік. Утім, переважна більшість історичних даних 6-7 ст. стосується подій не на території Східної Європи, а на Дунаї та Балканах. Візантійські автори отримували інформацію про звичаї та побут слов'ян від місцевих племен або ж від склавинів та антів, що служили найманцями у військах імперії. Північні та східні межі землі склавинів й антів візантійцям були маловідомі, тому вони не називали їхніх кордонів. Чіткіше визначити їх допомагають археологічні дані.

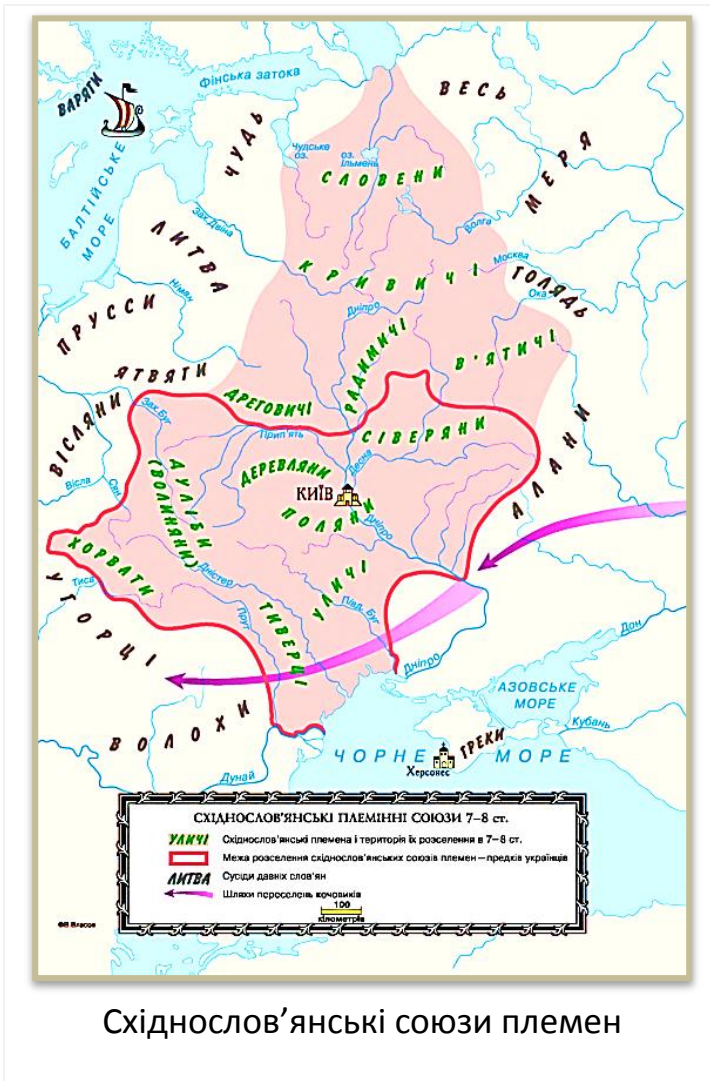
10.2.2. • Проблема формування слов'янства за археологічними джерелами. Найвідомішою зі слов'янських культур раннього середньовіччя є *празька* 5-7 ст. Вона охоплює значний ареал: від басейну Прип'яті на півночі та Дніпра на сході, до Дунаю на півдні та межиріччя Ельби і Заале на заході. З нею співвідносять основну територію розселення історичних *склавинів*.

Пеньківська культура 6 - початку 8 ст. охоплювала суміжні райони Лісостепу і Степу. Її ареал простягається відносно вузькою смугою від Сіверського Дінця до Пруту і далі до Нижнього Подунав'я. Територія поширення пеньківської культури доволі чітко збігається з визнаним Йорданом і Прокопієм ареалом *антів*, тому вважається, що носіями пеньківської культури були саме ці племена. Низка кочових елементів у пеньківській культурі, вочевидь, свідчить про перебування серед її носіїв не лише слов'ян, а і якоїсь частини степовиків.

На північ від пеньківського ареалу, переважно на Дніпровському Лівобережжі, поширювалася *колочинська* культура 5 - 7 ст. Вона охоплювала південь лісової зони й північ лісостепу. Ко

Анти (реконструкція за похованнями)

лочинська культура, найімовірніше, належала північно-східним угрупованням ранньоісторичних слов'ян - північній частині антів або венетів, локалізації яких Йордан не дає. Можливо, на півночі ареалу до її складу входили окремі балтські племена.

10.2.3. • Літописні дані про східнослов'янські племена містяться на перших сторінках літопису «Повість врем'яних літ», складеного Нестором-літописцем у 12 ст.: «...Ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші - деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами; а інші сіли по Двіні і називалися полочанами - від річки, яка впадає у Двіну і має назву Полота; від цієї річки вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, що сіли довкола озера Ільменю, прозвалися своїм іменем - словенами: і зробили вони город,

і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і називалися сіверянами. І так розійшовся слов'янський народ, а від його імені й дістали свою назву слов'янські племена». Далі автор літопису згадує також кривичів з містом Смоленськом у верхів'ях Волги, Двіни і Дніпра, бужан (волинян, дулібів) на Бузі, радимичів на Сожі, в'ятичі на Оці, хорватів, уличів і тиверців по Дністру.

Традиційно, з літописними племенами пов'язують культури східних слов'ян останньої чверті I тис., що сформувалися на основі слов'янських старожитностей попереднього часу (5-7 ст.).

10.2.4. • Основні теорії українського етногенезу. Формування етнічної культури нерозривно пов'язане з формуванням самого народу - етногенезом. Етногенез включає як початкові етапи виникнення якого-небудь народу, так і подальше формування його етнографічних, лінгвістичних і антропологічних особливостей. Наведемо **основні точки зору щодо походження і часу становлення українського етносу:**

- ✓ **теорія «споконвічності»** - українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 30-40 тис. до 2-3 млн. років;
- ✓ **теорія автохтонності** (М. Грушевський), згідно до якої етнічну основу українців складало населення пізнього палеоліту, яке проживало на території України, а росіяни і білоруси мали свою окрему етнічну основу і територію проживання;
- ✓ **теорія «єдиної колиски»** (була загальноприйнятою в СРСР у 30-80-і рр. 20 ст.). Стверджує про зародження і розвиток трьох близьких слов'янських народів з єдиної давньоруської народності;
- ✓ **теорія незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів**, тобто українців, росіян, білорусів, яка набула поширення останнім часом.

У більшості випадків у сучасній літературі початком етногенезу українців вважається період Київської Русі, хоч він і не досяг тоді завершення. Згодом внаслідок несприятливих історичних обставин цей процес був перерваний і поновився на повну силу у 15-17 століттях. У цьому, ймовірно, і полягає специфіка етногенезу українців. Український етнос остаточно сформувався на рубежі 16 -17 ст., причому каталізаторами цього процесу стали загроза фізичного знищення з боку Степу (утворення Кримського ханства - васала Османської імперії), національне гноблення з боку польської шляхти і внутрішня зрада еліти - перехід аристократії до католицизму і укладення церковної унії. На хвилі національної боротьби зростала національна самосвідомість. Вона виявилася на побутовому рівні в усвідомленні своєї приналежності до «руського народу», а на вищому, ідеологічному рівні - у боротьбі за національні права, за православ'я, за створення національних державних інститутів і атрибутів.

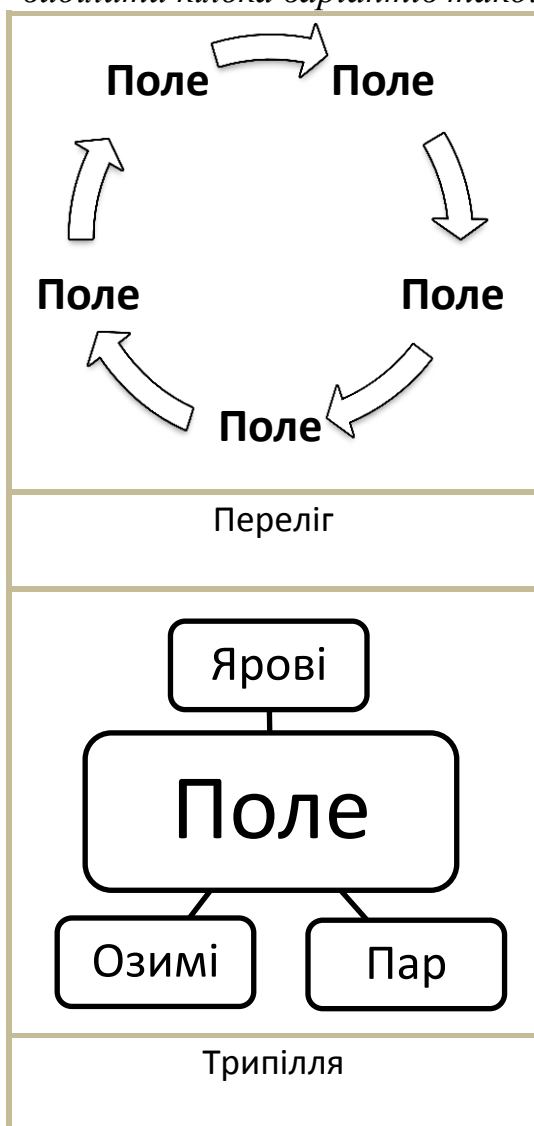
Складність етнічної історії українців відбилася і в різноманітності самоназв (етнонімів), назв з боку інших народів, а також назв країни і держави. З моменту зародження українського етносу ключовим було поняття Русь. Причому в різні періоди домінували такі його варіанти: 6-11 ст. - Русь; з 1395 р. - Мала Русь; у 17-18 ст. - Малоросія; 19 - початок 20 ст. - Україна-Русь. Визнання назви «Україна» (вперше згадане у 1187 р.) відбулося у 17 столітті, але тоді воно співіснувало з іншим - «Малоросія», яке набуло широкого розповсюдження після приєднання України до Московської держави. Тільки з початку 20 століття етнонім «Україна» став домінуючим.

10.3. Матеріальна культура східних слов'ян та Київської Русі (господарство, військова справа, поселення, побут).

10.3.1. • Господарство. Орне землеробство у поєднанні зі скотарством були основними господарськими заняттями більшості європейських народів раннього середньовіччя, у тому числі й слов'ян. Візантійський автор 6 ст. Маврикій повідомляв: «У них велика кількість різної худоби та плодів земних, що складені у купи, особливо проса та пшениці». Арабський автор 10 ст. Ібн-Руста вказував, що слов'яни – «народ, що пасе свиней, як ми овець», а «більша части-

на їх посівів – просо». Інший арабський автор цього ж часу, Ібрагім Ібн-Якуб писав, що «слов'яни засівають поле двічі на рік – улітку та навесні і збирають два врожаї».

10.3.2. • До середини 1 тис. у східних слов'ян **домінуючою системою орного землеробства** був **переліг** на відносно родючих ґрунтах перших надзаплавних терас та дюнах, підзольних чорноземах та сірих лісових ґрунтах. *Можна виділити кілька варіантів такої системи:*

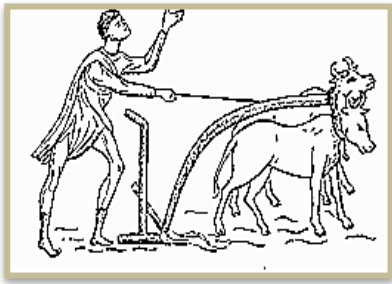

✓ **«чистий» переліг**, коли поле використовували приблизно 5 років, після чого потрібно було розробляти нову ділянку. До початку циклу можна було повернутись через 25-30 років, за життя наступного покоління, коли родючість ґрунтів поновлювалась природним шляхом, проте шар дернини на заліжних землях був тоншим, ніж на цілині. У лісовій смузі переліг супроводжувався вирубанням дерев та частковим спаленням гілок і хмизу на місці. Зола й попіл слугували добривами, а вогонь розпушував верхній шар ґрунту, після чого можна було одразу сіяти. У перші роки врожайність зернових на вирубах у кілька разів перевищувала середні показники для перелогової системи в цілому (сам-10-12 замість сам-3-4);

✓ **двопілля**, коли поле розділяли на дві частини, з яких одну засівали яровими, а іншу озимими зерновими культурами. Через кілька років переходили на інше місце. Перелогова система є прикладом екстенсивного землеробства, яке було відносно ефективним за умови наявності значних фондів незайнятих територій.

Становлення більш досконалої системи орного землеробства - **трипільної**, припадає

на рубіж 1-2 тис. Причиною цього стало поширення приватної власності на землю, зростання щільності населення. Відтепер ділянку розділяли на три частини: дві засівали озимими та яровими, одну залишали під паром, використовуючи для випасу домашніх тварин. Родючість ґрунту намагались частково відновити внесенням органічних добрив. Використання з цією метою правильної сівозміни почалось пізніше.

Рало кривоградильне

Рало прямоградильне

Плуг

Орали дерев'яними *ралами* двох типів – *кривоградильним* із горизонтальним полозом, пристосованим для лісостепових ґрунтів, або *прямоградильним*, придатним для засмічених ґрунтів лісової та гірської зон. З 8 ст. почали ширше використовувати залізні наральники, що дозволило перейти до обробітки важких чорноземів на плато. Наприкінці 1 тис. літопис фіксує використання плугу з відвальною полицею, перша згадка про нього міститься у «Повісті врем'яних літ» під 981 р. Відповідним чином змінювався набір основних зернових культур: якщо близько середини 1 тис. вирощували невибагливі пшеницю-двозернянку, жито, просо, ячмінь, то у 8 – 10 ст. частіше трапляються голозерні пшениці, більш придатні для одержання якісного борошна. Врожай збирали сталевими серпами, зерно подрібнювали на крупу зернотерками, у ступах, перетворювали на борошно невеликими ротаційними жорнами. Відомі боби, горох, ріпа, що замінювала сучасну картоплю у тодішній системі харчування. Археологічні та писемні джерела свідчать про існування городництва та садівництва, якими займались селяни і городяни. Вирощували капусту, огірки, гарбузи, часник, моркву, буряк, цибулю тощо. У садках росли яблуні, груші, сливи, вишні, ягідні кущі.

10.3.3. • В скотарстві у стаді домашніх тварин протягом 1 тис. переважала велика рогата худоба та свині. Менше розводили овець, кіз, коней, що відповідає приселищній моделі тваринництва. Зростання ролі конярства припадає на 11 – 12 ст., коли власниками величезних табунів стають князі та бояри. Коней широко використовували у війську, а також у транспорті. Використання коня як тяглової сили у землеробстві на Русі почалось майже на 100 років раніше, ніж у Західній Європі.

10.3.4. • Поміж ремесел провідне місце належало залізоробному виробництву на основі сиродутного процесу та ковальській справі. На початку 2 тис. давньоруські майстри виробляли більше 150 найменувань залізних і сталевих речей. Поруч з ковалями вдосконалювали свою майстерність ливарники і ювеліри. Часто ці спеціальності поєднувала у собі одна людина, як правило, сільський коваль. Не дивно, що у давньоруській мові слово «коваль» означало також «майстер», «чаклун».

Гончарство у слов'янських племен розвивалось повільно. Натуральний характер гончарного виробництва панував до 8 - 9 ст. Грубий посуд робили від руки. Гончарне коло в слов'янському середовищі почали використовувати у 9–10 ст. під впливом алано-болгар Хазарського каганату і населення Подунав'я. Тривалий час домашніми були ткацтво, деревообробка, обробка шкіри. Проте на початку 2 тис. у Києві вже існували квартали, заселені ремісниками-кожум'яками, гончарями, а в будівництві нараховували близько двох десятків спеціальностей, пов'язаних переважно з деревообробкою.

10.3.5. • **Торгівля** довго була натуральною, причому переважали комерційні зв'язки з віддаленими регіонами, оскільки внутрішній розподіл праці формувался повільно. Вивозили хутро, шкури, мед, віск, рабів. Імпортували вино, олію, столовий посуд, дорогі тканини, прикраси, високоякісну зброю, дорогоцінні метали. Становлення грошового обігу у слов'янських землях Східної Європи припадає на рубіж 8 – 9 ст. Головними торговими партнерами Русі на той час були країни Арабського Сходу, Хазарія, Волзька Булгарія, а також Візантія. Як наслідок, окрім різноманітних предметів розкошів та прянощів, на Русі з'явилась величезна кількість імпортного срібла, переважно у формі арабських монет-диргемів, яких лише у Києві знайдено більше 11000. Арабські вагові монетні стандарти вплинули на формування найдавнішої руської грошово-вагової системи: **гривна** 9 –10 ст. важила 68,22 г, що дорівнювало 25 срібним диргемам африканського карбування. В 11 ст. гривна складалась з 25 **кун** (від «куниця»), що замінили диргеми. У другій третині 10 століття на Русі з'явилась більш

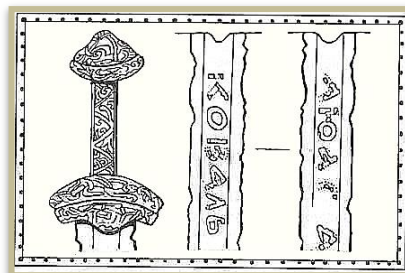
дрібна одиниця – **ногата** (від арабського «**нагд**» – відбірна монета), вагою 3,41 г. На межі 10–11 ст. було здійснено спробу замінити диргеми монетами власного карбування – **злотниками** та **срібниками** Володимира Святославовича, Святополка, Ярослава та деяких інших князів, заздальгідь приречену на невдачу через **відсутність власної сировинної бази**. Зовнішнє надходження монетарного срібла на Русь майже припиняється наприкінці 10 ст. у зв'язку з виснаженням арабами іранських срібних копалин та введенням Візантією заборони на вивіз власної монети з дорогоцінних металів. На півночі Русі до початку 12 ст. замість арабських монет

		
Диргем	Срібник Володимира	Срібник Ярослава
Монети Давньої Русі		
		
Київ	Чернігів	Новгород
Срібні гривні Давньої Русі		

широко використовували західноєвропейські *динарії*. Пізніше срібний обіг зберігався лише у сфері значних платіжних оборудок, для чого з 12 ст. почали відливати стандартні за вагою срібні злитки – *гривни срібла*. У Новгороді така гривна видовженої форми важила близько 204,5 г (0,5 фунта) і дорівнювала 4 старим «*гривнам кун*», а на півдні Русі - 160 г і мала вигляд шестикутника. Час від 12 до першої чверті 14 ст. одержав назву «*безмонетного періоду*». Функцію дрібних товарогрошей на той час могли виконувати жіночі прикраси (скляні браслети, намистини, мода на які швидко змінювалась) та пряслиця з шиферу, котрий видобували тільки в одній місцевості – біля Овруча на Волині. Крім того, широке ходіння мали в'язанки шкурок соболя, куниць, білок. Феноменальний приклад використання у якості товарогрошей старого хутра, що втратило свою споживчу вартість, наводить у своїх нотатках арабський мандрівник середини 12 ст. Ал-Гарнаті: «*розраховуються вони між собою старими шкурками білок, на котрих немає хутра, і які не можна ні на що використовувати і які зовсім ні до чого не придатні. Якщо шкурка голови та шкурка лапок цілі, то кожні вісімнадцять шкурок коштують по рахунку [слов'ян] срібний диргем ...*». Головні торговельні шляхи проходили по Волзі, пізніше по Дніпру і Чорному морю. Плавали великими човнами, які перетягували волоком через водорозділи та біля порогів. По сухому вантажі перевозили возами, саньми.

10.3.6. • Військова справа. Історія військової справи у слов'ян середини 1 • тис. майже невідома. Більше даних про військо та військову техніку часів Київської Русі. Давньоруська зброя за функціональними ознаками поділяється на зброю ближнього й дальнього бою, рубаючу, кóлючу та ударної дії. Існував спеціальний захисний обладунок, що складався з панцира, шолома, щита.

10.3.6.1. Мечі були привілейованою, але досить поширеною зброєю. Ними володіли князі та бояри, воїни-дружинники, купці, багаті ремісники. Мечі 9 – початку 11 ст. (каролінгський або франкський тип) мали довжину біля 1 м, вагу близько 1,5 кг, ширину клинка до 6-6,5 см, руків'я завдовжки приблизно 9 см, коротке пряме перехрестя та фігурне навершя. Більшість з них виготовлялися зі скандинавської сировини у великих майстернях на Рейні в Німеччині. Близько 1000 р. їх конструкція дещо змінюється у відповідності до особливостей кінного бою. На поверхні клинків багатьох мечів 9–13 ст. були ремісничі клейма: імена майстрів, геометричні знаки, складні скорочення. До них належить і меч, знайдений біля с. Фошевата поблизу Миргорода на Полтавщині, з клеймом київського майстра

Мечі 9 – 11 ст. з клеймами

(«ЛЮДОТА КОВАЛЬ»)¹. Мечі другої половини 11–12 ст. (романський тип) стали легшими (до 1 кг), з вужчим і коротшим клинком, більш технологічними у виробництві. Мечі кінця 12–13 ст. знову стають довгими (1,2 м) та важчими (біля 2 кг), що відповідає ускладненню захисного обладунку. Довжина перехрестя інколи сягає 20 см, руків'я теж подовжується, перетворюючись на «полуторне», хоча справжні дворучні мечі з'являються лише у 14 ст.

10.3.6.2. Шаблі. Широке запровадження шаблі стало можливим завдяки виділенню дружинної кінноти у якості головної ударної сили феодального війська. Завдяки вигину лева та нахилу руків'я у його бік, шабля має рубаючоріжучу дію. Використання шаблі дозволяє воїну-вершнику бути більш маневреним у бою, з більшої відстані та більш впевнено діставати супротивника. Для 10–13 ст. на Русі відомі знахідки 150 шабел, з яких 17 датуються 10 – першою половиною 11 ст. На відміну від мечів, їх рідше прикрашали, хоча відомі й багато орнаментовані клинки давньоруської роботи.

10.3.6.3. Списи були головною зброєю ближнього бою, як піхотинців, так і вершників. Вони мали металевий наконечник довжиною 30–60 см, вагою від 0,2 до 1 кг і древо довжиною 1,5–3 м. Найбільш міцними були так звані «рогатини», які використовували переважно піхотинці проти важкої піхоти й кінноти супротивника. З 12 ст. переважають списи з вузькими бронебійними наконечниками. Якщо у 9–11 ст. удар списом наносили, викидаючи руку вперед, то з 12 ст. набув розповсюдження «списовий таран» з використанням кінетичної енергії руху вершника й коня. Допоміжну роль виконували металеві сулиці, котрі часто оздоблювали оперенням і довго використовували як важкі металеві стріли².

10.3.6.4. Сокири. Бойові сокири були легшими від робочих (400 замість 800 г). Ще меншими були так звані «келепи» вершників.

10.3.6.5. Булави та кістені увійшли до спорядження давньоруських воїнів під впливом кочових сусідів. Вони були незамінною зброєю у тісняві бою, завдяки незначним розмірам (довжина руків'я 40–60 см) та невеликій вазі (200–300 г), що не завадило нанесенню швидкого і сильного удару.

10.3.6.6. Луки використовували надзвичайно широко, їх стріли пробивали навіть металеві обладунки. Це не дивно, оскільки за писемними джерелами у середні віки існували луки силою 80 кг, тоді як оптимальною вважалась сила луку у 20–40 кг. Сьогодні спортивні луки для чоловіків мають силу 20 кг, тобто можуть іти у порівняння лише з найслабшими середньовічними. Луки мали

¹ Хорезмійський вчений-енциклопедист аль-Біруні у трактаті 1048 р. ставить мечі русів до одного ряду з прославленими булатними клинками східних майстрів.

² Їх можна побачити у турків на картині Ю. Брандта «Битва під Віднем 1683 р.».

складну конструкцію і сягали у довжину 1,8 м. На Русі були майстри-лучники, котрі виготовляли зброю, що однаково успішно діяла за будь-якої погоди, тоді як татарські луки ставали непридатними для бою за сильних морозів. Стріли мали древяною довжиною 60-80 см, залізні та сталеві наконечники різних форм (ромбічні-броньбійні, розширені та зрізані на кінці – проти коней і легкої піхоти, з гачками, отворами і т.п.).

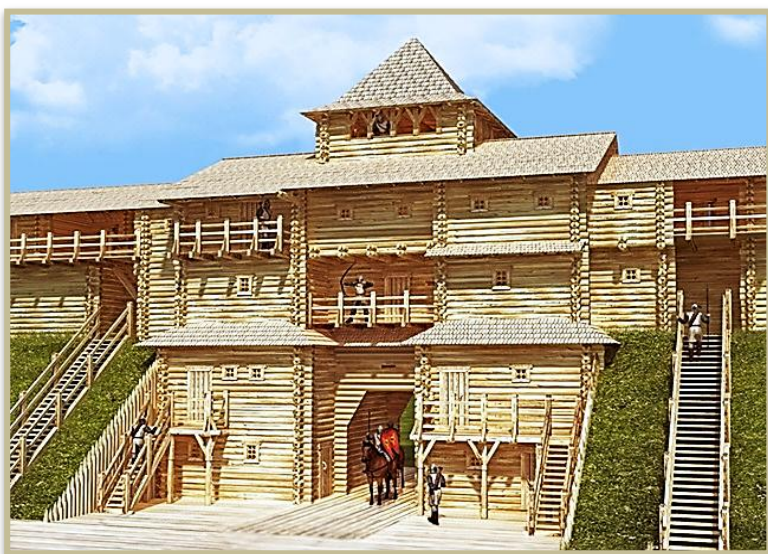
10.3.6.7. Захисний обладунок був необхідним елементом озброєння давньоруського професійного воїна. Металеві шоломи сферо-конічної форми, відомої на Сході ще в 1 тис. до н.е., потрапили на Русь у 10 ст. від арабів, а в 11 ст. перетворились на улюблений тип шолома усього європейського рицарства. Деякі екземпляри оздоблювали напівмасками-«личинами» з отворами для очей, рурками для султанів, прикрашали золотом та сріблом. Тулуб воїна вкривала *кольчуга*, сплетена з 20 тис. залізних кілець вагою 7-10 кг. З 12 ст. набув поширення набірний пластинчастий обладунок. Повне бронювання воїна у Західній Європі було завершено лише у середині 14 ст., проте на Русі такі лати ніколи не використовували, оскільки головним супротивником був не закутий у сталь рицар, а вершник-кочівник з більш легким озброєнням. *Щити* спочатку мали круглу форму, але з 11 ст. стали переважати щити загальноєвропейської мигдалеподібної форми, що закривали тулуб вершника від підборіддя до коліна. Поступово розміри щита ставали меншими, а прийоми використання більш досконалішими. У 12–13 ст. на щитах з'являються геральдичні зображення.

10.3.6.8. Спорядження вершника та коня у 9–10 ст. формувалось під східними впливами, які у 12-13 ст. поступово слабшали. В цей час змінилася форма стремен, що було пов'язано зі зміною посадки воїна-вершника. З 11 ст. починається масове впровадження *острог*. На Русі вперше у Європі почали використовувати *остроги з коліщатком* на кінці, чим зменшувалося травмування коня під час керування ногами у бою. Довгі остроги носили вершники з важкої кінноти, де люди й коні були вкриті захисним обладунком. У 9 ст. з'явилися льодохідні шипи, які у коней поступово перетворилися на підкови.

10.3.6.9. Фортифікація. Головну захисну роль у системі укріплень відігравали земляні вали з дерев'яними стінами та ровами перед ними. Спочатку невеликі городища, розташовані на річкових мисах чи на островах серед боліт,

Обладунок
10-12 ст.

Дерево-земляні укріплення (реконструкція)

були тимчасовими схованками сільських громад. З кінця 10 ст. за правління Володимира Святославовича захисні споруди значно посилюються, ускладнюється їх конструкція. Додатково на шляхах постійних пересувань кочівників печенігів зводять захисні лінії³ по річках Сула, Стугна, Трубеж, Остер, Десна. Їх опорою були сторожові фортеці (билинні «богатирські застави»): у невеликому добре укріпленому дитинці

розташовувався постійний гарнізон, що утримувався централізовано державним коштом. Біля нього знаходилась простора, але менш укріплена «твердь» для розміщення додаткових військових контингентів чи прибігшого населення з околиць. У тилу захисної лінії знаходились такі величезні фортеці, як Белгород (52 га) та Переяславль (80 га)⁴. Вали будували з дерев'яних зрубних клітей, забитих ґрунтом. Деякі зруби-«городні» залишали порожніми і використовували під житлові чи господарські приміщення. Стіни зрубів піднімалися над гребенем валу й утворювали дерев'яну стіну з бійницями та бойовими ходами. Над воротами та по кутах ставили кам'яні башти. Ярослав Мудрий, продовжуючи батькову справу, заклав нову захисну лінію по Росі (1032) та звів найміцнішу фортецю Давньої Русі – Верхнє Місто (Місто Ярослава) у Києві площею 80 га. Основу валу становили дубові зруби (6,7x19,2 м), розділені усередині на 12 клітей, забитих глиною на висоту до 12 м. На будівництво пішло 50 тис. м³ дубового лісу та 630 тис. м³ ґрунту. З цегли та каменю звели троє воріт, серед яких найбільш відомі **Батиєві** та **Золоті ворота**. За будівельними роботами спостерігали представники княжої адміністрації – «городники».

10.3.6.10. Чисельність та організація війська. Максимальна чисельність об'єднаних збройних сил кількох великих князівств не перевищувала 50 тис. воїнів. У другій половині 12 ст. тільки Новгород, що не зазнав феодалного подібнення, міг сам виставити 20-ти тисячне військо. Дружина формувалась з

³ У Літописі під 988 р. читаємо: «И рече Володимерь: «Се не добро есть – мало городов около Киева».

⁴ Для порівняння: укріплена частина Києва на той час становила 11 га, Чернігова 8 га.

професійних воїнів, особливо наближених до князя та його родини, і мала внутрішню ієрархію. «Старша» дружина складалась із заслужених воїнів – бояр, мужів. З них формувалися кадри командирів частин – воєвод (літописні Вишата, Будий, Блуд, Свенельд, Претич, Печенег, Никифор, Микула, Чудін та ін.). «Молодша» дружина складалась з *отроків* – мечників, металників та ін. У якості допоміжних частин вербували варягів, причому тільки ті князі, що княжили на новгородському «столі», а пізніше й кочівників – торків, чорних клобуків, берендеїв, що прийняли васальну залежність від Києва та почали осідати по Росі, союзників-половців. На другу половину 12 ст. великі удільні князівства, котрі могли у разі потреби виставити 8–10 тис. професійних воїнів, були поділені на військово-адміністративні округи – князівства-волості або «тисячі» (10 – 12 тис. км²) і «сотні» (800–1200 км²), податки від яких ішли на утримання відповідного числа дружинників. Під час військової кампанії тисячі на чолі з тисяцькими зводилися у *полки* чисельністю 2–3 тис. воїнів під командуванням воєводи. На полі бою військо ділило на три частини: центр-«чоло» і два крила. Більш дрібними тактичними одиницями могли бути «спис» (дрібний феодал з кількома дружинниками чи найманцями), «стяг» (більш чисельний загін, організований за територіальним принципом).

Зіставлення руської та західноєвропейської військової організації раннього середньовіччя дозволяє дійти певних висновків. У 9–10 ст. в озброєнні, військових прийомах, складі війська Русі та інших європейських держав було багато спільного, наприклад, переважання піхоти. З 11 ст. спостерігаються розбіжності, які з руського боку полягали в існуванні активної піхоти, широкому використанні легкої кінноти та засобів швидкої кінної боротьби: шабель, булав, кистенів, луків та стріл. Однаковими у 12–13 ст. були списи, остроги, кольчуги, щити, самостріли, поділ на тактичні загоны, прийоми списового бою, переважання кінноти з важкоозброєними воїнами-списоносцями.

10.3.7. • Поселення, побут. Давньоруські поселення представлені селищами та городищами. Сільські поселення склались з кількох десятків житлових та господарських споруд. З-поміж городищ зустрічаються порівняно вели-

Руське військо 13 ст.

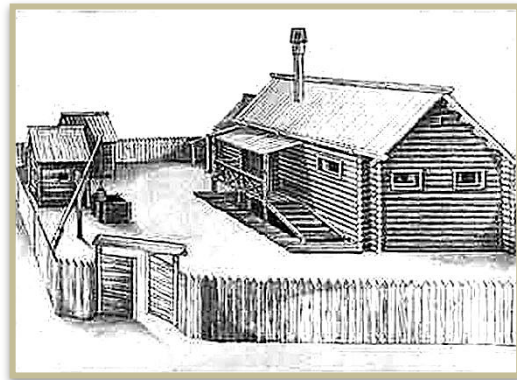
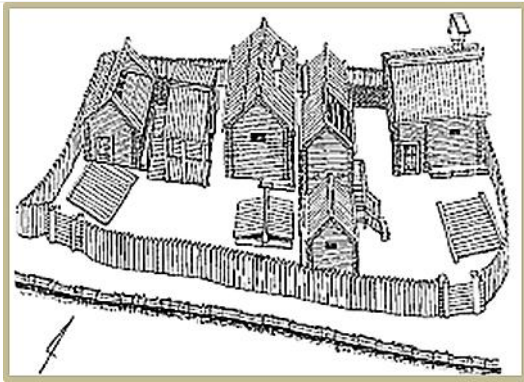

Давній Київ (фрагмент макету з Національного музею історії України)

кі, площею 10 і більше гектарів, серед яких окремі ототожнюються з рештками стародавніх міст, відомих і за літописними джерелами⁵.

10.3.7.1. Давньоруське місто зазвичай складалось з укріпленої частини («город», «дитинець»), значно більшого за розмірами неукріпленого «посаду», ринкової площі – «торжища». У Києві початку 13 ст. на території 380 га проживало 45-50 тис. мешканців. У Новгороді (150 га) в цей час було 30-35 тис. населення, а у столицях інших князівств налічувалось від 20 до 30 тис. городян. Загалом населення Давньої Русі не перевищувало 12 млн., з яких половина проживала в межах сучасної України. Близько 500 тис. чоловік були городянами. При цьому щільність заселення міської території становила 100-120 осіб на 1 га, що у 2-3 рази нижче, ніж у містах середньовічної Європи та Сходу, завдяки більшим розмірам міст та іншій системі планування. Давньоруське місто мало *садибно-вуличну систему планування*, а не вуличну, як у Західній Європі. Садиби феодалів (князів, бояр) площею до 2000 м² та простих городян розмірами 400-600 м² не мали суцільної забудови і розташовувались одна біля одної вздовж вулиць, часто викладених дерев'яними колодами. Першу дере-

⁵ Для 9–10 ст. їх 25, 11 ст. – більше 90, 12 ст. – 224, на середину 13 ст. – біля 300 міст.

Міська садибна забудова (Київ, Поділ, 10 – 12 ст.)

в'яну мостову у Новгороді, за даними дендрохронологічного аналізу, поклали у 938 р. Такі конструкції слугували до 30 років, постійно ремонтувались та оновлювались. У Західній Європі мостити вулиці почали набагато пізніше. Санітарні умови життя у давньоруських містах були кращими, ніж у східних та європейських. Ще однією важливою особливістю давньоруських міст була *висока концентрація заможної феодалної знаті*, що встановлювала високі стандарти міського добробуту і міської культури. Так, за писемними джерелами у Києві проживали 50 родин великих бояр, а в самому місті та навколо нього відомі 10 княжих дворів. У Новгороді тільки одна родина бояр Мішанічів володіла двома десятками садиб.

10.3.7.2. Житловий будинок стояв у глибині двору, а на вулицю виходили глухі стіни інших споруд і тин з воротами. Господарство городянина значною мірою нагадувало селянське, хоча перевагу надавали не полівництву, а городництву і тваринництву. Крім житла у дворі знаходились льох, хлів, стодола, стайня, майстерня, якщо хазяїн був ремісником. Житло простого городянина було невеликим і складалось з однієї кімнати розміром 4x4 або 5x5 м. У заможних міщан зустрічаються дво- і трикімнатні зруби, інколи двоповерхові, де нижній рівень був робочим, а верхній жилим. Хороми знаті будували з міцних соснових колод, зібраних у зруби, інколи з каменю. Вони стояли на високих «підклітях», мали галереї-«сіни» на рівні другого поверху, куди вели криті сходи, високі башти-«повалуші», значну кількість кімнат і комор. Другий поверх був опалюваним взимку, а третій відводили під парадну «світлицю».

10.3.7.3. Важливими елементами побутової культури були *посуд, хатне начиння, система харчування, одяг, родинні відносини*. Слов'янський керамічний посуд - переважно посудини для приготування їжі (горщики, сковорідки, миски), котрі ставили у піч з невисоким склепінням. Це відрізняє кухонний посуд слов'ян від начиння інших народів, які користувались казаном, підвішеним над відкритим вогнищем. У 10–13 ст. переважає кружальний глиняний посуд, відомі знахідки дерев'яного та берестяного посуду у Новгороді, Ладозі,

Князь та княгиня

Заможні городяни

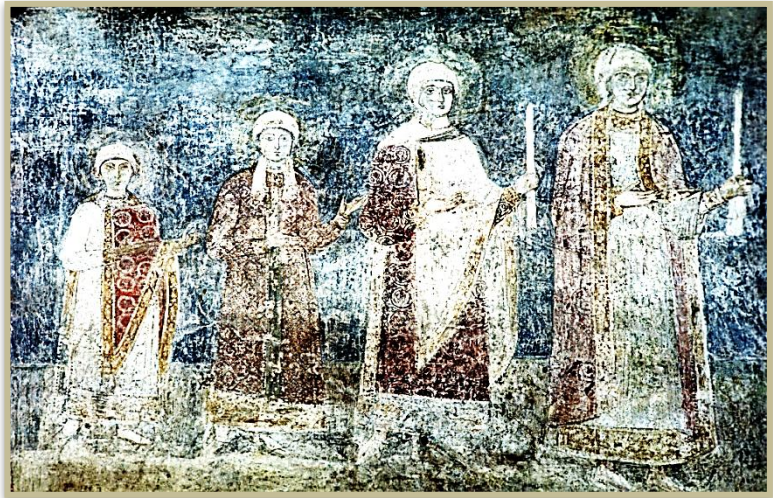
Пскові, Києві, Звенигороді на Львівщині. Численні джерела вказують на широке використання металевого посуду серед феодалів.

Основу системи харчування становили продукти землеробства й скотарства. З пшеничного або житнього борошна готували «кислий» хліб, причому писемні джерела згадують різні види печених хлібів – ковригу, калач, хлібець. Солодкий хліб одержували, додаючи у тісто мед. Традиційними стравами були різноманітні каші (з вівса, гречки, проса, гороху, сочевиці) та киселі, варена, печена, парена ріпа. М'ясні страви готували зрідка із м'яса домашніх тварин, (крім конини). Біднота частіше харчувалася рибою. На столі феодала були страви з дичини, забитої на полюванні. Важливу роль відігравали молочні продукти – сир, вершки, сметана, масло, свіже та кисле молоко. Джерела розрізняють масло коров'яче та «сім'яне», тобто рослинне, з насіння конопель чи льону. Городні овочі їли сирими, квашеними або вареними. Саме слово «овочі» за тих часів розуміли як «фрукти». Серед останніх вже з найдавніших часів згадуються яблука. Розповсюдженими напоями були різні кваси, пиво, меди. Їжа знатних та багатих доповнювалась привізними прянощами, фруктами, горіхами, винами.

10.3.7.4. Одяг. Можна припустити, що основні риси *ранньослов'янського костюму* були близькі до селянського одягу часів Київської Русі. Одяг верхівки давньоруського суспільства

представлено на унікальних фресках Софії Київської. На південній стіні центрального нефу добре збереглися чотири жіночі фігури. Крайня праворуч (княжна Анна, майбутня королева Франції) зображує молоду жінку в білому, оздобленому знизу і зверху широкою облямівкою, довгому вбранні, на яке зверху накинуто червоний плащ. На голові у неї біла пов'язка, у лівій руці запалена свічка, на ногах взуття з загнутими носками. Друга постать – це також молода жінка (княжна Анастасія, майбутня дружина угорського короля), трохи менша на зріст. На ній плаття з червоної тканини з витканими колами, середину яких заповнено пальметками, а простір між ними – серцевидним орнаментом. По нижньому краю одягу іде широка кайма. Зверху цього вбрання накинутий

білий затканий золотом плащ, облямований вузенькою смугою. Головний убір такий самий, як і в першій жінці, а у лівій руці теж запалена свічка. Третя постать (ймовірно, Агата, майбутня дружина спадкоємця англійського престолу) зображує дівчину ще меншу на зріст, на ній плаття з червоної тканини в косу клітинку з каймою по низу. На голові біла пов'язка, кінці якої перекинуті на груди. На шії показано золоту гривну. Четверта постать змальовує невелику на зріст дівчину-підлітка. На ній довге біле плаття, зверху плащ з червоної тканини, затканої колами. На голові біла пов'язка.

Дочки Ярослава Мудрого

10.3.7.5. Поховальні обряди та звичаї. Серед давньослов'янських племен майже до кінця 1 тис. характерними були ґрунтові поховання з кремацією покійників на стороні. Протягом 9–10 ст. склалися значні варіації поховальної обрядовості, пов'язані з регіональними традиціями, суспільним станом померлих. З початку 11 ст. усе частіше зустрічається тілопокладення за християнською обрядовістю, проте ще довго до могил клали зброю та інші побутові речі.

10.4. Духовна культура східних слов'ян та Київської Русі (особливості язичницького світогляду, поширення християнства, писемність, освіта, література, мистецтво).

10.4.1. • Особливості язичницького світогляду давніх слов'ян відомі нам здебільшого за відносно пізніми джерелами, адже розквіт *язичництва*, зокрема у східних слов'ян, настає майже напередодні остаточного введення християнства у якості державної ідеології. Саме до 9 – 10 ст. відносяться різноманітні святилища та жертовники, відкриті у Києві, під Новгородом, кам'яний Збручанський ідол та його дерев'яні аналоги, язичницькі монументальні поховання на зразок кургану Чорна Могила у Чернігові. Чимало цінних свідочств містять також літописи, хоча їх автори були переконаними християнами й упереджено ставились до язичництва. Загального слов'янського пантеону ніколи не існувало. Дослідники вважають, що головними божествами слов'янського язичництва були верховні небесні боги Сварог та Стрибог; боги піднебесного простору Дажьбог, Перун, Святовит та інші; підземні Род, Велес, Мокош. З давніх часів у міфології слов'ян і балтів збереглись божества з однаковими іменами та функціями: Перун і Перкунас, Велес та Вяліс. Появу Хорса та Сімаргла слід

Ідоли (М. Реріх, 1901)

пов'язувати з входженням до складу східного слов'янства іранського субстрату, як і саме слово «бог»⁶, що тільки у слов'ян замінило індоєвропейське «деус». Найдавніше у Києві язичницьке капище 6–7 ст. було досліджено розкопками В.В. Хвойки на Старокиївській горі у 1908 р. Інше святилище кінця 10 ст. було відкрито у 1975 р. В літописній статті під 980 р. про нього сказано: «и нача княжити Володимерь въ Києве един, и постави кумиры на холму вне двора теремного: Перуна деревяна, а главу его

серебрену, а усь златъ и Хорса, Дажьбога, и Стрибога и Симарьгла, и Мокошь, и жряху им наричюще я богы».⁷

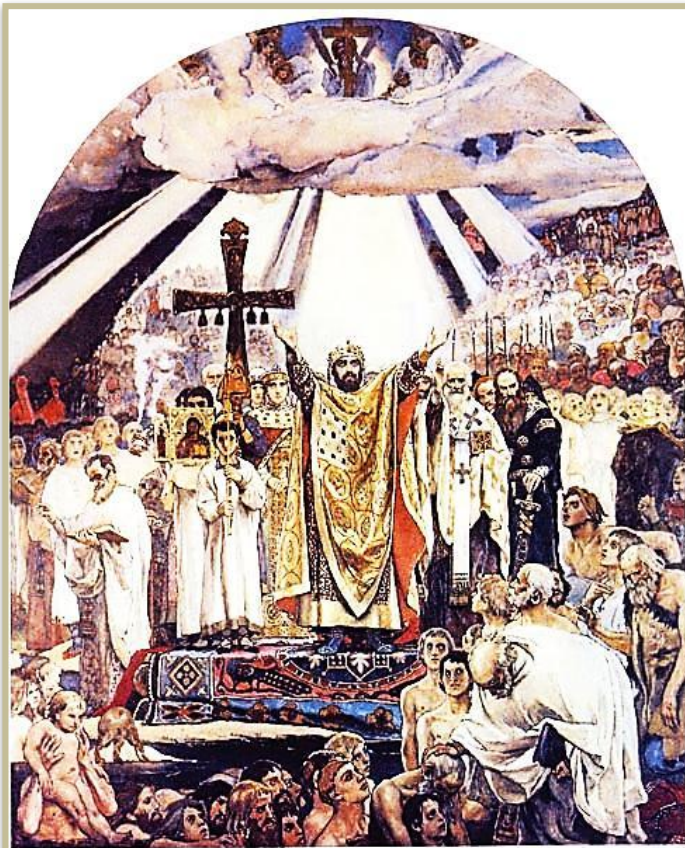
10.4.2. • Поширення християнства. Центральне святилище у Києві було знищено за наказом самого князя у 988 р., котрий прийнято вважати датою остаточного хрещення Русі. Насправді процес утвердження християнства та зміни основ світогляду у східних слов'ян був тривалим і непростим. Вірогідно, християнином був князь Кий. Достеменно відомо, що на початку 60-х років 9 ст. прийняли хрещення Аскольд (Оскольд)⁸ та його найближче оточення, майже через сто років найвідомішою християнкою на Русі стала княгиня Ольга (з 946), чії погляди не заперечував її чоловік і батько послідовного язичника Святослава князь Ігор. За деякими припущеннями, на рубежі 9–10 ст. у Переяславі вже існувала кафедра митрополита Руського, а в самому Києві були християнські храми, на зразок згадуваних у Літописі церков св. Іллі та св. Миколи. Періоди мирного співіснування християн та язичників змінювались

⁶ Слово походить від давньоіндійського «bhagah» – добро, щастя, «той, хто подає»; давньоіранського «bhaga», «baγa» – доля, щастя, бог. У цьому відношенні цікаве ім'я «ДАЖЬБОГ» – «ДАЄ – ДАЄ» – одним слов'янською, а іншим іранською мовами.

⁷ До пантеону Володимира не увійшли кілька богів, відомих нам за іншими джерелами: Род, Сварог, Волос – Велес, Переплут, Лада і Леля.

⁸ Його було поховано у церкві св. Миколи, яку 971 р. зруйнували за наказом Святослава.

хвилями язичницької реакції за часів Олега, Святослава, на початку правління Володимира. Заслугою останнього стало перетворення християнства на державну релігію Русі після невдалої спроби створити загально руський язичницький культ з центром у Києві. Не дивно, що син Володимира Ярослав проводив активну політику з підготовки канонізації батька, Бориса та Гліба (у хрещенні Романа і Давида) – своїх братів, які загинули у міжусобній боротьбі за київський престол. Константинополь відхилив кандидатуру Володимира, погодившись на утвердження святості Бориса та Гліба лише у 1071 р. На думку дослідників, у 80-ті роки 10 ст. вже були канонізовані Іоанн та Федір – «варяги» християни, принесені у жертву киянами-язичниками. Перемога християнства сприяла збагаченню духовної культури східних слов'ян, зокрема поширенню писемності, освіти, літератури.

Хрещення Русі (В. Васнецов, 1890)

10.4.3. • Писемність, освіта, література. Походження слов'янської, особливо східнослов'янської, писемності з'ясовано не повністю. **На початку 10 ст. болгарський автор Чорноризець Храбр у сказанні «Про письмена» виділив три етапи у розвитку слов'янської писемності:**

- ✓ поки слов'яни були язичниками, у них не було книг, а для рахування та гадання вони користувались «чёртами й резами»;
- ✓ коли слов'яни стали християнами, то почали використовувати для письма латинські та грецькі літери і писали довгий час «без устрою»;
- ✓ потім св. Кирило створив слов'янську абетку.

Дослідниками встановлено, що у 6-8 ст. слов'яни користувались літерами візантійського уставу, поступово додаючи до них знаки для передачі фонетики слов'янського мовлення. Так виникло **протокирилівське** слов'янське письмо⁹,

⁹ Показовою є абетка першої половини 11 ст., прокреслена на стіні алтарної частини Михайлівського приділу Софії Київської, де знаходилась бібліотека і скрипторій: вона містить 23 літери грецького та 4 літери слов'янського алфаві-

назване Храбром «без устрою». У 60-ті роки 9 ст. Кирило винайшов *глаголицю*, схожу за графікою на старовірменські літери, що так і не набула поширення¹⁰. На початку 10 ст. в місті Преславі при болгарському цареві Симеоні (893 – 927) протокирилівське письмо було вдосконалено і згодом названо «*кирилицею*», відомою нам у двох варіантах – древньоболгарському з 38 літер та моравському з 48 знаків.

Про існування писемності на Русі вже на початку 10 ст. свідчать літописні джерела. Серед археологічних знахідок відома корчага з поховання 10 ст. біля Смоленська з написом кирилицею «*Гороухца*» або «*Горунша*» (гірчиця чи нафта для розпалювання поховального вогнища). Автором напису міг бути руський купець і візантійський слов'янин, чех з Моравії і купець з Паннонії, де на той час теж була поширена кирилиця. Після Володимирового хрещення на Русі з'явилась велика кількість так званих кирило-мефодіївських перекладів богослужбової літератури. Проте більш інформативними для розуміння процесу поширення писемності на Русі залишаються *графіті* (прокреслені написи на твердій поверхні стін та речей) та *берестяні грамоти*, які знаходять під час археологічних досліджень.

Графіті жінок на пряслах

10.4.3.1. Стосовно *графіті*, то вище ми вже згадували напис київського коваля початку 11 ст. на клинку меча. У самому Києві біля Десятинної церкви знайдено прясло з написом «*Потворин пряслень*», на Старокиївській горі прясло з написом «*Янка вдала пряслень Жирце*», у Вишгороді прясло з написом «*Невесточь*», що означає «нареченої», в Любечі прясла з початковими літерами кириличної абетки та написом «*Иванко сотворил тебе это единственной дочери*». Усі знахідки датуються 11–12 ст. і свідчать про значне поширення грамотності

серед жінок – явище унікальне у тодішній європейській культурі. Відомі також написи на ливарних формах («*Макосимов*»), корчагах («*Благодатнейша полна корчага сия*», «*Ярополче вино*» та ін.), цеглинах-плінфах («*Господи помози ...*») на плінфі з Десятинної церкви), дорогоцінному посуді («*Се сосуд Петра и*

ту. У цей час вже набула широкого розповсюдження кирилиця і вказана абетка, вірогідно, була складена як довідкова переписувачем більш ранніх слов'яномовних книг і грамот для розшифровки числових позначень.

¹⁰ До середини 20 століття у частково зміненій формі глаголиця використовувалася лише хорватськими католиками при здійсненні богослужінь за *глаголичним* обрядом.

жены его Варвары»). Унікальним є напис на мармуровій плиті з Тмутаракані (нинішній Таманський півострів) 1068 р.: «В лето 6576, индикта 6 Глеб князь мерил море по леду от Томутороканя до Корчева (сучасне місто Керч – Ю.Б.), 14000 сажень». Серед графіті на стінах стародавніх споруд можна згадати написи на стінах Золотих воріт у Києві («Господи, помози рабу своему Василеву»), Софії Київської, зокрема про смерть Ярослава Мудрого («У лето 6562 (1054 р. – Ю.Б.) февараля в 20-е успение царя нашего ...»).

Шкільні вправи на бересті хлопчика Данила

Софії Київської, зокрема про смерть Ярослава Мудрого («У лето 6562 (1054 р. – Ю.Б.) февараля в 20-е успение царя нашего ...»).

10.4.3.2. Першу **берестяну грамоту** було знайдено під час розкопок у Новгороді влітку 1951 р. Березова кора (береста) у середні віки та, мабуть, і раніше, була розповсюдженим матеріалом для письма. Літери витискували на внутрішній поверхні гострим кінцем кістяного чи металевого «писала». Найбільш ранні грамоти датуються часом між 1025 – 1096 рр., тоді як гострі «писала» знаходять і в нашаруваннях 953 – 972 рр. З-поміж численних на сьогодні зразків є написи, що свідчать про повсякденне життя стародавніх новгородців. Зокрема, це уривок шлюбного контракту середини 13 ст. («От Микити ко Улианиц. Пойди за мене. Яз тебе хоцю, а ты мене. А на то послух Игнат Моисеев...»), шкільні вправи хлопчиків Онфіма й Данила, написані між 1224 – 1238 рр., (тренування з написання літер та складів, малюнки з підписами «Онфиме», «Я звере», вправа з написання листа із традиційним початком «Поклон от Онфима ко Даниле»), найдавніша з відомих нам цільна східнослов'янська абетка. **Ці та багато інших джерел свідчать про своєрідну моду на грамотність з-поміж різних верств населення Русі, особливо у 11–12 ст.**

10.4.3.3. Суспільний попит на освіту поруч з потребами держави й церкви в кадрах службовців та служителів сприяв становленню **шкільної освіти**. За літописними свідченнями, Володимир та Ярослав відбирали здібних дітей знаті для навчання «книжного». Перші школи знаходились при храмах, монастирях, де вчителями були священники та монахи. Так, онука Ярослава Ганна (Янка) Всеволодівна, прийнявши постриг, відкрила школу для дівчат при київському Михайлівському монастирі. Багато дітей навчались вдома або у приват-

Настановлення Іларіона митрополитом Київським

них учителів. За підручники використовували Псалтирі. Вправи Онфіма та Данила з Новгороду свідчать про існування букварів.

Піклуванням Ярослава при Софії Київській виник гурток вечних, зайнятих не тільки перекладами, а й написанням нових **літературних** творів: «... *собра (Ярослав) пише многи, и перекладаше от Грек на словенское письмо, и списаша книги многи, и списка ими же поучащяся верний людие ... Яро-*

слав же се, ... любим бе книгамъ, многи написав положи в церкви святой Софьи, юже созда сам», - свідчить Літописець. Лідером цього угруповання був Іларіон, що походив зі знатного київського роду. Він народився в кінці 10 ст., був серед юнаків, котрих Володимир Святославович після утвердження християнства звелів навчати книжної премудрості у школі при Десятинній церкві. З дитячих років Іларіон був наближеним до княжого двору і добре знав синів великого князя, зокрема Ярослава. Свою освіту Іларіон удосконалив в Константинополі. Перебування у Царському граді збагатило його вільним володінням грецькою мовою й широким світоглядом, зокрема історіософським баченням світу, де Русь займала усе вагоміше місце. З перших роки правління Ярослава Іларіон опинився серед найближчих його сподвижників. Своє знамените «**Слово про Закон і Благодать**» Іларіон проголосив у присутності Ярослава на Кірію-Великдень (у день збігу свят Благовіщення й Великодня) навесні 1022 року. На цей час в Києві завершилося будівництво й оздоблення Золотих воріт з церквою Благовіщення, а також Софійського собору, спорудження якого планувалося ще за Володимира. «Слово» слід вважати програмним документом правління Ярослава Мудрого. Всесвітня історія, відповідно до церковної традиції, витлумачується у ньому як реалізація передвічного Божого провидіння, а суть її вбачається у поступовому прилученні народів, що визнаються рівними, до світу християнства. Іларіон з гордістю оглядає славне минуле язичницької Русі, вітає її вступ до кола християнських народів і пишається тим почесним місцем, яке вона отут зайняла. Іларіон підкреслює вільний від зовнішнього тиску вибір християнства Володимиром, якого слід шанувати як «рівноапостольного». Подібно апостолам, він свідомо обрав віру й приклав чимало зусиль до навернення у неї своїх співвітчизників. Ярослав же прославляється як продовжувач справи батька, що опікується храмовим будівництвом, благочестям й освітою. Іларіон називає Ярослава «новим Соломоном», який продовжив та примножив діяння свого батька Володимира - «нового Давида». Іларіон керував створенням бібліотеки при Софійському соборі й роботою переписувачів та перекладачів.

Його перу належить найдавніший літописний звід і багато інших творів, переважно богословського змісту. Найбільш відомі «Молитва», «Сповідання віри» і «Слово про оновлення Десятинної церкви».

10.4.3.4. Література Київської Русі формувалась і розвивалась за кількома напрямками:

I. Перекладна література. До неї належать:

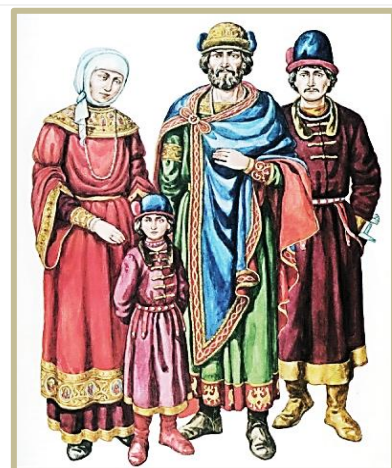
- ✓ Євангелія та Псалтирі, найдавніше з яких *Остромирове Євангеліє* було переписано у київському Печерському монастирі в 1056–1057 рр. на замовлення новгородського боярина Остромира;
- ✓ *Писання отців Церкви* – Іоанна Златоуста, Єфрема Сирина, Іоанна Дамаскина та ін.;
- ✓ «*Ізборники*» (збірки) різноманітних текстів релігійно-світського характеру. Найстарішими серед них є два «Ізборники», складені у Печерську в 1073 та 1076 рр. на замовлення чернігівського князя Святослава, сина Ярослава Мудрого;
- ✓ *Хронографи* – збірки текстів науково-історичного характеру;
- ✓ *Апокрифи* та повісті – перекази на біблійну тематику, уривки з творів античних авторів.

II. Оригінальна література, написана руською мовою вітчизняними авторами для руського читача. До неї можна віднести:

- ✓ *Літописи.* Найдавнішу збірку, що складалась з кількох окремих творів, у тому числі і зводу Іларіона, опрацював чернець Києво-Печерського монастиря Нестор, давши їй заголовок «*Се повести времяных лет, откуда есть пошла Руская земля, кто в Кieve нача перве княжити, и откуда Руская земля стала есть*» та довівши виклад подій до 1113 р. Друга редакція з позицій піднесення ролі династії Рюриковичів складена ігуменом Печерським Сильвестром за правління Володимира Мономаха. Остаточне опрацювання «Повісті» було здійснено за участю сина Мономаха – Мстислава Володимировича. Ця редакція дійшла до нашого часу у кількох варіантах та у вигляді численних списків. Найбільш ранніми є Лаврентіївська (кінець 14 ст.) та Іпатіївська (початок 15 ст.) збірки. Друга частина останньої висвітлює події 12 ст. і одержала умовну назву «Київський літопис», третя частина відома як «Галицько–Волинський літопис» і доведена до середини 13 ст.;

Родина Святослава
Ярославовича
(Ізборник, 1073)

Реконструкція вбрання
(З. Васіна)

Всеволод Святославович Чермний (†1196). Портрет М. Герасимова за черепом з поховання

✓ *Релігійно-філософські трактати* митрополита київського Іларіона «Слово про закон і благодать» та ін., ігумена Печерського Феодосія «Про віру латинську», Якова Мніха – «Життя святих Бориса та Гліба», Нестора – «Читання про князів-мучеників» та «Житіє Феодосія Печерського»;

✓ *Мемуарно-дидактична проза*, представлена «Повчанням Володимира Мономаха дітям», описом мандрівки до Палестини у 1106-1108 рр. чернігівського ігумена Даниїла;

✓ *Дружинний епос* «Слово о полку Ігоревім». За літописними даними, у цьому невдалому поході, що розпочався 23 квітня 1185 р. у день святого Георгія, св. патрона Ігоря, брали участь: сам князь Новгород-Сіверський Ігор Святославович, його рідний брат князь Трубчевський та Курський

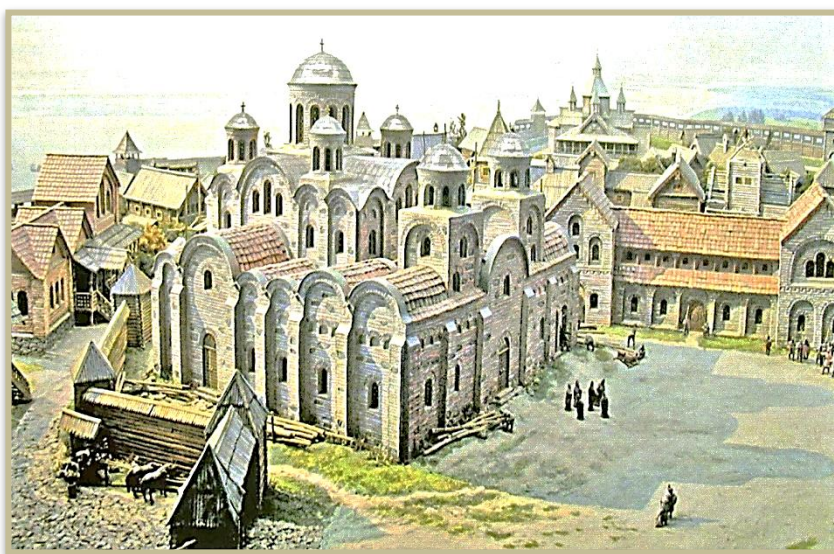
Всеволод Святославович¹¹, син Ігоря 15-літній князь Путивльський Володимир, племінник Ігоря князь Рильський Святослав Ольгович. Навколо питання про оригінальність цього твору не вщухає гостра наукова полеміка.

10.4.4. • Мистецтво. Важливою складовою культури Давньої Русі було мистецтво. Століття не зберегли більшість досягнень творчого натхнення наших предків та їхніх іноземних вчителів і помічників. У цьому є ряд причин і перш за все – матеріали втілення художніх задумів.

10.4.4.1. В архітектурі тривалий час головним будівельним матеріалом слугувало дерево. Кам'яні будівлі у давньоруських містах були нечисленними: якщо на початку 11 ст. у Києві їх відомо 5, то в середині 13 ст. у 20 найбільших містах лише 150. Кам'яне будівництво на Русі застосовували при зведенні палацових, храмових, зрідка захисних споруд. Поява кам'яних *палацових споруд* у Києві відноситься до 9–10 ст. Одна з них ототожнюється з палацом княгині

¹¹ «Ярь туре Всеволоде! Стоиши на борони, прыщеси на вои стрелами, гремлиши о шеломи мечи харалужными! Камо, турь, поскочяше, своимъ златымъ шеломомъ посвечивая, тамо лежатъ поганья головы половецкыя. Поскепаны саблями калеными шеломи оварскыя отъ тебе, ярь туре Всеволоде!» («Слово о полку Ігоревім»).

Ольги, згаданим в Літописі у зв'язку з прибуттям древлянських послів у 945 р.: *«над горою дворъ теремной, бе бо ту теремъ камень»*. Рештки споруди досліджені розкопками В.В. Хвойки у 1907–1908 рр. В культурному шарі знайдено ділянки кам'яних стін, шматки карнизів, плит та інших деталей багатого внутрішнього оздоблення з мармуру,

Спорудження Десятинної церкви

червоного шиферу, смальти від мозаїк та цем'янки з фрагментами фрескового розпису. У 1970 – 1972 рр. в межах Київського дитинця було відкрито рештки іншого кам'яного палацу, що передував побудові Десятинної церкви і згадується у літописі: *«А дворъ князь бѣше в городе»*. Недалеко від самої Десятинної церкви досліджено фундаменти кам'яної споруди кінця 10 – початку 11 ст., ймовірно, «гридниця», згаданої вперше під 996 р., де відбувались знамениті Володимирові недільні пири: *«по вся неделя устави на дворе въ граднице пирь творити и при-*

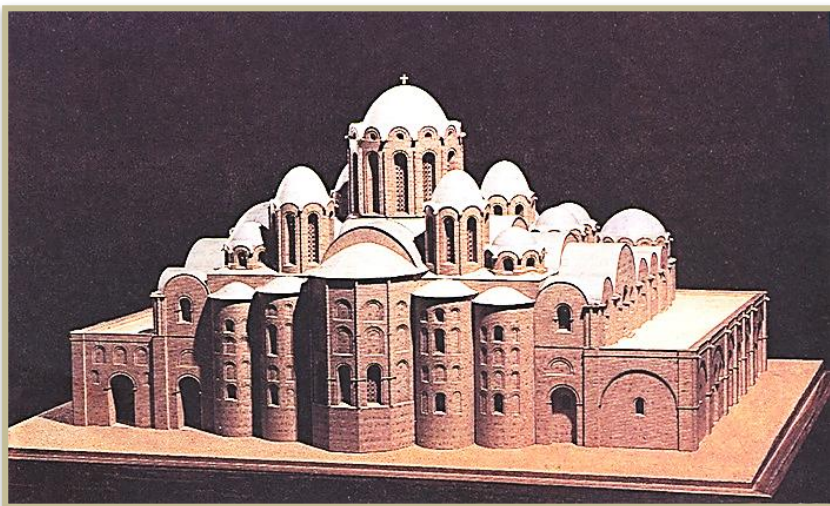
ходить боляром, и гридем, и съцьским, и десяцьким, и нарочитымъ мужемъ, при князи и безъ князя».

10.4.4.1.2. У 989 р. князь Володимир Святославович розпочав будівництво першого кам'яного храму в Києві: *«Володимеръ живяше въ законѣ христіанствѣ, помысли создати церковь пресвятая Богородица и пославъ приведе мастеры от Грекъ. И наченію же здати, и яко скончаша зижса, украси ю иконами»*. На утримання церкви він виділив десятину своїх доходів, звідки пішла інша назва споруди – **Десятинна церква**¹². Будівництво храму було завершено у 996 р. Князь: *«створи праздникъ великъ въ тѣ день болярам и старцемъ градским, и убогимъ раздая именьє много»*. У 1039 р. відбулось друге освячення церкви у зв'язку з її перебудовою. Перші археологічні розкопки на місці храму проводив у 1633 р. митрополит київський Петро Могила, шукаючи поховання

¹² Церква Успіння Пресвятої Богородиці – перший кафедральний собор у Києві, що знаходився у 60 м від кам'яного князівського палацу. Тут було перепоховано княгиню Ольгу (1007), поховано царівну Анну (1011), князя Володимира (1015), перепоховано після охрещення кісток зведених братів Володимира Ярополка та Олега (1044).

Володимира. Повністю руїни Десятинної церкви на сучасному науковому рівні були досліджені розкопками 1938–1939 рр. Споруда являла собою великий тринефний храм, з усіх боків, крім фасаду, оточений критими галереями, з двома баштами для сходів на другий поверх. Про багате внутрішнє оздоблення свідчать уламками мармурових капітелей, різьблених кам'яних плит, мозаїчної підлоги з мармуру, порфіру та інших цінних порід каменю. Палацові будівлі разом з Десятинною церквою, площею, прикрашеною античними статуями та мідними конями, привезеними Володимиром з Херсонесу, утворювали архітектурний ансамбль нового княжого центру. 6 грудня 1240 р., перед Різдом на Миколин день, Десятинну церкву зруйнували татари, що прорвалися через Батієві ворота під час штурму Києва. Храм був переповнений людьми, котрі шукали останнього порятунку за товстими кам'яними стінами: *«Людем же убегишим и на церковь, и на комары церковныя и с товары своими. От тяжемти повалишиася с ними стены церковныя и прият бысть град сице воими»*. Про останні години життя захисників твердині свідчить потаємна схованка-яма завглибшки 4,6 м у західній частині центрального нефу. На дні шурфу знайдено рештки дерев'яних відер, сокир, ликових мотузок та заступів, устроєних в ґрунт, що ними копали лаз до схилу Старокиївської гори. На дні колодязя лежали кістяки літньої жінки у багатому вбранні та хлопця років 18-ти.

10.4.4.1.3. Цікава історія іншої архітектурної перлини давнього Києва – храму **Софії Мудрості Божої**. Дерев'яна церква з такою назвою існувала за межами дитинця з часів Ольги та Володимира, який задумав поставити тут кам'яну споруду. За-

Софія Київська (макет-реконструкція)

класти її випало вже Ярославу у 1017 р., коли дерев'яну Софію, збудовану Ольгою у 952 р., спалили печеніги. Центральна п'ятинефна частина храму була освячена у 1030 р., а будівництво бокових галерей, де розташувалась резиденція митрополита, було завершено у 1037 р.¹³ У 1054 р. тут поховали

¹³ Софію Новгородську було зведено у 1045 – 1052 рр. Володимиром Ярославичем, Полоцьку - в 1044 - 1066 рр. місцевими князями.

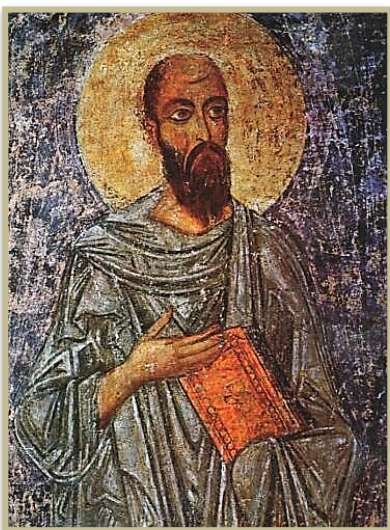
Ярослава¹⁴, у 1093 р. – його сина Всеволода та онука Ростислава, у 1125 р. – Володимира Мономаха, у 1154 р. – його сина Вячеслава. Ядро споруди складає п'ятинефний хрестовокупольний храм з тринадцятьма банями (центральна підносилася над стелею на 29 м), обведений з півночі, заходу та півдня одноповислою галереєю. На другому поверсі, над боковими нефами та західною частиною храму, були розміщені чудово освітлені хори – «полати», де перебувала під час богослужінь та інших урочистостей княжа родина. До спорудження спеціальних башт зі сходами у другій половині 11 ст. сюди потрапляли через закритий перехід, що з'єднував собор з розташованим поруч палацом. Башти виконували також функцію оборонних споруд, оскільки Софіївський собор був одночасно і могутньою кам'яною фортецею, де міг переховуватись князь з родиною, митрополит, зберігалася скарбниця. Внутрішнє оздоблення храму є своєрідною енциклопедією з історії становлення давньоруського парадного мистецтва раннього середньовіччя.

10.4.4.1.4. Давньоруський монументальний живопис зберігся тільки у Софії Київській. За допомогою мозаїк, як найбільш довговічного та дорогоцінного виду монументального розпису, були оздоблені найголовніші частини храму – центральний вівтар та центральний підкупольний простір. У zenіті центрального куполу у медальйоні діаметром 4 м збереглося мозаїчне зображення Христа-Вседержителя, з центральної апсиди храму до нього звертається Марія Оранта – найвидатніше творіння мозаїстів 11 ст. на Русі. Висота всієї постаті дорівнює 5,5 м. Вона майстерно розташована на увігнутій поверхні і зачаровує глядача розмаїттям барв на золотому фоні стін вівтарної апсиди. Загалом у мозаїках храму використано смальту 130 відтінків. Набираючи по

Мозаїка «Марія Оранта»

¹⁴ Саркофаг Ярослава було знайдено наприкінці 18 ст. під завалами західної стіни Георгіївського бокового приділу (Ярослав у хрещенні звався Георгієм) і перенесено до Володимирського бокового вівтаря, де він є і тепер.

Фреска «Апостол Павел»

сирій вапняковій штукатурці і задалегідь нанесеному малюнку або окресленому контуру мозаїчне зображення з окремих смальт у формі кубиків, майстри надавали їм різних кутів нахилу - промені світла, що падали на поверхню мозаїчних зображень, відбивались під різними кутами, завдяки чому мозаїки Софії Київської начебто світяться і гарно сприймаються з будь-якого місця у соборі. Золотий фон, на якому виконані усі мозаїчні зображення собору, вистелений зі скляних кубиків різної прозорості, вкритих найтоншими аркушиками золота, а відкриті частини тіла постатей, обличчя, руки, ноги викладені з дрібніших кубиків природних порід каменя або мармуру. Кубики мають матову поверхню і завдяки різним відтінкам добре передають колір людського тіла.

Фресками прикрашено центральний і боковий нефи собору, центральний прохід, хори і сходові башти (частина з них загинула в наслідок варварського замальовування масляними фарбами під час «реконструкції» у 40 – 50 рр. 19 ст.). Центральний простір храму прикрашено фресковим живописом на теми євангельської історії, причому дія євангельських сцен розгортається зліва направо за принципом кругового руху зверху вниз таким чином, щоб у верхніх рядах розташовувалися більш ранні епізоди, а наступні – в нижніх.

Серед численних живописних сюжетів особливо цікавими є портретні зображення сім'ї будівника храму князя Ярослава. Княжни та княжичі мають індивідуальну портретну характеристику. Зображення самого Ярослава та його дружини Ірини (Інгігерди) знаходилось на західній, втраченій, стіні нефу над потрійною аркою під хорами¹⁵. У цілому груповий портрет сім'ї Ярослава був представлений дванадцятьма постатями: на південній стіні чотири молодші дочки на чолі з Анною, на західній стіні – постаті старшої дочки Єлизавети, великої княгині Ірини, великого князя Ярослава і його старшого сина Володимира, на північній стіні чотири постаті молодших синів – Ізяслава, Святослава, Всеволода і В'ячеслава. Розташування чоловічих та жіночих портретів свідчить про поділ внутрішнього простору храму на чоловічу та жіночу частини.

Унікальними є фрески на внутрішніх стінах двох башт зі сходами на другий поверх: тут відсутні релігійні сюжети, фрески змальовують життя константинопольського іподрому, сценки з реального життя княжого двору –

¹⁵ На щастя, зберігся малюнок фрески, зроблений у 1651 р. придворним художником Януша Радзивілла голландцем Абрагамом ван Вестерфельдом, який прибув до Києва в обозі литовського гетьмана після перемоги під Берестечком.

полювання, боротьбу ряджених, гру і танці скоморохів, процесії за участю осіб князівського оточення в супроводі почту та охорони. У давні часи башти були ізольовані від внутрішнього об'єму храму і входи до них були влаштовані зовні тільки для князів, членів їх родини і почесних гостей. Прості люди сюди потрапити не могли. Це обумовило світський характер розпису внутрішніх стін і склепіння. Фрески башт Київського Софіївського собору – єдина, що збереглася, пам'ятка побутового монументального живопису Київської Русі.

10.4.4.1.5. Станковий живопис часів княжого Києва представлений іконою візантійського письма Володимирської Божої Матері. За традицією, вона є канонічним списком з ікони, написаної вперше євангелістом Лукою. На Русь ікона потрапила з Візантії на початку 12 ст. (близько 1131 р.) як подарунок

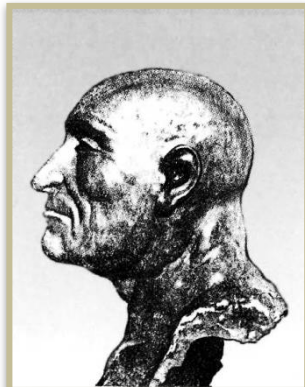
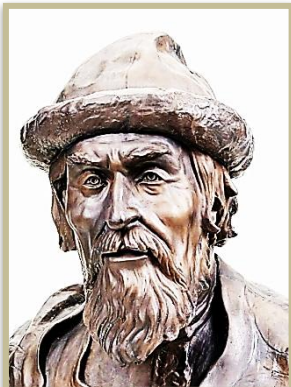
Ікона Володимирської
Божої Матері

Юрію Долгорукому від Константинопольського патріарха Луки Хрисоверга¹⁶. Спочатку вона перебувала в жіночому Богородичному монастирі Вишгорода, неподалік від Києва. Андрій Боголюбський у 1155 р. забрав батькову Вишгородську ікону Богоматері до резиденції у Володимирі-на-Клязьмі, де вона зберігалася в Успенському соборі. Пізніше її було перенесено до Успенського собору Московського Кремля.

Є дані про існування іконописної майстерні при Печерському монастирі у Києві на чолі зі старцем Алімпієм (помер у 1114 р.). Рукописні книги прикрашали кольоровими мініатюрами, найдавніші з яких представлені у *Остромировому Євангелії* та *Ізборнику Святослава*.

10.4.4.1.6. Велику роль в оздобленні храмів та палаців відіграло **різьблене каміння** – головним чином овруцький шифер червоно-фіолетового кольору та мармур. У Софії Київській збереглися плити центрального парапету на хорах, вкриті складним геометричним орнаментом, фрагменти мармурових порогів, колон, капітелей. Значний науково-історичний та художній інтерес становить білий мармуровий саркофаг Ярослава Мудрого, прикрашений різьблен-

¹⁶ Дорогоцінний подарунок патріарха тоді ще удільному Переяславському князеві можна пояснити тим, що Юрій Мономахич мав бабку з родини візантійських імператорів і матір з родини найвищих візантійських аристократів. По смерті першої дружини-половчанки, нав'язаної йому з політичних міркувань батьком Володимиром Мономахом, матері сина Андрія, названого пізніше Боголюбським, Юрій обрав собі нову дружину Ольгу з імператорської родини Комнінів. Ікона Богоматері була, скоріш за все, весільним даром патріарха.

Портрет і саркофаг Ярослава Мудрого

ням, не завершеним з одного боку. З метою уточнення питання про приналежність саркофага Ярославі, у 1936 – 1939 рр. гробницю було розкрито. У ній виявились перемішані рештки чоловічого, жіночого та дитячого кістяків. Порівняння літописних даних з результатами антропологічних досліджень довело, що чоловічий кістяк належав 76-літньому Ярославу. Приналежність жіночого та дитячого поховань залишилась нез'ясованою. Скульптор-антрополог М. М. Герасимов за черепом з поховання створив скульптурний портрет Ярослава Мудрого останніх років життя, що експонується в одному з виставкових залів Софії.

10.4.4.1.7. Високого розвитку набуло **музичне мистецтво**. Під час розкопок у Новгороді знайдено музичні інструменти з дерева – сопілки, гусла, деталі бубонів. З-поміж фресок Софії Київської у цьому відношенні найбільш цікавими є зображення «Скоморохи»¹⁷ та «Музикант» 11–12 ст. На передньому плані фрески «Скоморохи» намальовано трьох танцю-

ристів: середній з білою хустинкою у руці танцює перед своїми напарниками. Над ним, на другому плані, показано ще двох танцюристів. В одного з них у руках довга сопілка, в іншого – мідні тарілки. Праворуч від танцюристів знаходяться чотири музиканти, розміщені по вертикалі один над одним. На передньому плані сидить гусяр, який грає на восьмиструнних гуслах. За ним стоїть

¹⁷ Слово «скоморох» походить від грецького *skōmmarchos*, тобто «майстер жарту». Скоморохи розважали людей дотепами, музикою, танцями, драматичними сценками, акробатикою, дресированими тваринами, користуючись у виступах масками та втягуючи у гру глядачів.

інший музикант з домброю: однією рукою він тримає інструмент за гриф, пальцями іншої перебирає струни. Ще вище двоє тримають у руках довгі сопілки. Всі танцюристи й музиканти одягнені в довгі різнобарвні сорочки, прикрашені по коміру і навколо рукавів візерунчастою обшивкою. Фігура музиканта на склепінні північної башти змальована сидячою на великому придорожньому камені. На ньому вбрання зеленкуватого відтінку, обшите декоративною тасьмою, на голові шапка, в руках струнний інструмент.

Література

- (Біографії. Ч.І.). Бойко Ю.М. Історія української культури в біографіях видатних діячів. Частина I (9 – 17 століття). – Вінниця: ТОВ «Нелан», 2013. – 125 с. з іл.
- Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – Київ: Будівельник, 1982. – 160 с.
- Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. - Киев: Наукова думка, 1989. – 294 с.
- Васіна З.О. Український літопис вбрання: [Книга-альбом]. – К.: Мистецтво, 2003. - Т. 1: 11000 років до н. е. – XIII ст. н.е.: Наук.-худож. реконструкції. – 448 с.: іл.
- Высоцкий С. А. Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. - Київ: Наукова думка, 1984. — С. 144-191.
- Высоцкий С. А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. - Киев: Наукова думка, 1981. — 216 с.
- Давня історія України / За ред. Толочко П.П. – Т.2. – Київ: Либідь, 1998. – 224 с.
- Даренська В.М. Культура Давньої Русі: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів гуманітарних спеціальностей. – Харків: «Факт», 2012. – 264 с.
- Історія української культури. У 5 томах. – Т. 1: Історія культури давнього населення України / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. М. Даниленко (ред.). – К.: Наук. думка, 2001. – 1136 с.
- Історія української культури: Навчальний посібник / Укладач Бойко Ю.М. - Вінниця: «Веда», 2013. - 254 с.
- Как была крещена Русь. - Москва: Политиздат, 1989. — 320 с.
- Марченко М.І. Історія української культури з найдавніших часів до середини XVIII ст. – Київ: Радянська школа., 1961. - 286с.
- Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). - Київ: Радянський письменник, 1990. — 558 с.
- Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. - Київ: Либідь, 1993. — 640 с.
- Попович М.В. Мироззрение древних славян. – Киев: Наукова думка, 1985. – 170 с.
- Попович М.В. Нарис історії культури України. - Київ: АртЕк, 1999. — 728 с.
- Слово о полку Ігоревім. — Київ: Веселка, 2008. — 134 с.
- Собор Святої Софії в Києві: Книга-Альбом. - Київ: Мистецтво, 2001, - 352 с.
- Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь // Україна крізь віки. – Т. 4. – Київ: Альтернативи, 1998. - 352 с.

Тема 11. Українська культура у 14 – 18 століттях

Структура розділу

11.1. Хронологія основних подій.

11.2. Освіта, книгодрукування.

11.3. Література, драматургія.

11.4. Мистецтво.

11.1. Хронологія основних подій.

<i>Час</i>	<i>Подія</i>
<i>біля 1450 р.</i>	Йоганн Гутенберг започаткував книгодрукування у Європі.
<i>1483 р.</i>	Перше слов'яномовне друковане видання глаголицею у Венеції.
<i>1491 р.</i>	Кириличний слов'янський першодрук у Кракові.
<i>1517, 1519 рр.</i>	Перші друковані видання церковних книг старобілоруською мовою, здійснені Григорієм Скориною у Празі та Вільно.
<i>1526-1608 рр.</i>	Костянтин-Василь Костянтинович Острозький - український православний магнат і меценат.
<i>1532 р.</i>	Одержання Іваном Федоровичем Москвитиним ступеня бакалавра Краківського університету.
<i>1556-1561 рр.</i>	Переклад Пересопницького Євангелія з використанням у коментарях до глав української мови.
<i>26 січня 1573 р.</i>	Початок львівського періоду життя Івана Москвитина. Заснування першої української друкарні.
<i>1575-1581 рр.</i>	Острозький період життя Івана Москвитина. Видання Острозької Біблії.
<i>1576 - 1624 рр.</i>	Острозька школа-академія.
<i>1585 р.</i>	Статут Львівського Успенського (Ставропігійного) братства. Заснування Львівської братської школи
<i>1615 р.</i>	Заснування Київського Богоявленського братства і братської школи.
<i>1627 р.</i>	Обрання Петра Могили архімандритом Києво-Печерської лаври. Заснування Печерського колегіуму.
<i>1630-1632 рр.</i>	Заснування Київського колегіуму через об'єднання Братської школи і Печерського колегіуму.
<i>1633 р.</i>	Обрання Петра Могили митрополитом Київським.
<i>1634-1639 рр.</i>	Діяльність Вінницької школи - філії Київського колегіуму.
<i>1701 р.</i>	Надання Київському колегіуму офіційного статусу академії.
<i>1600-1648 рр.</i>	Становлення і розвиток єзуїтської освіти в Україні.
<i>20 січня 1661 р.</i>	Диплом короля Яна Казимира II про надання Львівському єзуїтському колегіуму «гідності академії і титулу університету».
<i>1721 р.</i>	Уведення цензури Святішого Синоду на нові друковані церковні видання в Україні «щоб ніякої різниці й окремого діалекту в них не було».

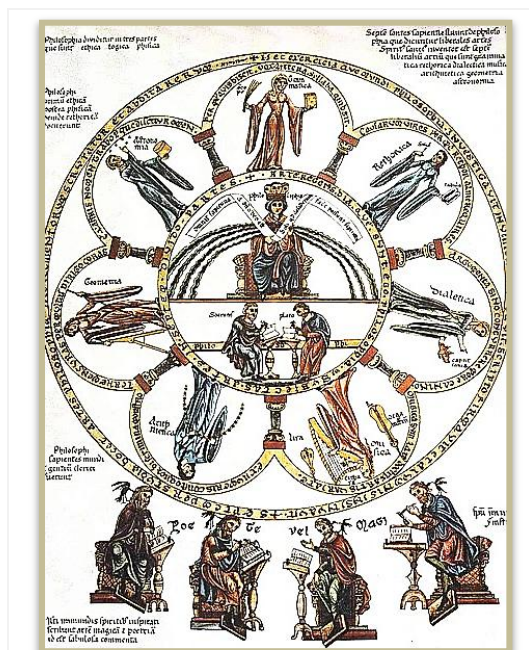
1731-1743 рр.	Архітектор Йоганн Шедель звів 93 метрову дзвіницю Києво-Печерської Лаври.
1749-1754 р.	Храм Андрія Першогозваного у Києві (Растреллі, Мічурин).
1722-1794 рр.	Григорій Сковорода - педагог, філософ.
1735-1822 рр.	Дмитро Левицький - художник-портретист, академік живопису.
1737-1773 рр.	Антон Лосенко - художник, академік живопису, професор і директор Петербурзької Академії мистецтв.
1757-1825 рр.	Володимир Боровиковський - художник-портретист, академік живопису.
1745-1777 рр.	Максим Березовський - співак, музикант, композитор.
1751-1825 рр.	Дмитро Бортнянський - музикант, диригент, композитор, директор Петербурзької придворної співочої капели (хору).
1767-1808 рр.	Артемій Ведель - співак, музикант, диригент, композитор.

11.2. Освіта, книгодрукування.

Середньовічні навчальні заклади в Європі та Україні завжди були *приватними* чи *корпоративними*. До корпоративних відносились школи братські, парафіяльні, що діяли коштами парафіян під контролем церкви, церковні, що знаходились у власності церкви (початкові монастирські, середні та вищі – колегії й академії).

11.2.1. • **Освіта.** У 15 - 16 ст. навчання йшло при багатьох церквах і в усіх великих монастирях. На користь цього свідчить значне поширення письменності в українському суспільстві. Слово «школа» щодо православних освітніх закладів зустрічається в джерелах лише від середини 16 ст. У більшості випадків йшлося про засвоєння учнями кириличної грамоти, вироблення навичок читання, письма та лічби. Вони вивчали основні молитви, деякі псалми, церковні обряди. Основними посібниками були Псалтир, Часословець, Апостол. З першої половини 16 ст. з'явилася можливість використання друкованих книг - Часословця друку Швайпольта Фіоля (Краків, 1491), Псалтиря Франциска Скорини (Прага, 1517) або переписів з них.

Після заснування у Західній Україні впродовж другої половини 14 - першої половини 15 ст. католицьких єпископських кафедр виникали і перші латиномовні католицькі школи - парафіяльні та кілька шкіл кафедральних, при тих храмах, де були єпископські кафедри. Кафедральні школи були організовані за зразком західноєвропейських шкіл середнього рівня. Їхня програма охоплювала *сім вільних наук* — *тривіум* і *квадривіум*. До

«Сім Вільних Наук»

Костянтин-Василь
Острозький

першого входили латинська грамати́ка, риторика, діалектика. Другий включав арифметику, геометрію, музику та астрономію. Окрім того, вивчалися католицькі церковні обряди, основи теології. Головною метою таких шкіл була підготовка професійного духовенства середньої ланки.

11.2.1.1 В останній чверті 16 ст. набула слави приватна *слов'яно-греко-латинська школа в Острозі*. Цей заклад заснував князь *Костянтин-Василь Костянтинович Острозький*¹ (1526 - 1608). В основу діяльності Острозької православної школи було покладено традиційне вивчення семи «вільних наук». Проте новозаснована школа докорінно відрізнялася від західноєвропейських чи польських початкових та середніх шкіл. Відповідно до культурних та політично-релігійних потреб України тут своєрідно інтерпретували гуманістичну ідею «*тримовного ліцею*» (єврейсько-греко-латинського) *Еразма Ротердамського* (1467-1536). Православний характер школи зумовив заміну давньоєврейської мови церковнослов'янською. Починаючи з 1583 р., Острозьку школу сучасники часто називали «академією», хоча фактично вона була середнім навчальним закладом. У тодішніх умовах навіть магнат К.-В. Острозький не зміг би добитися для своєї школи, антикатолицької за спрямуванням, прав вищого навчального закладу. Згідно з європейською практикою прерогатива надання університетських прав у Речі Посполитій належала королеві (за погодженням з папою римським і сеймом).

В історії закладу можна окреслити три періоди:

- ✓ **Час формування** (1576 - 1586), характеризується значним інтелектуальним піднесенням - випуском першої церковнослов'янської Біблії (1581).
- ✓ **Час розквіту** (1587 - 1608). Саме тоді до Острога та підпорядкованих йому культурно-освітніх осередків було запрошено плеяду видатних особистостей свого часу. Авторитет Острога принесли українці-самоуки, визнані православні публіцисти Герасим Смотрицький, Іван Вишенський, літератор Дем'ян Наливайко, друкарі, книжники. Найактивніший період публіцистичної діяльності осередку пов'язаний з Берестейським собором 1596 р. Керівництво православним контрсобором, що діяв паралельно, здійснював сам князь Острозький. Плідні зв'язки підтримував Острог з українськими братствами та їхніми школами. Острозькі діячі стояли біля джерел Київської братської школи.

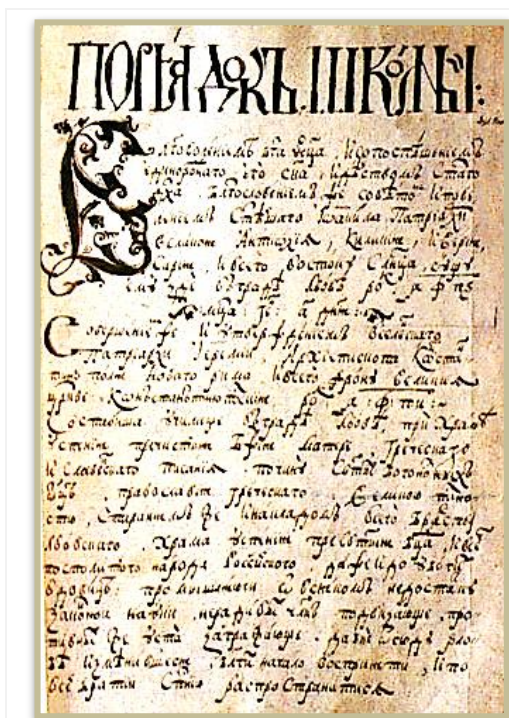
¹ Див. (Біографії. Ч.І.) - С. 40-43.

✓ **Час занепаду** розпочинається після смерті у 1608 р. К.-В. Острозького. 1612 роком датовано останнє видання острозької друкарні. На початку 1621 р. онука К.-В. Острозького Анна-Алоїза Ходкевич закрила школу, передавши її майно єзуїтському колегіуму (1624).

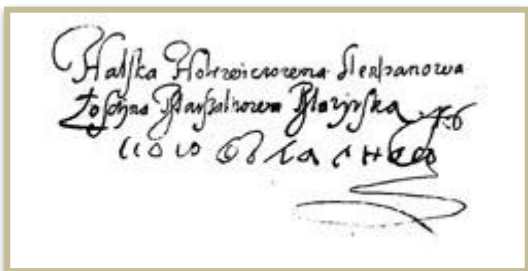
За 60 років діяльності Острозької школи-академії її закінчило не менше 500 осіб. Сформований тип вищого навчального закладу православного спрямування - *слов'яно-греко-латинська школа* - був перенесений до Києва (1632), звідки поширився в Молдавське князівство (Ясси, 1640), а після декількох невдалих спроб - і до Москви (1687).

11.2.1.2. Корпоративна православна освіта в Україні пізнього середньовіччя починалася з *братських шкіл*. У православних країнах братства виникли тільки в українському і білоруському середовищі. Перші надійні документи про легально визнані православні братства датуються серединою 16 ст. На кінець 1585 р. українські міщани центральної частини Львова виробили статут своєї організації - *Успенського братства*. Братство з самого початку вважало одним з основних своїх завдань піднесення освітнього рівня населення. Наприкінці 16 - на початку 17 ст. братства організовувалися в багатьох містах Галичини, Холмщини, Підляшшя, Волині, Поділля, у Києві і в окремих містах Лівобережної України, але там їхні функції залишалися обрядово-побутовими. Утриманням шкіл і лікарень, виборами духовенства на Лівобережжі займалися не братства, а міські й сільські громади.

11.2.1.3. Львівська братська школа. Ще у 1572 р. представники всієї української громади міщан та передміщан Львова добилися від короля визнання права посилати синів до гімназій та шкіл Львова й інших міст для вивчення «вільних наук». У 80-х рр. 16 ст. львівським українським міщанам вдалося відкрити школу, що відзначалася значно вищим, ніж раніше, рівнем організації навчання. У грамоті патріарха Іоакима від 15 (25) січня 1585 р. зазначалося: «Хочуть... панове міщани львівські школи заснувати для навчання дітям християнським усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького і слов'янського, щоб не був їх християнський рід неначе безсловесним через свою невченість. І також купили друкарню, потрібну для тієї школи...». Школа мала назву греко-слов'янської навіть після того, як було запроваджено вивчення латинської мови. Початкову освіту в ній здобували «міські сини», навчання яких

Статут школи Львівського
Ставропігійного братства
(1587)

Підпис Галшки Гулевичівни під дарчою грамотою на землю для Київської братської школи (1615)

оплачувалося батьками, і вбогі діти «павпри», звільнені від плати за навчання.

Більшість «павпрів», в тому числі й співаки дитячого хору, мешкали в *бурсі* при школі. Крім «хлопців», що здобували початкову освіту, при братствах були учні й вищого ступеня, яких називали «спудеями», або студентами. Вони не тільки самі вчилися (спершу в братській школі, а з другої половини 17 ст. - в інших середніх та вищих школах Львова), а й були одночасно і вчителями-репетиторами («педагогами») школярів-«хлопців». Освітній рівень студентів був настільки високий, що декого з них запрошували до викладання слов'янської, грецької та латинської мов в інших містах, призначали братськими проповідниками.

Львівська братська школа, за тодішніми уявленнями, була середньою, але, запроваджуючи вивчення філософії, вона намагалася вийти на рівень перехідної до навчального закладу вищого типу. За її зразком створювалися братські школи в різних містах: Віленська (1592), Мінська (1592), Дубнівська (1604), Замостівська (1606), Брестська (1615), Київська (1615), Луцька (1624), Полоцька, Могилівська, Кам'янець-Подільська, Вінницька та інші.

Згодом, у 20-х роках 17 ст., активізація єзуїтської школи у Львові, переслідування з боку влади, перехід кращих наукових сил до Київського колегіуму - все це призвело до зниження рівня Львівської школи.

11.2.1.4. Київська братська школа. З початку 17 ст. центр розвитку української православної освіти поступово перемістився до Києва. Близько 1615 - 1616 рр. одночасно були засновані Київська братська школа і саме Київське Богоявленське братство. Вже сама ця одночасність вказує, що для фундаторів братства й школи основною була саме школа: братство тут засновувалося для опіки над школою, і це мало бути його головною функцією. Першими ректорами цієї школи були *Іван Борецький* (пізніший митрополит Іов), *Мелетій Смотрицький*, а в 1620 - 1624 рр. *Касіян Сакович*. Про мотиви заснування школи братчики писали в листі до російського царя у 1625 р.: «*Ми, великим кош-*

том, влаштували для православних дітей школу для вивчення слов'янсько-руської і грецької мов та [предметів, які викладають] інші вчителі, щоб діти не пили з чужого джерела смертельну отруту схизми, не відходили в темряву римської віри». Цінні дані про Київське братство і братську школу містять вірші Касіяна Саковича, що декламувалися школярами у 1622 р. на похороні гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного і того ж року були опубліковані в лаврській друкарні. В них підкреслено, що до братства записався сам гетьман з усім Військом Запорозьким. Такий акт мав на меті охорону братства від репресій польсько-шляхетської влади. Інші документальні матеріали підтверджують діяльну підтримку Київського братства козацтвом, що надало братчикам змогу розгорнути широку культурно-освітню діяльність, досягти високого рівня викладання в своїй школі.

11.2.1.5. Київський колегіум. У 1627 р. архімандритом Києво-Печерської лаври став **Петро Могила**². Він задумав влаштувати школу при Лаврі, причому більшою мірою, ніж братство, наслідував західноєвропейські зразки. Можливість конкуренції нової школи, що була б цілком під контролем киево-печерських ченців, з братською школою, викликала незадоволення серед населення Києва, козаків і пов'язаного з ними духовенства. Врешті митрополит Іов Борецький у своєму заповіті під страхом неблагословення доручив Петрові, щоб «*фундували школи тільки при братстві, а не де-інде*». Під тиском братства, від імені якого виступили українські шляхтичі Київщини, духівництва на чолі з митрополитом Ісайєю Копинським та запорозьких козаків Петро Могила змушений був погодитися на злиття лаврської школи з братською, причому об'єднана школа з 1632 р. стала функціонувати на Подолі, на місці колишньої школи братства. Братство визнало Петра Могила фундатором школи і погодилося підпорядковуватися йому як старшому братові і покровителеві. Незабаром у 1633 р. архімандрит Петро Могила став ще й Київським митрополитом; після його смерті Києво-Братський монастир і колегіум (академія) фактично підпорядковувалися наступникам Могили на митрополичій кафедрі. Цю школу часто називали Києво-Братською школою (колегіумом), згодом - Києво-Могилянським колегіумом, ще пізніше, з 1701 р. - Київською академією (за традицією її називали ще Києво-Могилянською академією). На відміну від колишньої братської школи, в Могилянському колегіумі вчителями були не світ-

Петро Могила
(1596 - 1647)

² Див. (Біографії. Ч.І). - С. 73-80.

ські люди, а ченці братського Богоявленського монастиря. Ректором колегіуму ставав архімандрит Богоявленського монастиря, - і цей порядок зберігався надалі. Києво-Могилянський колегіум брав участь в організації філіяльних шкіл, де викладання велося за програмою Київського колегіуму. Зокрема, його філіями були засновані в 1634 р. школи при Вознесенському монастирі у Вінниці і при Богоявленському монастирі у Крем'янці. В 1639 р. Вінницька школа перейшла до містечка Гоща (сьогодні районний центр Рівненської області), де раніше була аріанська школа.

У 1636 р. сейм під тиском козаків і православних шляхтичів дозволив вивчати в Київському колегіумі мови й науки, однак не далі початкових ступенів філософського циклу - діалектики й логіки. Викладання богослов'я, що було необхідне для формального визнання школи академією, заборонялося. Все ж поступово викладання в колегіумі досягло рівня вищого навчального закладу гуманітарно-риторичного спрямування, що пізніше було формально визнано в царських грамотах 1694 і 1701 рр.

11.2.1.6. **Києво-Могилянська академія.** У

1701 р. Києво-Могилянська колегіум офіційно став називатися *академією*³. Впродовж 18 ст. Академія дедалі більше модернізувалась. Курс *математики*, який спочатку включався до філософії, розширювався і виводився в окремий курс, викладалась не тільки геометрія, а й алгебра, вища математика, дедалі ширше вивчалися *іноземні мови*. Чисельний склад Академії коливався в межах 1000 чоловік, у гірші часи (війни та епідемії холери у 1710 - 1711 рр.) падав до 100 чоловік. Навчання мало продовжуватися 12 років, але вступників зараховували протягом року, коли хто приходив, у деяких класах (наприклад, у риториці) залюбки сиділи по декілька років, та й слово «закінчувати» мало умовний сенс: йшли з Академії так само довільно, як і приходили на навчання. Характерним є указ митрополита від 1761 р.: «*Студентам Київської академії, що готуються стати священниками і особливо тим, що не мають тридцяти років, кінчати навчання богослов'ям, в противному випадку тим, що не закінчать богослов'я, багаті парафії надаватись не*

Студенти Києво-Могилянської академії (гравюра 1698-1701)

³ Одночасно академічний статус від Петра I одержала Московська Слов'яно-греко-латинська школа, відкрита у 1687 р. стараннями випускника Київського колегіуму Симеона Полоцького.

будуть». Священикам наказувалось «*дочок своїх за невчених не віддавати під загрозою втрати місць*». Уся козацька старшина навчалася в академії (зі стін цього навчального закладу вийшли 14 гетьманів України), крім того, у 18 ст. із старших класів академії набирали до інших навчальних закладів Росії, включаючи медичні, посилали за кордон на навчання та стажування, охоче брали на різні чиновницькі посади. Своєрідними філіями Академії були колегіуми, засновані у Чернігові (1700), Белгороді (у 1726 р. переведено до Харкова), Переяславі (1730).

За розпорядженням уряду й указом Синоду від 14 серпня 1817 р. Академія була закрита. В 1819 році вона знову була відкрита як Київська духовна семінарія, а потім Духовна академія, що проіснувала до 1919 р.

11.2.1.7. Католики в Україні у 17-18 ст. утримували свої навчальні заклади, де викладали латиною або польською мовами. Особливою активністю у 17-18 ст. вирізнялись *єзуїти*, що засновували численні колегіуми. Становлення і розвиток єзуїтського шкільництва в українських землях припали на період між 1600–1648 роками – Львів і Луцьк (1608), Кам'янець-Подільський (1610), Фастів (1623), Острог (1625), Вінниця (1630), Новгород-Сіверський (1636), Переяслав (1637), Бар (1638), Київ (1647). Єзуїтські школи поділялися на нижчі – *колегіуми* (з 7-літнім терміном навчання) і вищі – *семінарії* (з 6-літнім терміном навчання). Перші за обсягом і характером освітньої підготовки наближалися до гімназій, що з'явилися в епоху Відродження, а другі – до університетів того часу. Після неодноразових клопотань король Ян II Казимир 20 січня 1661 р. підписав диплом, що надавав єзуїтській колегії у Львові «*гідність академії і титул університету*» з правом викладання всіх тодішніх університетських дисциплін, присудження вчених ступенів бакалавра, ліценціата, магістра і доктора. Однак створення Львівської академії зустріло рішучу опозицію з боку Краківського університету та Замойської академії і дозвіл було скасовано у частині права присудження вчених ступенів. Для одержання диплома потрібно було їхати в інший європейський університет. Незважаючи на перешкоди, у *Львівській академії* навчання велося за зразком інших європейських університетів. Майже через 100 років (1758) польський король Август III нарешті підтвердив диплом, виданий Яном II Казимиром. *Від часу заснування і до*

Викладання у Львівському єзуїтському колегіумі-академії

Йоганн Гутенберг
(1397-1468)

1773 р. цей навчальний заклад повністю перебував під контролем єзуїтського ордену і підпорядковувався генералові єзуїтів у Римі. У 17-18 ст. цей університет складався з двох відділів (факультетів) - філософського і богословського (теологічного). Роль середнього навчального закладу при університеті відігравав колегіум. Історичні джерела засвідчують, що у 1667 р. на філософському і теологічному відділах навчалось близько 500 студентів, а навчальний процес забезпечували 8 викладачів. У середині 18 ст. кількість студентів збільшилося до 700 осіб, а викладачів до 15-17. Поляки становили 75 % студентів, рештою були українці та представники інших етнічних груп.

11.2.2. • **Книгодрукування** мало принципове значення для розвитку освіти і книжної культури.

Першим друкарем у Європі вважають *Йоганна Гутенберга*, який розпочав свою справу близько 1450 р. Перша книга слов'янською мовою була надрукована у 1483 р. в італійському місті Венеція глаголицею для хорватів. Кириличний першодрук побачив світ у Кракові в 1491 р. Започатковану німцями справу продовжив білорус *Георгій Франц Скорина*, котрий у 1517 р. в Празі надрукував «Псалтир», а до 1519 р. у Вільно видав 22 зошити «Біблії» в перекладі старобілоруською мовою.

11.2.2.1. Конкретна дата початку книгодрукування в Україні досі невідома. Першим українським друкарем прийнято вважати людину, довгий час знану в історичній літературі як **Іван Федоров(ич)**⁴. «Іван Федорович Москвитин», «Іоанн Федорович друкар Москвитин», «Іван Федорович син Москвитин», «Іоанн Федорович друкар з Москви» - так іменував себе типограф на сторінках видань, випущених ним у Заблудові, Львові й Острозі. Є дані про численних Москвитинів, що жили в 16-17 ст. як у Московській державі, так і у Великому князівстві Литовському. У промоційній книзі Краківського університету виявлено запис про те, що в 1532 р. був визнаний гідним вченого ступеня бакалавра «Johannes Theodori Moscus», тобто «Іван Федорович Москвитин». Природно припустити, що й типографській справі Іван навчився у Кракові, де на той час працювали друкарні Флоріана Унглера, Мацієя Шарфенбергера та Ієроніма Вієтора. Події наступних 20 років з життя цієї видатної людини нам невідомі. В 50-х роках 16 ст. Іван Федорович згадується у Москві. 19 квітня 1563 р. він і Петро Тимофійович Мстиславець «начаша печатати... святія книги Деяння апостольська и Послання соборна и святого апостола Павла послания». У січні

⁴ Див. (Біографії. Ч. I). - С. 44-56.

1565 р. почалася «Опричнина». Передбачаючи посилення реакції, Іван Федорович разом з Петром Мстиславцем на початку 1566 р. покинули Москву.

У ті роки та й згодом переходи з Московської Русі в Литовську й назад відбувалися досить часто⁵. В 50-70-ті роки 16 ст. у Великому князівстві Литовському сформувалася група православних білорусько-українсько-литовських феодалів, що ставили собі за мету сприяння всебічному розвитку національної культури⁶, що в ті часи не могло не мати релігійного забарвлення. Членами угруповання в Білорусі були великий гетьман Григорій Олександрович Ходкевич, князь Юрій Юрійович Слуцький, підканцлер Великого князівства Литовського Євстафій Богданович Волович, королівський писар Михайло Богданович Гарабурда. Ці магнати підтримували тісні зв'язки з українською Волиню, де багато хто з них мав земельні володіння. На Волині культурно-просвітні центри сформувались у

Заблудівське Євангеліє
учительне (1569)

маєтках воєводи київського князя Костянтина-Василя Костянтиновича Острозького, воєводи волинського Олександра Федоровича Чарторийського, старости житомирського князя Костянтина Івановича Вишневецького, воєводи брацлавського князя Романа Федоровича Сангушка, московського втікача князя Андрія Михайловича Курбського. Багатьох з них Іван Федорович Москвитин знав особисто. У липні 1568 р. в Заблудові, маєтку гетьмана Ходкевича, невеликому містечку на заході Білорусі, запрацював верстат нової друкарні Івана Федоровича. Над первістком заблудівської друкарні, «Учительним Євангелієм», Іван Федорович почав працювати 8 липня 1568 р. і закінчив 17 березня 1569 р. Друге заблудівське видання, Псалтир з Часословцем, Іван Федорович друкував з 26 вересня 1569 р. по 23 березня 1570 р. Псалтир виявилася останньою книгою заблудівської друкарні, що незабаром припинила свою діяльність у зв'язку зі смертю Григорія Ходкевича.

⁵ Нагадаємо, що і мати Івана Грозного, Єлена Василівна Глинська, походила з роду україно-литовських князів Глинських, котрі після невдалого заколоту 1508 р. перебрались з Литви до Великого князівства Московського. Відомий литовсько-український князь Дмитро Іванович Корибут-Вишневецький у 1557-1563 роках був на службі у Івана IV, а потім знову повернувся до Литви.

⁶ Це можна розглядати як особливу форму імплементації ідей європейського Відродження серед освічених представників вищої православної еліти Східної Європи другої половини 16 ст.

Післямова до львівського «Апостола» (1574)

Сторінка «Острозької Біблії» з друкарським знаком (1581)

Іван Федорович подався до Львова, де незабаром заснував свою нову друкарню, першу в українській землі. Згадка про початок його перебування у цьому славному місті датована 26 січня 1573 р. Момент для створення друкарні був обраний невдало. Багаті городяни були зайняті відновленням своїх будинків після страшної пожежі. Першодрукар знайшов допомогу серед заможних ремісників-українців. 25 лютого 1573 р. Іван Федорович почав друкувати першу точно датовану українську книгу «Апостол» і закінчив тираж 15 лютого 1574 р. Одночасно, а може й трохи раніше, у львівській друкарні друкувалася «Азбука», перший відомий нам друкований підручник кириличного шрифту. Протягом 1574 р. Іван Федорович опікувався продажем тиражу «Апостола», що розходився повільно.

На початку 1575 р. князь Костянтин-Василь Острозький, який давно вже думав про видання повної Біблії церковнослов'янською мовою, запросив Івана Федоровича Москвитина до себе на службу. Іван Федорович залишив Львів, ставши *«типографом і служебником його милості Костянтина князя Острозького»*. Відомо п'ять видань, надрукованих в Острозі Іваном Федоровичем. Це «Азбука» (1578),

«Псалтир і Новий Заповіт» (1580), «Книжка збори речей найпотрібніших» (1580), «Хронологія» Андрія Римші (1581) і Острозька «Біблія», відома у варіантах з двома вихідними датами - 12 липня 1580 р. і 12 серпня 1581 р.⁷ Незабаром після завершення роботи над Острозькою Біблією Іван Федорович покинув Острог і, як писав згодом львівський єпископ Гедеон Балабан, *«зближился був зо всіма верстатами своїми до міста славного Львова»*. Тут він і помер «у будинку пана Антоха» 5 (15) грудня 1583 р. Поховали його у церкві львівського

⁷ Перша відома нам друкована згадка про Острозьку Біблію здійснена в 1620 р. на сторінках каталогу Бодлеянської бібліотеки в Оксфорді. Відтоді й донині описано не менш 300 примірників цього видання, для 275-ти з них відомо сьгоднішнє місцезнаходження, у тому числі 30 перебувають в Україні.

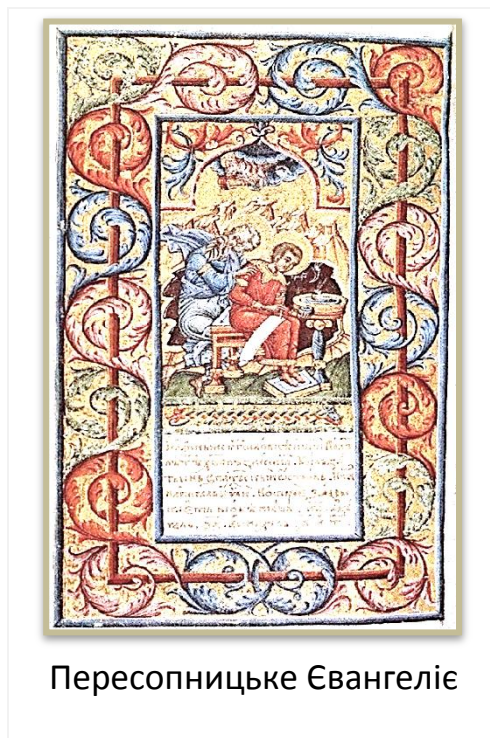
Онуфріївського монастиря. На могилу поклали кам'яну плиту з пам'ятним написом, що восени 1883 р. була остаточно втрачена під час ремонту приміщення.

У 17-18 ст. число друкарень в Україні значно зросло. Крім монастирських, братських і шкільних, з'явилися приватні та мандрівні. Найбільшого значення набула Києво-Печерська друкарня, придбана у Львові Мелетієм Смотрицьким, який налагодив виробництво паперу під Києвом. У ній вийшло майже 50% друкованої продукції в Україні початку 17 ст. як релігійного, так і навчально-світського спрямування. Негаразди почались з настанням 18 ст. У 1718 р. друкарня згоріла, а з 1721 р. було введено обов'язкову сувору цензуру Синоду на нові церковні друковані видання, «щоб ніякої різниці й окремого діалекту в них не було».

11.3. Література, драматургія.

11.3.1. • Література. Незважаючи на деякий занепад культурного життя в Україні 13–14 ст., могутній потенціал, закладений за часів Київської Русі, продовжував діяти. Літературне життя зосередилось на західних землях у суспільстві з Білоруссю.

11.3.1.1. Традиції **літописання** підтримували *Галицько-Волинський* та *Литовський літописи*. З другої половини 14 ст. посилились зв'язки української літератури з південнослов'янською – болгарською та сербською. Після падіння Константинополя у 1453 р. поглибилися зв'язки з літературами Заходу разом із перекладами з латини, відбулося знайомство з ідеями гуманізму, притаманними Відродженню. Проте характерною особливістю східнослов'янської літератури тих часів залишалось використання не живої народної, а «книжної» мови. Народною мовою першими були перекладені твори релігійного змісту, з-поміж них *Пересопницьке Євангеліє* 1556-1561 рр. Зовсім вільними від церковних слов'янізмів були ділові та юридичні акти 14–16 ст.

Пересопницьке Євангеліє

11.3.1.2. Новим явищем кінця 16–17 ст. стало виникнення жанру **полемічної літератури**. За своїм характером вона була синкретичною: сюди відносяться науково-теологічні трактати, політичні памфлети, листи, послання-диспути. Полеміку розпочав визначний польський єзуїт Петро Скарга у 1577 р. своїм твором «Про єдність Церкви Божої під єдиним пастирем і про грецьке від тієї єдності відступлення». З православного боку опонентами виступили Герасим Смотрицький та Зизаній Тусановський, Іов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович та ін.

Літопис Самійла Величка
(видання 1720 р.)

Герасим Смотрицький.
Поєма на герб князів
Острозьких (1581)

Єдиним українським письменником початку 17 ст., чия творчість пережила свій час, став *Іван Вишенський*. Народився він у Галичині, освіту здобув в Острозі. Між 1570-1580 рр. перебрався до Афонського монастиря у Греції, де і помер близько 1620 р. Виходячи зі старохристиянського аскетизму, Вишенський висунув утопічну програму встановлення «Царства божія на землі». Більшість творів Вишенського мають форму «Посланий» до князя Острозького, братств, усіх українців. Іван Вишенський та Мелетій Смотрицький вважаються першими представниками українського літературного бароко, у якому духовні елементи переважали над світськими.

11.3.1.3. Окреме місце належало історичній літературі. Для 16 – початку 17 ст. це, перш за все, *Супрасльський літопис*, значну частину якого становить *Короткий Київський літопис*, складений між 1480 -1500 рр., *Літопис Биховця*, доведений до 1507 р., *Баркулабівський літопис*, де, зокрема, є розповідь про повстання й страту Северина Наливайка. *Густинський літопис* став першою літературною пам'яткою з історії українського козацтва. Почав формуватися жанр історично-мемуарної прози. Його першою пам'яткою можна вважати «Завіщання» каштеляна брацлавського Василя Загоровського (1577 р.). До цього жанру літератури слід віднести і так звані «*козацькі літописи*». Одним з найбільш ранніх є анонімний «*Літопис Самовидця*», який охоплює події від 1648 до 1702 рр. Мемуари полковника гадяцького Григорія Граб'янки доведені до 1708 р. У подібній формі складено історію Хмельниччини Самійла Величка.

11.3.2. • Поетика, драматургія. У 16 – 18 ст. порівняно швидкими темпами почали розвиватися два нових жанри української літератури – *поетика та шкільна драма*. Найдавнішим зразком української поезики вважають поему Герасима Смотрицького на герб князя

Костянтина-Василя Острозького, вміщену в Острозькій Біблії. Значне місце зпоміж віршованих творів належало панегірикам, віршованим передмовам до

друкованих видань. Відомі вірші полемічного, дидактичного, молитовного спрямування. Про широкий інтерес до віршування свідчать граматики та словники з правилами віршування, складеними за грецькими та латинськими взірцями. З другої половини 17 ст. набули поширення віршовані твори на побутову тематику народною мовою, лірична поезія. Шкільна драма виникла відносно пізно під впливом польського латиномовного театру. Витоки української драматургії слід шукати у народній святковій обрядовості, невеликих віршованих діалогах та декламаціях, які практикувались у братських школах. До них додавали гумористичні сценки з народного життя. Подібні інтермедії були написані живою народною мовою. У них уперше з'являється образ українського селянина – центральної постаті майбутньої національної комедії. Найвищим досягненням давньоукраїнської драматургії слід вважати історичні драми, перше місце з-поміж яких належить драмі Феофана Прокоповича «Володимир» (1703). Тому ж Прокоповичу, мабуть, належала інша драма «Милість божя», написана й поставлена на честь 80-ти річчя початку визвольної війни проти Польщі.

11.4. Мистецтво.

11.4.1. • Архітектура. Якщо не розглядати окремо житлове будівництво, то пам'ятки архітектури цього періоду можна поділити на дві групи - оборонно-житлові споруди та церковно-храмові будівлі.

Замки були одночасно оборонними та житлово-господарськими комплексами. Будували їх із цегли, вапняку або пісковика. Деякі з них виникли ще за часів Київської Русі і були перебудовані в камені (Луцьк, Крем'янець, Меджибож, Кам'янець-Подільський). Інші формувались як осередки землеволодінь польських та литовсько-руських магнатів (Острог). Нарешті слід згадати подільські замки, зведені на південних рубежах Великого князівства Литовського для захисту від татар.

У *церковному будівництві* основним архітектурним типом були зрубні храми. До наших часів збереглись дерев'яні церкви Святого Духа біля Рави Руської (1555) та Святого Миколая у Чернівцях (поч. 17 ст.). Кам'яні споруди представлені церквами-фортецями та

Ренесанс

«Чорна кам'яниця» у Львові (1577-1596)

Бароко

Георгіївська церква у Києві (1696)

Рококо

Андріївська церква у Києві (1749-1754)

монастирями.

Ренесансний стиль в архітектурі мав джерелом свого поширення Північну Італію. Найбільш виразно він представлений Ринковим комплексом у Львові, де з'являється у першій чверті 16 ст. і набуває поширення після перебудови, пов'язаної з пожежею 1571 р.

На початку 17 ст. стали помітними ознаки *барокового* стилю, що в другій половині цього століття трансформувався у своєрідний архітектурний стиль «*козацького бароко*», популярний серед козацької старшини. Він позначений розкішними фронтонами, порталами, вигнутими й покрученими «слимаками», багатим орнаментом. Вісімнадцяте століття продовжило барокові традиції, але поступово набув поширення новий стиль *рококо* - більш легкий та вишуканий. Багато монументальних споруд з'явилося в Україні після скасування у 1721 р. заборони на кам'яне будівництво у містах Російської імперії, окрім Петербургу. В 1731-1743 рр. німецький архітектор *Йоганн Шедель* звів 93 метрову дзвіницю Києво-Печерської Лаври, а наприкінці 40-х років керував надбудовою дзвіниці Софійського собору. До середини 18 ст. належить зведення комплексу Духовної академії, церкви Святого Андрія Першозваного (*Бартоломео Растреллі* - проект, *Іван Федорович Мічурін* - будівництво). Визначною пам'яткою 18 ст. став собор Святого Юра у Львові, зведений німцем *Бернардом Меретиним*, який зміг поєднати західне рококо з українським бароко. Німецький архітектор *Гофман* у тому ж стилі звів комплекс Почаївської Лаври на Волині. Видатною пам'яткою садово-паркового мистецтва є Софіївський парк у маєтку Потоцьких під Уманню.

Архангел Михаїл
(Іван Рутковський,
к. 17 ст.)

11.4.2. • Живопис. Українські майстри певний час продовжували традиції візантійського живопису, особливо в *іконописі*, оздобленні храмових споруд. Вірність старовині значною мірою зумовлювалась полемікою з католицизмом, унією, протестантизмом, яка, утвердивши ставила за мету надійно захистити його від різних іконографічних нововведень. У важкі часи неспокою і боротьби культ Богородиці в Україні набув особливого змісту. У козаччину Божа Матір перестає бути абстрактною покровителькою. Вона набуває вигляду земної української жінки в багато гаптованому національному вбранні.

Одним з найяскравіших представників бароко в українському живописі на зламі 17 і 18 ст. був Іван Руткович із Жовкви. Його твори 1690-х років відзначаються багатою і насиченою палітрою та динамічністю композицій, особливо ряди жовківського іконостаса з циклом сцен на тему свята

П'ятдесятниці. Так склалося, що пам'ятки старого українського живопису залишилися лише на Галичині та Волині. На Лівобережжі і в центральних районах України вони здебільшого не вціліли. Хоча, безперечно, і часи значна роль як київського, так і загальноукраїнського іконостаса належала школі Києво-Печерської лаври.

Окреме місце в українському бароковому живопису Східної України належить іконостасу Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях Полтавської області, побудованої 1734 р. гетьманом Данилом Апостолом. Сорочинський іконостас - художній комплекс, що має більше сотні різних ікон.

Поступово набуває розвитку український **портретний живопис**. Портрет, поруч з гербом, став однією з важливих ознак приналежності до суспільних верхів ще у Польсько-Литовській державі, до якої досить довго входили українські землі. Ця ж традиція збереглася у 17 і 18 століттях. Шляхетський (магнатський) репрезентативний портрет, що склався значною мірою на західноукраїнських землях, - це, передусім, підкреслення суспільного престижу, виразна станова характеристика, що, однак, поєднується з гуманістичним уявленням про гідність людини. Такими є портрети короля Стефана Баторія, Костянтина Острозького, Яна Гербурта, Яна Замойського, Анни Гойської. Портрети позначені лаконізмом деталей, стриманістю у зображенні емоцій. Дещо пізнішим різновидом такого портрета стає домовинний - наприклад, портрет Костянтина Корнякта з братської Успенської церкви у Львові.

Про ранній наддніпрянський портрет збереглися скупі відомості від часів народно-визвольної війни. Іконографією образу Богдана Хмельницького, наприклад, українська культура завдячує знаменитій гравюрі роботи гданського гравера Вільгельма Гондіуса. Саме вона стала основою майже усіх відомих зображень гетьмана. Портретний живопис на Наддніпрянщині представлений найбільш посмертними зображеннями. Портрет Адама Кисіля з Максаківського монастиря на Чернігівщині, портрети Федора та Єви Домашевських з храму Почаївського монастиря, фундаторами якого вони були та ряд інших. Однак з другої половини 17 ст. портрет на Лівобережжі стає явищем розповсюдженим. Особливістю наддніпрянського портрета є частіше вживання епітафій та епіграфічних текстів, що зближує живописний образ з літературою. З кінця 17 ст. систематично поповнюється портретна галерея церковних ієрархів. Серед найстаріших - портрет Петра Могили.

Гамалія Григорій Михайлович (1630-1702), полковник
Пирятинський

Левицький
Дмитро Григорович
(1735-1822)

Боровиковський
Володимир Лукич
(1757-1825)

Лосенко
Антон Павлович
(1737-1773)

Перша половина 18 століття пов'язана з монументальними розписами перебудованих київських храмів. У другій половині «золотого» віку світ з подивом дізнався про видатних художників-українців найвищого професійного рівня. Їх життя і творчість наочно розповідають про історичні умови розвитку високої української культури в останній третині 18 ст. за часів встановлення режиму «просвіченого абсолютизму» Катерини II у Російській імперії: це *Дмитро Левицький*⁸, *Володимир Боровиковський*⁹, *Антон Лосенко*¹⁰.

З другої половини 17 ст. як самостійний жанр виокремлюється *гравюра*. Велике художнє значення мають, зокрема, ілюстрації до «Киево-Печерського патерика» (1661) братів Тарасевичів.

11.4.3. • Скульптура. Найвідоміший майстер цієї доби – Іван Пінзель (1707-1761) походив, ймовірно, з Чехії. На початку 1750-х рр. він з'явився в Бучачі при дворі Миколи Потоцького. Працював з архітектором Б. Меретином, який спорудив в Бучачі ратушу. Пінзель оздобив її алегоричними скульптурами на теми подвигів Геракла. Далі архітектор і скульптор працювали над спорудженням собору Св. Юра у Львові. Для фасаду собору Пінзель виконав три скульптури - св. Афанасія, Лева та Юрія Зміборця. За виконання цих робіт отримав небувалу на той час суму - майже 23 тис. золотих. Його скульптури також прикрашали фасади львівських костелів Марії Магдалини та домініканців. Для костелу св. Мартина майстер виконав дерев'яну скульптуру «Розп'яття». Після смерті Б. Меретина Пінзель повернувся до Бучача, де працював над

⁸ Див. (Біографії. Ч. II. Вип. 1). - С. 13-16.

⁹ Див. (Біографії. Ч. II. Вип. 1). - С. 58-63.

¹⁰ Див. (Біографії. Ч. II. Вип. 1). - С. 17-22.

оздобленням дерев'яними скульптурами вівтарів костелів в Бучачі, Монастириськах. Для його творів характерний динамізм, експресія.

11.4.4. • Музичне мистецтво у 13 - 15 ст. розвивалося переважно у звичних формах і жанрах. Це пісенний фольклор, церковний спів та інструментальна музика. Поступові зміни історичних реалій і форм суспільного життя зумовлювали появу в музиці нових елементів. Зміцнення міст й утвердження їхніх привілеїв сприяло появі нових замовників і нових форм музичного мистецтва. Складається новий тип побутової музики, тісно пов'язаної з міським середовищем. Язичницькі обрядові співи втрачають своє культове призначення, наповнюються новим історичним змістом і вливаються у фольклорну практику. Героїчний епос попередньої доби (билини) поступово згасає і перетворюється, з одного боку, на нові епічні жанри - історичні думи та пісні, а з іншого - на побутові фольклорні жанри (балади). Найдавніші тексти змальовують важкий період в історії українського народу - його боротьбу з татарами, страхітливі спустошення і насильства.

З'являються нові музичні інструменти - *кобза, лютня, скрипка*. Помітної еволюції зазнає церковний спів, який значно розширює середовище побутування і наповнюється місцевими пісненими рисами. При цьому трохи звужується репертуар церковних піснеспівів, посилюється зацікавлення святковими та урочистими жанрами, виникають піснеспіви на честь місцевих святих. Вдосконалюється безлінійний (невменний чи *знаменний*) нотний запис, який в українських джерелах іменується *кулізм'яним*. Такий нотопис був дуже умовним і по суті музичний текст передавався напівусно; мелодію можна було проспівати лише у випадку знання мелодичного тексту напам'ять. Така нотація, на відміну від лінійної, лише відновлювала у пам'яті знайомий мелодичний контур.

У 16 - на початку 17 ст. в найбільших містах і деяких містечках України з'являються *музичні цехи*. Статут музичного цеху Львова діяв з 1580 р. Цей музичний цех об'єднував музикантів двох видів - так званих *узуалістів*, що грали без нот по пам'яті для простого люду, та високопрофесійних музик, котрі грали з нот й обслуговували міський патриціат. *Узуалісти* створили цех так званих *сербських* музик, оскільки грали переважно на малих скрипках, званих сербінами. Вищого класу музики називалися *«італійцями»* й створили італійський музичний цех; можливо, вони виконували переважно італійську музику,

Св. Катерина
(Іван Пінзель, 1750-ті)

Цехові музиканти (17 ст.)

звідки й пішла назва цеху. У Львові існувало також братство *єврейських* музик, які склали окремий музичний цех, але їхній репертуар був загальноміським. В 1629 р. вони уклали окрему угоду з львівським музичним цехом, за якою отримали дозвіл грати на святах міщан-християн. До репертуару музичних цехів входила інструментальна музика, що у 16 - 17 ст. набула значного

поширення в Україні.

Важливою новацією стала докорінна *реформа музичної писемності*. Відмова від середньовічних невм («кулізм») і опанування сучасною лінійною нотацією прискорили еволюцію тонально-гармонічного мислення (це відбилося вже в ірмолойному¹¹ репертуарі за рукописами кінця 16 - початку 17 ст.).

Поява і поширення у 16 – 18 ст. спочатку братських шкіл, а потім колегіумів та академій, що базувались на викладанні «семи вільних наук» або «мистецтв», сприяли поглибленню уваги до музичного виховання молоді. Справу підготовки виконавських і композиторських кадрів львівські братчики поставили й організували досконало: оскільки хоровий спів становив «зовнішню красу церковної служби», то про його покращання мав дбати не лише

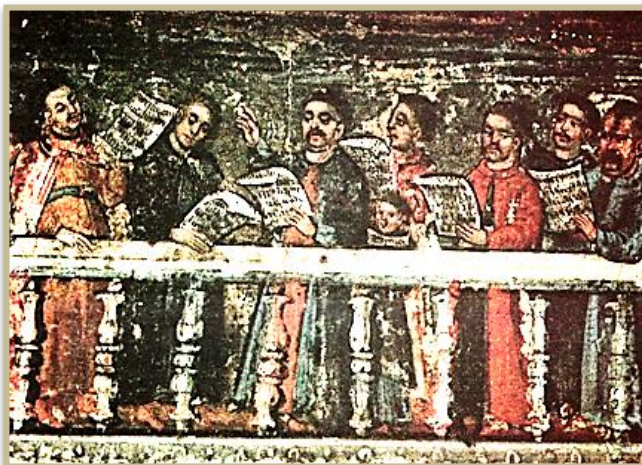
вчитель співів, а й спеціально призначені братством «дозорці», вони ж відповідали й за нотну бібліотеку. У братських школах уміло виховували дитячі голоси. Так, в одному з

Урок співів (1681)

¹¹ *Ірмолой* - кодекс (збірник) ірмосів (заглавних віршів) православного богослужіння на весь рік. З 10 ст. був відомий у Візантії як церковна співоча книга. Існує у двох видах - нотному і богослужбовому, тобто такому, що містить тільки тексти.

документів підкреслюється досконалий спів «співачка-дишкантисти» Іванка, якого разом з іншими співаками братського хору викрали збройним нападом студенти єзуїтської колегії, не зумівши переманити іншим способом. Братські школи стали осередком народження школярської пісні, створення раціонального варіанта музичної азбуки, граматики, позбавленої схоластики й теоретизування, властивих деяким латинським посібникам; а головне, братські школи стали лабораторіями освоєння технологій концертного хорового співу, який є основою українського музичного бароко.

Спів за нотами (з ікони кінця 17 ст.)

У першій половині 17 ст. набула розвитку **київська музична школа**, тісно пов'язана з братством і братською школою, а після 1632 р. - з Києво-Могилянським колегіумом та Академією. Манеру співу у церкві простих парафіян описав у 50-х рр. 17 ст. Павло Алеппський: *«Спів козаків радує душу і зцілює від печалі..., він іде від серця і виконується ніби з одних уст. Вони пристрасно люблять нотний спів, ніжні і солодкі мелодії»*. Вже до середини 17 ст. нова школа українського вокально-хорового співу одержала високу оцінку іноземців. Українських співаків іменували найчастіше *«київськими співаками»* у вузькому значенні, коли йшлося про вихованців *«київських шкіл»*, і в широкому - для окреслення нового загальноукраїнського вокального стилю. Переселення окремих співаків та цілих хорів з

України у Росію почалося з 1630-х рр. Так, 1638 р. п'ятдесят монахинь і п'ятнадцять слугительок та співачок з монастиря у Прилуках на чолі з настоятелькою Єлизаветою Літинською перейшли до російського жіночого монастиря в Алатарі. Заснований у 1648 р. Андріївський монастир в Москві став базою української музичної діаспори, що згодом зростала. Співаків Андріївського монастиря – *«іноземців киян»*, перерозподіляли по інших монастирях. Масові переїзди *«іноземців кийвських співаків»* у Москву починаються у 50-х рр. 17 ст. Сучасники зазначали особливу ансамблеву злагодженість українських хорів та незвичайно багату і виразну темброво-динамічну гаму самих голосів (від «ніжного», «солодкого», що «розриває серце та викликає сльози», до «звучного», «голосного», «подібного до грому»). Сама практика зведення хорів військових (козаків) та церковних півчих, хорів хлопчиків та чоловіків, старших дівчат з маленькими була можлива завдяки високому рівню інтонаційної культури, яку культивували ще у школі. Особливо цінувались високі, «ангельські» голоси, тому в школі велику увагу приділяли спеціальним вправам для «вишколення

Бортнянський Дмитро Степанович (1751-1825)

Березовський Максим Созонтович (1745-1777)

дишкантиків»: дитячі голоси прагнули розвинути у високому регістрі, «щоб не спадав на альтовий голос», а також розвивали їхню віртуозну техніку. Павло Алеппський залишив зворушливу характеристику співу хлопчиків-сиріт: *«Протягом всього року, вечорами, починаючи з заходу сонця, ці сироти ходять по всіх хатах просити милостиню, співаючи хором гімни Пресвятій Діві приємним, зворушливим для душі наспівом; їхній звучний спів чути на великій відстані. Закінчивши спів, вони одержують милостиню грішми, хлібом, харчами... для підтримки свого існування, поки вони не закінчать школи»*. Незвичним для Павла було навчання співам дівчаток та дорослих дівиць, про що свідчить практика київського жіночого Вознесенського монастиря: *«Монахині співали й читали приємним наспівом і ніжними голосами, що розривали серце і викликали сльози: це був спів зворушливий, що брав за душу, і багато кращий за спів чоловіків. Ми були захоплені приємними голосами і співом, особливо дівиць дорослих та маленьких. Всі вони уміють читати, знайомі з філософією, логікою і займаються творчістю»*.

Нова хвиля «експорту» українських співаків та музикантів до російської столиці припадає на середину - другу половину 18 ст., коли за правління Єлизавети Петрівни з них формується Придворна співова капела, що одержала свій офіційний статус лише у 1763 р. з воцарінням Катерини II. Через цю кузню музичних (і не тільки) кадрів пройшли син українського козака Олексій Григорович Разумовський, вінчаний чоловік Єлизавети I, Антон Лосенко, Григорій Сковорода, всі три видатні українські композитори й музиканти другої половини 18 ст. - **Максим Березовський**¹², **Дмитро Бортнянський**¹³, **Артем Ведель**¹⁴. Не можна не згадати про ще одного видатного діяча української культури 18 ст., теж вихованця Києво-Могилянської академії і Придворної співоної капели, **Григорія Сковороду**¹⁵. Його життєва вдача і твор-

¹² Див. (Біографії. Ч. II. Вип. 1). - С. 23-26.

¹³ Див. (Біографії. Ч. II. Вип. 1). - С. 38-45.

¹⁴ Див. (Біографії. Ч. II. Вип. 1). - С. 64-67.

¹⁵ Див. (Біографії. Ч. II. Вип. 1). - С. 8-12.

чий шлях дивним чином поєднали у собі останні відблиски славного українського середньовіччя з містично-жартівливим ставленням до оточуючого світу філософа доби європейського бароко.

11.4.5. • Декоративно-ужиткове мистецтво цієї пори досягає високого професійного рівня. Торгово-ремісничі центри Західної України і Подніпров'я сприяли розвиткові майстерності: у Києві було 20 ремісничих об'єднань, у Львові - 87 цехів. Сам перелік виробів промовистий: ткацтво, гутництво, килимарство, меблі, художнє лиття (срібні пояси, гудзики, столові вироби, посуд, ювелірні вироби, срібні хрести, зброя, дверні замки, окуття дверей та брам, дзвони), кераміка (посуд, кахлі, якими викладали цілі сюжети), вишивання та гаптування.

Література

(Біографії. Ч.І.). Бойко Ю.М. Історія української культури в біографіях видатних діячів. Частина I (9 – 17 століття). – Вінниця: ТОВ «Нілан», 2013. – 125 с. з іл.

(Біографії. Ч.ІІ. Вип.1.). Бойко Ю.М. Історія української культури в біографіях видатних діячів. Частина II. Випуск 1 (18 – початок 19 століття). – Вінниця: ВНАУ, 2014. – 75 с. з іл.

Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVIII ст. – Київ: Наук. думка, 1966. – 251 с.

Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – Київ: Наук. думка, 1990. – 190 с.
Історія української культури: У п'яти томах. – Т. 2: Українська культура XIII - першої половини XVII століть / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. М. Даниленко (ред.). – К.: Наук. думка, 2001. – 848 с.

Історія української культури: У п'яти томах. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII-XVIII століть / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. А. Смолій (ред.) – К.: Наук. думка, 2003. – 1246 с

Лузан П.Г. Історія педагогіки та освіти в Україні : навчальний посібник / Лузан П.Г., Васюк О.В. – [2-ге вид., доп. і перероб.]. – Київ: ДАКККиМ, 2010. – 296 с.

Марченко М.І. Історія української культури з найдавніших часів до середини XVIII ст. – Київ: Радянська школа., 1961. - 286с.

Попович М.В. Нарис історії культури України. - Київ: АртЕк, 1999. - 728 с.

Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. - Київ: Либідь, 1993. - 592 с.; іл. («Пам'ятки історичної думки України»).

Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – Київ: Вища школа, 1981. – 235 с.

Щербаківський В. Українське мистецтво. – Київ: Либідь, 1995. – 288 с.

Тема 12. Культура запорізького козацтва

Структура розділу

12.1. Хронологія основних подій.

12.2. Джерела формування, склад та чисельність козацтва. Адміністративно-політичний устрій Війська Запорізького.

12.3. Військовий устрій та військова справа.

12.4. Звичаї, побут, освіта.

12.1. Хронологія основних подій.

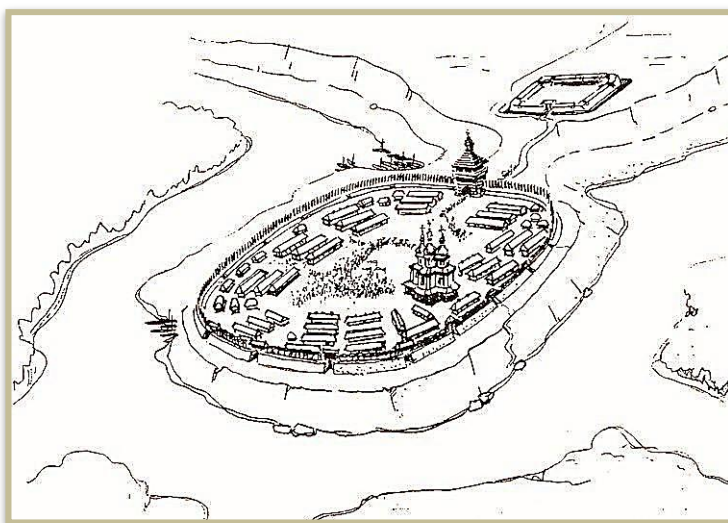
<i>Час</i>	<i>Подія</i>
<i>80-ті роки XVI ст. - 1593 р.</i>	Токмаківська Січ.
<i>1572 р.</i>	Король Сигізмунд Август санкціонував утворення загону з 300 оплачуваних козаків на чолі з польським шляхтичем Бадовським, який формально не підпорядковувався урядовим чиновникам.
<i>1593–1638 рр.</i>	Базавлуцька Січ.
<i>1606 р.</i>	Козаки спустошили Варну - найсильнішу турецьку твердиню на Чорному морі.
<i>1608 р.</i>	Взяття козаками Перекопу.
<i>1609 р.</i>	Напад козаків на Кілію, Ізмаїл та Аккерман.
<i>1614 р.</i>	Штурм Трапезунда, що в Малій Азії.
<i>1615 р.</i>	80 козацьких чайок на очах у султана і 30-тисячної залоги проникли в Константинопольську гавань.
<i>1621 р.</i>	В битві під Хотиним брали участь 40 тис. козаків на чолі з гетьманом Сагайдачним.
<i>1639–1652 рр.</i>	Микитинська Січ.
<i>1652–1709 рр.</i>	Чортомлицька Січ.
<i>14 (25) травня 1709 р.</i>	Січ зруйновано військами під орудою полковника Яковлева за наказом Петра I.
<i>1709–1711, 1730–1734 рр.</i>	Кам'янська Січ.
<i>1711–1728 рр.</i>	Олешківська Січ.
<i>1734–1775 рр.</i>	Нова Січ.
<i>4-5(15-16) червня 1775 р.</i>	Ліквідація Січі військами генерала Петра Текелія за наказом Катерини II.
<i>1775-1829 рр.</i>	Задунайська Січ.
<i>1787-1792 рр.</i>	Чорноморське козацьке військо.
<i>1792 - 1793 рр.</i>	Переселення Чорноморського війська на Кубань у складі 40 куренів (25 тис. осіб). Нащадки запорожців говорили українською мовою (полтавський діалект) до 1920-х років, коли навчання у школах було переведено на російську мову.

12.2. Джерела формування, склад та чисельність козацтва. Адміністративно-політичний устрій Війська Запорізького.

Ражливим явищем українського життя 16-18 століть було козацтво із своїми культурними особливостями. Українська козацька субкультура, що досягла найвищого розвитку і популярності у 17-18 століттях, а потім до початку 20 століття продовжувала розвиватися за межами України, на Кубані, найбільш яскраво представлена в оригінальних традиціях запорізького козацтва. Розглянемо їх у тій послідовності, як це зробив видатний знавець історії українського козацтва Дмитро Іванович Яворницький.

12.2.1. • Джерела формування, склад та чисельність козацтва.

Козаки приймали до себе кожного, хто приходив до них та добровільно погоджувався прийняти на себе певні обмеження: розмовляти лише українською («руською») мовою, сповідувати православну віру, пройти семирічний випробний термін, коритись козацьким звичаям та виконувати накази старшини. «Новика» записували до складу одного

Чортомлицька Січ (реконструкція)

з куренів під новим прізвиськом¹. Курінний отаман у присутності інших козаків відводив йому місце розміром приблизно 2,0 x 1,5 м та говорив: «*Ось тобі і домовина, як умреш, то зробимо ще коротшу*»².

Усі разом козаки поділялись на **січових та зимових**. Перші постійно проживали на Січі, були нежонатими, або зреклися сімейних уз. Вони називали себе товариством, лицарством, мальтійськими кавалерами. Сімейні козаки допускались на Січ, але постійно проживали на своїх хуторах – зимівниках. Усі разом козаки складали одне військо – «арматне стадо», яке офіційно називало себе «*Військо дніпрове, кошове, верхове, низове, все будучеє на полях, на лугах, на полянках і на всіх урочищах морських, дніпрових і польових, і морський кошовий отаман, старшина й чернь*». Чисельність цього війська постійно змінювалась: у 1534 р. – 2000, у 1535 р. – 3000, у 1675 р. – 20 тис. За загальними підра-

¹ Семи-Палка, Сторча-Ус, Стріляй-Баба, Не-Ридай-Мене-Мати, Шмат, Шкода, Часник і т.п. Одного товариші прозвали Бараном за те, що відкривав двері у шинок головою.

² Так само «померлими» для світу вважалися особи, що йшли до монастирів, одержуючи нове ім'я.

Запорізький зимівник (18 ст.)

хунками у часи розквіту війська суто запорожців могло бути 12–15 тис., а разом із мешканцями зимівників та слобод до 100 тис.

12.2.2. • Адміністративно-політичний устрій. В основі життя усієї козацької громади лежало звичаєве право. За ним, вищим органом влади була Рада. Загальні або Військові ради відбувались у встановлені дні - 1-2 січня (перші дні року), 1 жовтня -

на Покрову (храмове свято у Січі), на 2 чи 3-й день Великодня. Крім того, за бажанням козаків, Раду можна було скликати у будь-який день. Участь усіх козаків у Раді була обов'язковою, неохочих приводили силоміць. Рада була вищим законодавчим, адміністративним та судовим органом. На січневій Раді щорічно проводили перерозподіл земельних угідь за принципом жеребкування. Спочатку одержували землю нежонаті січовики по куренях, потім військова старшина, духівництво, і лише після них жонаті козаки. Наступний день присвячували звітам старшини та її переобранню. Про кількість старшини на Запоріжжі різні джерела наводять різні дані – від 49 до 149 чоловік. Більш докладно про це ми поговоримо, розглядаючи питання про військовий устрій козаків.

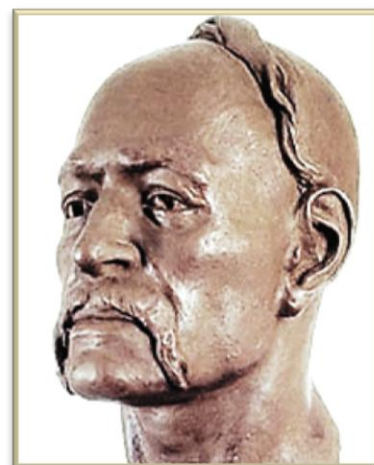
Землі Війська Запорозького, розміром близько 1700 км по периметру, поділялись на 5, а під кінець 18 ст. 10 округів – *паланок*. Центром кожної був укріплений двір, у якому мешкала паланкова адміністрація.

12.3. Військовий устрій та військова справа.

12.3.1. • Військовий устрій. Запорізька громада поділялась на 38 куренів, котрі мали назви³. Десять куренів становили четверту частину війська – «пірію» із своєю скарбницею. Споруда куреня зовні нагадувала казарму розмірами 31,5 x 3,5 м з рубленого дерева, що мала чотири вікна у довгій стіні, двері з торця,

³ Пашковський, Кущевський, Кисляківський, Іванівський, Конеловський, Сергіївський, Донський, Кирилівський, Канівський, Батуринський, Поповичевський, Васюринський, Незамайківський, Іркліївський, Щербинівський, Титарівський, Шкуринський, Коренівський, Роговський, Корсунський, Калниболотський, Уманський, Дерев'янківський, Стеблівський–Вищий, Стеблівський–Нижчий, Женреловський, Переславський, Полтавський, Мишастівський, Менський, Тимошівський, Величківський, Левушківський, Пластунівський, Дядківський, Брюховецький, Ведмедівський, Платнерівський.

гостроверху стріху з драмки або очерету та три високих димарі. Всередині приміщення поділялось на дві кімнати: у більшій жили козаки, у меншій кухар з помічниками, що тут же готували їжу та пекли хліб. Уздовж великої кімнати стояв стіл з суцільної дубової дошки 0,5 м завширшки, довгі вузькі лави, дерев'яні настили для спання під трьома стінами, де могли розташуватись до 60 козаків. Поруч була курінна скарбниця та хижі козаків, які не вміщувались до куреня. У мирний час по куренях постійно проживала приблизно десята частина козаків. Під час війни на основі куренів формувались сотні й полки під началом військової та паланочної старшини.

Кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко (1620 - 1680). Реконструкція за черепом з поховання

Козацька верхівка поділялась на кілька категорій:

- ✓ **військова старшина** – кошовий отаман, суддя, осавул, писар, курінні отамани;
- ✓ **військові служники** – підписар, булавничий, хорунжий, бунчужний, перначний, підосавул, довбиш, піддовбиш, пушкар, підпушкар, гармаш, товмач, шафарь, підшафарь, кантаржій, канцеляристи;
- ✓ **похідні та паланочні начальники** – полковник, писар, осавул.

Наведемо коротко їх посадові обов'язки і повноваження.

Кошовий отаман – найвища посадова особа у Січі, що поєднувала у своїх руках військову, адміністративну, судову й духовну владу. Офіційно він титулувався «мосце пане отамане кошовий». Він затверджував обрану на Раді старшину, результати перерозподілу землі, прийняття та увільнення козаків, підтримував дипломатичні стосунки з урядами інших держав. Символом його влади була булава (металева чи дерев'яна),

Булава Богдана Хмельницького

крісло з оббивкою зеленого кольору у церкві (усі інші під час служби стояли). У разі потреби, кошовий міг тимчасово делегувати частину своїх повноважень заступникові – наказному отаманові. У поході кошовий мав при собі 30 - 50 ад'ютантів-джур або молодиків, які повинні були *«Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею одбиватись, списом добре колоти і з рушниці зірко стріляти»*. Довгий час побут кошового не відрізнявся від життя простих козаків. Пізніше для нього почали ставити окремих будинок біля центральної площі Січі. Історія українського козацтва знає багато гучних імен кошових отаманів і гетьманів, але жодні з них не користувався такою славою за життя і загальною шаною після смерті, як Петро Сагайдачний та Іван Сірко.

Печатка Коша Війська Запорізького (17 ст.)

Каламар-чорнильниця військового писаря (Берестечко, «Козацька переправа»)

Військовий суддя – був другою особою після кошового. Він мав добре знати запорозьке звичаєве право, судити «скоро й правдиво». Знаком влади судді була велика срібна печатка.

Військовий писар – завідував канцелярією, розсилав накази по куренях, складав листи до іноземних монархів, приймав та опрацьовував кореспонденцію. Крім того, займався питаннями фінансів та економіки. Знаком достоїнства писаря був великий срібний каламар за поясом та гусяче перо за правим вухом.

Військовий осавул – відповідав за добропорядні відносини між козаками у Січі та за дисципліну у військовому таборі, слідкував за виконанням судових вироків, проводив слідство у карних справах серед одружених козаків, керував інтендантською службою, охороняв подорожніх, організовував прикордонну варту, вів розвідку, керував резервами під час битви.

Курінний отаман (не відносився до перерахованої вище «генеральної старшини»). Відповідав за курінну скарбницю, піклувався про своїх козаків, карав їх за незначні правопорушення. Помічниками курінного були кухар, який вів спільне господарство, хорунжий, який ніс курінний прапор.

За старшиною йшли військові служителі.

Довбиш – відав військовими литаврами, виконував функції поліційного пристава та митника.

Пушкар – відповідав за артилерію, босзапаси, наглядав за військовою в'язницею, що містилась у пушкарні. Допомогали йому підпушкар та гармаші-каноніри, які були інструкторами по бойовому навчанню у стрільбі з вогнепальної зброї.

Товмач – був перекладачем і мав вільно володіти мовами польською, латиною, турецькою, татарською, молдавською. Приймав прибулих з офіційними візитами. Час від часу виконував доручення з розвідки.

Кантаржей (від турецького «кантар» – ваги). Зберігав військові еталони мір та ваги, збирав торгове мито.

Шафарій – збирав податі за перевіз на переправах, забезпечував на них охорону й порядок.

Канцеляристи – (числом до 20) допомагали військовому писарю.

Булавничий – зберігав і виносив булаву кошового.

Бунчужний – носив бунчук кошового.

Хорунжий – носив прапор.

Окремо можна назвати *шкільних отаманів*: два для старших і один для молодших школярів.

До *похідної старшини* належали полковники та їх писарі й осавули, які набували своїх повноважень лише на війні. **Паланочні полковники** обирались паланками та виконували свої обов'язки лише на території паланки. Знаком достойнства полковника був пернач.

12.3.2. • Військова справа. Запорожці були професійними воїнами, все життя яких проходило у збройній боротьбі. За даними різних джерел можна стверджувати, що козаки мали у своєму розпорядженні всі види зброї, що на той час були у використанні у поляків, турок, татар, москалів, волохів, чорногорців.

Величезної уваги надавали забезпеченню війська **вогнепальною зброєю**. Перші літописні свідчення про гармати у запорожців відносяться до 1516 р. Спочатку вони добували гармати у турецьких містах і фортецях, потім також у поляків та москалів. Тільки в одному з походів запорожці зняли з турецьких кораблів та привезли на Січ 100 мідних гармат. Уся наявна артилерія зберігалась у пушкарні, по куренях, на фортечних валах. Найважливішою ручною зброєю у козаків були рушниці та пістолети. Збираючись до походу, козак брав із собою дві рушниці та чотири пістолети: два з них він носив за поясом, а ще одну пару у спеціальних кобурах, пришитих зовні до шароварів. Порох козаки одержували з Польщі, Туреччини, Росії. Кулі відливали у спеціальних рогових формах, які разом із порохівницею та необхідним запасом свинцю носив кожен воїн. Носили також спеціальні патронташі, що кріпились на грудях. Уміло користувались луком та стрілами.

Запорожці (В. Нестеренко, 1989)

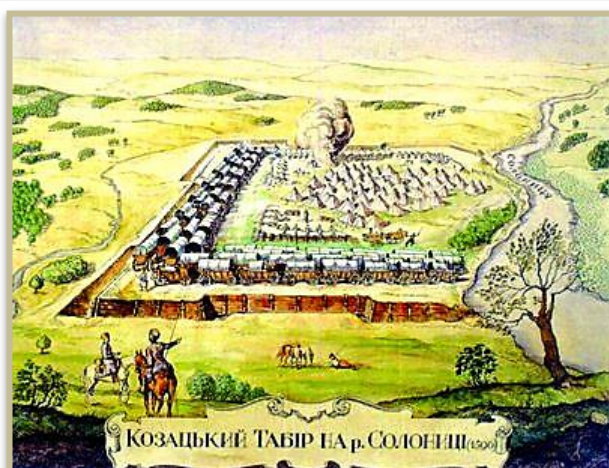
Для ближнього бою застосовували шаблі, списи, келепи, ножі, кинджали, ятагани. **Шаблі** використовували не дуже довгі і не дуже криві, але високої якості: «Як рубне кого, так надвоє і розсіче, - одна половина голови сюди, а друга – туди». Руків'я шаблі часто обтягували шорсткою шкірою морських риб та прикрашали кістяними наверхами у формі голови птаха чи звіра. Лезо прикрашали золотою чи срібною насічкою. Носили шаблю прив'язаною до поясу з лівого боку. **Списи** мали древка довжиною до 3,5 м, пофарбовані спіралью у чорний та червоний кольори. У нижній частині ратища були два спеціальні отвори для ремінця, який надівався на ногу і полегшував перевезення списа вершником у поході. Деякі наконечники списів мали металеві перехрестя на втулці, щоб утримувати наколотого супротивника на безпечній відстані. **Келепами** (невеликими бойовими сокирками з гострим кінцем) пробивали захисні обладунки.

Усі козаки поділялись на **три роди війська** – піхоту, кінноту та артилерію. Проте, запорожці не дотримувались вузької спеціалізації: піхотинець міг вправно користуватись легкою гарматою, битись верхи, а вершник улюбий

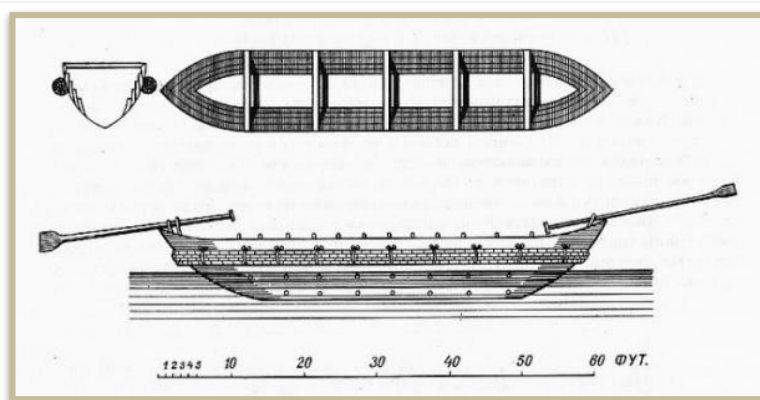
момент міг стати вправним піхотинцем. Під час походу військо поділялось на **полки та сотні**. Середня чисельність полку становила 500 чоловік, хоча інколи у деяких сотнях було по 1000 й більше вояків. Розповсюдженим засобом захисту у походах був **табір** – чотирикутний, трикутний або округлий ряд возів. Для цього вози ставили один біля одного і колеса з'єднували ланцюгами. Під возами робили окопи для стрільби лежачи, а по кутах табору влаштовували артилерійські позиції. Коли вистачало часу, ряди возів додатково окопували валами та ровами. Цікаво, що запорозькі вози мали дишла як спереду, так і позаду: для зміни напрямку руху усього обозу достатньо було перепрягти волів. Сучасники свідчили, що у подібних таборах 50 запорожців успішно стримували до 500 татар. Запорозька піхота в обороні визнавалась найкращою військовими фахівцями тодішньої Європи. Влаштувавши табір та зробивши окопи, козаки починали обстріл ворожих позицій. Вогонь вели майже безперервно, враховуючи значну кількість рушниць та гармат.

Запорожцям були відомі досить складні **тактичні прийоми**: лава, або розгорнутий, колоною, трикутний, сакма - строї у наступі, батовий або тришеренговий стрій в обороні. Загальну битву вони називали галас, битву окремими загонами розгардіяш, партизанські наскоки загонами. Проти ворожої кінноти козаки використовували якірці, ракети та петарди. У загальній битві надавали перевагу атакам з флангів і тилу. Для цього військо ділили на чотири частини: одну залишали в таборі, другу відправляли у тил ворога, а третю й четверту ставили по флангах. З фронту бій починала артилерія. У разі необхідності відступу, козаки робили це організовано, саджаючи піхоту на вози.

Запорожці вправно воювали не тільки на суходолі, але й на воді. У морські походи вони відправлялись на великих човнах, які називали «**чайками**», байдаками, дубами. Спочатку вони були легкими, обтягнутими воловими шкурами.

Козацький табір

Козацька чайка середини 17 ст.

Згодом почали робити важкі човни довжиною біля 20 м і завширшки до 4 м. «Чайка» мала два кермових весла і могла вільно рухатись в обох напрямках без розвороту. По бортах човна були очеретяні поплавки, що запобігали затопленню від морської хвилі. Кожна чайка мала до 40 пар весел, вітрило і могла піднімати до 60 козаків із зброєю та припасами (горілки у похід не брали). Керував човном чайковий отаман.

12.4. Звичай, побут, освіта.

12.4.1. • **Звичай.** Звичаєве право було досить суворим і передбачало різноманітні покарання. Суд був простим, правим та швидким: постраждалий та відповідач в усній формі викладали суть справи перед суддею, вислуховували вирок і одразу ж припиняли чвари і непорозуміння. Покарання залежало від характеру злочину. За крадіжку винного приковували ланцюгами до залізного стовпа чи гармати, де він чекав рішення суду. Злісного боржника теж приковували до гармати, де він знаходився до сплати боргу. За важкі поранення під час

бійки практикувалось публічне переламування винному руки чи ноги. Найстрашнішим було закопування вбивці живцем в одній труні з тілом загиблого товариша. Проте, якщо вбивця був хорошим воїном і добрим козаком, то міг відбутись штрафом. Найбільш популярною стратою було забивання злочинця киями біля ганебного стовпа на центральній площі Січі. Усі, хто проходив повз засудженого, так чи інакше демонстрували своє ставлення до нього: одні просто дивились, інші пропонували гроші, чи завдавали кілька ударів палицями. Деякі починали знущатись.

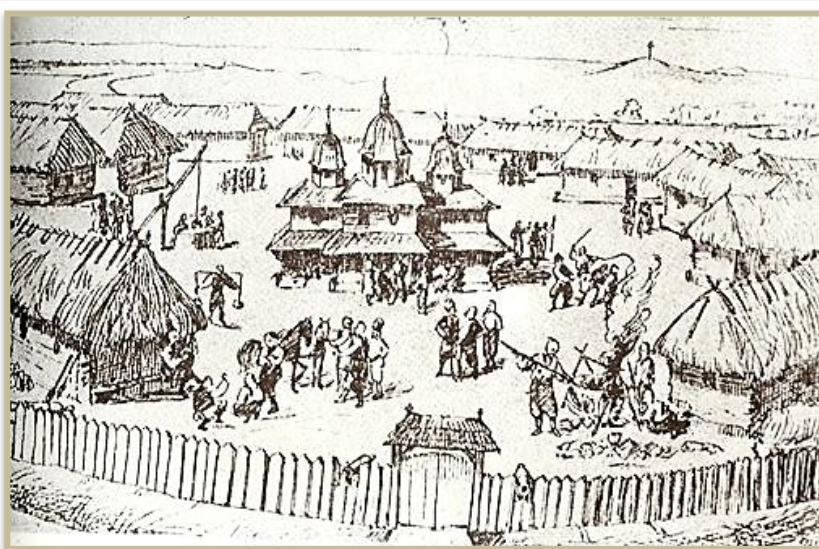
Покарання злочинця на Січі

Вони приносили із собою горілку та наїдки і силоміць поїли та годували злочинця. Після цього кричали йому: «*Тепер-же, брате, дай ми тебе трохи поб'ємо!*». За добу чи кілька засудженого забивали на смерть, а його майно переходило до громади. Разом із ганебним стовпом практикували шибеницю та залізний гак за «велике» та неодноразове злодійство. Катів у запорожців не було. Як правило, злочинця страчував інший засуджений і чекав на свою чергу.

12.4.2. • **Побут січовиків та козаків-зимівників** різнився між собою. Січовики, що називали себе «мальтійськими кавалерами»⁴, жили у Січі по куренях

⁴ Мальтійський орден - найдавніший лицарський орден католицької церкви, заснований в 1080 р. в Єрусалимі для захисту Святої землі. З 1522 р. він діяв на

без дружин та дітей. Вони прокидались вранці разом із сонцем, вмивались, творили молитву, після чого сідали до гарячого сніданку. Між сніданком та обідом кожен займався, чим вважав за потрібне. Рівно опівдні курінний кухар ударяв по казану і кожен поспішав до свого куреня на обід. Їжу готували тричі на день. До столу подавали: соломаху або *саломать* – житнє борошно, густо зварене на воді;

День на Січі (18 ст.)

тетерю – рідку страву з вареного житнього борошна чи пшона на воді; *щербу* – рідко зварене борошно на рибній юшці. Якщо козаки бажали додатково поласувати м'ясом, дичиною, рибою, варениками, сирниками, гречаниками з часником, галушками чи ще чимось, збирали артільні гроші, купляли харчі та передавали їх кухареві. Заходячи до куреня, козаки знаходили наїдки, налитими у *ваганки* (невеликі дерев'яні корита), розставлені у ряд по столу, а біля них різні напої у великих дерев'яних *коновках* з привішеними до дерев'яними коряками чи *михайликами*. Перед тим, як сісти за стіл, козаки молились. Місце під образами залишали курінному отаману. Рідкі страви брали ложками, тверді руками. Рибу подавали на залізному блюді, завжди головою до отамана. Печеного хліба до столу не подавали. Попоївши, козаки дякували кухареві і залишали на столі дрібні гроші для закупівлі провізії на другий день.

Увечері, після заходу сонця, козаки знов збирались у курені. Тут вони вечеряли, після чого одні лягали спати, інші єднались у невеликі гурти і розважались – грали на кобзах, скрипках, лірах, басах, цимбалах, сопілках, *свистунах* і танцювали, ще деякі співали, грали в карти у *чуприндир*, коли переможець

острові Мальта проти Османської імперії. Частина запорожців-січовиків, вважаючи себе продовжувачами справи мальтійських рицарів у боротьбі з невірними, уявляли себе воїнами-ченцями, а Січ – подобою воїнського монастиря. Звідси і заборона жінкам входити до Січі. Нагадаємо, що православна церква не допускає створення чернечих орденів, однак цю заборону неодноразово обходили: Іван Грозний з опричниками, козаки-січовики, імператор Павло I, ставши магістром самого ордену.

Розваги козаків (18 ст.)

стільки разів тягав за чуба переможе-ного, скільки очок у того залишалось на руках. У кості грали на гроші та полонених татар.

На великі свята запорожці цілий тиждень ходили вітати старшину, дарували їй подарунки, за що одержували частування. Найбільш урочисто відзначали Водохрещу. У прості свята козаки розважали себе кулачними боями. Для цього вони увечері збирались на площі, ділились на дві лави і починали битись, завдаючи інколи важких та навіть смертельних поранень. Найбільший розгул починався після повернення козаків з удалого походу, але тривав він недовго. Загалом, сучасники відзначали скромність та невимогливість повсякденного життя козаків: *«Запорожці, - по козацькому прислів'ю, - як малі діти: дай багато – все з'їдять, дай мало – довольні будуть»*.

Зовсім інакше жили козаки-

хуторяни. Самі хутори-зимівники ставили, як правило, три-чотири господарі. В кожного хазяїна було до 6 козаків і з ними до 60 молодиків. Багато людей збирались на хуторах узимку. Офіційно зимівчаки називались *сиднями*, а жартівливо баболюбами та гречкосіями. На війну їх призивали рідко, оскільки головним їх обов'язком було годувати *січовиків*. Деякі козаки жили у *бурдюгах* – поодиноких землянках, розкиданих по степу.

А ось що пише про одяг запорозьких козаків Дмитро Іванович Яворницький: *«Одежда у запорожских козаков в первое время была слишком проста; на первых порах своего исторического существования запорожские козаки серьезно не могли думать о том, чтобы заниматься своею внешностью и выражаться в дороге «шаты»: тогда нищета и козак были синонимом. К тому времени вполне могут быть приложимы к состоянию козака слова малорусской песни – «сидить козак на могилі та штани латає», или слова козацкой вириши: «козак - душа правдива - сорочки не має». Гоняясь за зверем по безмерным степям, глубоким балкам, непролазным лесным трупцобам, проводя по несколько часов в топких болотах и густых камышах, запорожцы были скорее похожи на жалких оборвышей, чем на «славных лыцарей»... Даже и в более поздний период запорожской истории, когда уже у козаков вошли в силу изве-*

стные обычаи и известный костюм, многие из них, в силу разного рода случаев на войне или в силу бедности и нищеты у себя дома, даже в силу особого желания шикнуть нищенским убранством своего костюма, часто одевались чересчур просто: «Бывало, обреет запорожец голову, заправит оселедец свой за ухо, завяжет тряпичей, натянет на себя епанчу, наденет из свиной кожи опорки, да так и ходит себе; а иной поймает козу, обдерет ее, облупит кожу, очистит от шерсти, оденется, обуе постолы из кожи, толщины в вершок, а длины в две четверти, да и блукает по степи. А другой и того лучше: или вирядится в такие постолы, что в них Днепр переплыть можно, или на одну ногу натянет постол, а на другую сафьяновый сапог». Бывало и того краше: совсем голый ходит; тогда и выходило, как там говорят: «увесь Хвесь - куди схоче, туди й скаче, ніхто за ним не плаче». Однак це відносилось скоріше не до більшості козаків, а до бродників-промисловиків. Дорогу одяжу запорожці здобували на війні, а також одержували у подарунок від польських королів та московських царів. Сучасники підкреслювали, що у запорожців ніколи не було одноманітного одягу. Під час війни вони нерідко одягалися у те ж саме, що й ворог, їх буденний одяг взагалі був бідним, зате парадний дуже розкішним.

Сто-шестнадцатилетний старик Иван Игнатович Россолода, сам запорожец, родившийся в отцовском зимовнике, часто видевший своего отца в запорожском одеянии, долго хранивший потом это одеяние у себя описывает запорожское одеяние такими словами: «Ходили запорожцы хорошо, одевались и роскошно и красиво; головы они брили; обреют да еще и мылом намажут, чтобы лучше волосы росли; одну только чуприну оставляли на голове, длины, вероятно, с аршин, черную да курчавую» заправит ее, замотает раза два или три за левое ухо, да и повесит, она и висит у него до самого плеча да так за ухом и живет. А иной возьмет да перевяжет свою чуприну ленточкой, закрутит ее на лбу, так она сделается словно хвост у овцы. То все на выхвалку. Дивчата косы отращивают, а запорожцы чуприны. Бороды тоже брили, только одни усы оставляли и растили их долгие-предолгие.

Типи запорожців
(С. Васильківський,
1890-1900)

Запорозький полковник (І. Рєпін, 1880)

Как запорожец чуприну замотал, усы расчесал, тогда уже одевается в свое платье. А платье у них было на дроту, на вате, на шелковых снурках да на пуговицах, из тонкого сукна разных цветов; тот наденет голубое, тот зеленое, тот красное, - кто какого пожелает; только сорочки были собственного рукоделия, потому что бумажной ткани они тогда не знали. На голову надевали високую острую шапку, со смушковым околышем, в четверть ширины, с суконным красного или зеленого цвете дном, в полторы четверти высоты, на вате, с золотыми перекрестами, с серебряной китицей на самом верху и с крючком для китицы - пристегивалась, чтобы не моталась. Околыши шапки часто служил козаку вместо кисета или кармана: туда он иногда клал табак, огниво, люльку или рожок с табаком; особенно люльку - как вынул изо рта, так и заткнул ее за околыш. Шапки больше всего делались по куреням: какой курень, такая и шапка, такой и цвет на ней. Прежде чем надеть на себя шапку, козак заматывает

свою чуприну за ухо и потом уже надевает шапку на голову; как надел шапку, то он уже и козак - это самое первое и самое главное одеяние козака. Потом уже надевает каптан, длины до колен цветной с травами, узорами и разводами, с пуговицами, на шелковых снурках, с двумя сборами сзади, с двумя крючками для пистолетов по бокам, и с небольшими отворотами из бархата на концах рукавов, пристегиваемых железными крючками» Застегнет каптан пуговицами, завяжет поясом и готов. Пояса делались или из шали, или из турецкого и персидского шелка, широкие и длинные, не такие, что теперь парубки носят, которые они заматывают на середине живота и завязывают узлом, а такие, как например, монахини делают попам: длины аршин десять или больше того, а ширины четверти полторы, а то и совсем две; концы на них золотились и серебрились, а к самим краям привязывались шелковые шнурочки». Когда надо было козаку опоясаться, то он привяжет пояс шнурком к гвоздю, да качается кругом, так и наматает весь пояс на себя, Потом шнурки завяжет или позади себя на спине, или на боку, а позолоченные концы оставит спереди, на животу, да так и ходит, как истый лицарь, Пояса были разных цветов: зеленные, красные, голубые» коричневые. Кроме долгих поясов носили запорожцы и короткие, сделанные из кожи или волоса; на них сзади нашивались китицы, а спереди крючки, пряжки, ремни для кинжалов, сабель, люлек. Вот как надел запорожец красный каптан, опоясался поясом, навесил на себя кинжал, приладил саблю, тогда он надевает черкеску или жупан. Это уже одежда просторная и долгая, почти до самих косточек, с широкими рукавами. Жупан уже был другого цвета, чем каптан; если каптан красный, то жупан синий или голубой; он тоже был на сборах и на шнурках, гаптован золотом, с разными золотыми

позументами, пуговицями, по подолу, по конкам рукавов и по прорехам роздер, с гапликами, с тонким дротом в середине и с широкими-преширокими рукавами или, как там говорят, роздерами или распорами. Роздеры эти делались как раз в том месте, где сгибалась рука по локтю, вниз за распорами шел уже сшитый рукав до самого конца. В такие рукава просовывали руки или прямо через концы их, или через распоры, что посередине рукавов. Когда руки просовывались прямо через концы рукавов каптана, то тогда из-под них выдавались бархатные отвороты черкески и на каждой руке выходило по два рукава; а когда руки просовывались через распоры, тогда выходило, будто на каждой руке козака надето по четыре рукава: два лежат, а один сзади метляется. Те, что «метлялись» сзади, можно было заложить за спину и вместе связать. От этого и выходит, что как едет, бывало, запорожец верхом с завязанными рукавами, то кажется, как будто на спине его приделаны крылья; по тем-то крыльям и узнают запорожца. Поверх черкески иногда надевалась кирея, - это совсем долгое одеяние; по самые пятки, сделанное или из кожи, или из волны, без рукавов, похожее на плащ.

До такой широкой и просторной одежде приставали широкие и просторные шаровары: суконные, нанковые, кожаные, с обеих сторон с карманами - оба обложенные по краям сверху золотыми позументами, разных цветов, а больше всего синего цвета; матни в штанах делались такие, что до самой земли касались: как идет козак, то и след за собой метет. Холоши шаровар носились поверх голенищ; они привязывались к голенищам серебряными подвязками или шелковыми шнурками с золотыми и серебряными китицами на концах. Под шаровары надевались сафьяновые чоботы, желтые, зеленые, красные, с золотыми, серебряными и медными подковками, с узенькими носками; от сапог виднелись одни носки или каблук, - так запорожцы напускали на них низко свои шаровары, издали кажется, точно баба в юбке стоит; как идет козак, точно парус распускает; а ширина такая, что в иные шаровары можно штук тридцать арбузов вложить; как двенадцать аршин материи, то такие шаровары называются «рясными», а как пятнадцать - называются шароварами «з достатку»⁵.

Відчуваючи наближення старості, деякі січовики йшли у ченці Самарського, Мотронинського, Трахтемирівського, Межигірського та інших монастирів «спасати душу».

Як правило, це відбувалось без зайвого галасу. Інколи такий відхід «в ченці» відбувався урочисто, на виду у всіх, супроводжувався гомеричними веселощами та грандіозною пиятикою. Це називалось «прощання із світом». У такому разі старий запорожець виряджався у найдорожчі шати, навішував на

⁵ Д.И. Яворницкий. История запорожских козаков (в трёх томах) - Т. 1. – К., 1990. – С. 205-207.

Гопак (І. Рєпін, 1927, не завершено)

себе найкращу зброю, набивав кишені та шкіряний пояс черв'їнцями, наймав музик, купував кілька бочок напоїв, а до них повні вози усяких наїдків, та прямував до якого-небудь монастиря «спасатися». Усякий, хто виявляв бажання його супроводжувати, їв та пив досхочу за його рахунок. Попереду процесії їхав на бойовому коні сам прощальник. По дорозі перевертали вози з рибою чи горщиками, палатки з бубликами, відбираючи харчі на закуску. За всі збитки козак платив, розкидаючи жменями черв'їнці. Біля стін монастиря

він просив у всіх прощення, стукав у ворота, які зачинялись за ним назавжди. Якщо козак помирав у Січі або зимівнику, його ховали на спеціальному кладовищі у повному козацькому вбранні та зі зброєю у дубовій, сосновій, вербовій труні. Над могилою ставили кам'яний хрест, який козак нерідко витісував сам ще за життя, і виставляли *білий прапор* на знак жалоби.

12.4.3. • Освіта і шкільництво. Основна частина простих козаків читати й писати не вміли, але старшини рівень освіченості набагато перевершував стандарти, прийняті серед російського дворянства 17–18 століть. Головну кількість освічених людей постачала на Запоріжжя Києво-Могилянська академія. З них виходили гетьмани й кошові отамани, військові писарі – «*лукаві писулі*», як прозивали їх козаки.

Мала Січ власну систему освіти, що складалась зі шкіл січових, монастирських та церковно-приходських. У школі на Січі навчались хлопчики–молодики, яких інколи нараховувалось до 80. Школярів навчали читати, писати й рахувати, а також співати. Вони мали особливий устрій, подібний до козацького, спільну касу. Головним учителем і наставником був ієромонах. Він також піклувався про здоров'я й добробут школярів, сповіщав кошового про всі події у школі. Монастирська школа була при Самаро-Миколаївському монастирі з 1576 р. Церковно-приходські школи існували у більшості паланок. Госпіталь та школа вважались обов'язковою приналежністю кожного православного храму на запорізьких землях.

Література

Боплан, Г.Л. де Опис України. - Львів: Каменяр, 1990. - 301 с.

З української старовини. Альбом / Текст Д.І. Яворницького: мал. М.С. Самокиша, С.І.Васильківського. - Київ: Мистецтво, 1991.- 316 с.:іл.

Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – Київ: «Либідь», 1994. – 768 с.

Січинський В. Чужинці про Україну. – Київ: Слово, 1991. – 96 с.

Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. У 3-х томах. - Львів: «Світ», 1990-1992. - 319, 391, 452 с.

Тема 13. Українська культура в 19 ст.

Зміст розділу

- 13.1. Хронологія основних подій.
- 13.2. Етапи українського національно-культурного відродження 19- початку 20 ст. та їх ознаки.
- 13.3. Освіта і наука.
- 13.4. Розвиток літератури.
- 13.5. Театральна та музична культура.
- 13.6. Архітектура та образотворче мистецтво.

13.1. Хронологія основних подій.

Час	Подія
1798 р.	Видання у Петербурзі трьох частин «Енеїди».
1805 р.	Відкриття Харківського університету.
1833-1837 рр.	Діяльність у Львові просвітницького гуртка «Руська трійця».
1834 р.	Заснування Київського університету.
1840 р.	Видання в Петербурзі «Кобзаря» Т. Шевченка.
1845-1847 рр.	Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.
1861-1862 рр.	видання в Петербурзі першого українського журналу «Основа».
1862 р.	Вірш П. Чубинського «Ще не вмерла Україна».
1863 р.	Валуєвський циркуляр.
1865 р.	Відкриття Новоросійського університету в Одесі.
1868 р.	Створення у Львові товариства «Просвіта».
1870 р.	Відкриття перших жіночих гімназій.
1873 р.	Створення Літературно-наукового товариства ім. Т.Шевченка.
1875 р.	Заснування Чернівецького університету.
1882 р.	Відкриття першого в Наддніпрянщині українського професійного театру М. Кропивницького.

13.2. Етапи українського національно-культурного відродження 19 – початку 20 ст. та їх ознаки.

Розвиток української культури від скасування Гетьманщини до початку 20 ст. виразно поділяється на три *періоди*, що мають досить чіткі хронологічні рамки та особливості:

- ✓ кінець 18 – середина 19 ст. – період становлення української культури як новітньої національної культури народною мовою;
- ✓ 60 – 90-ті роки 19 ст. – час входження української культури до загальнослов'янського і світового процесу;
- ✓ рубіж 19 – 20 ст. – утвердження української культури в якості феномену світового значення.

Протягом цього часу українські землі перебували у складі різних за суспільним устроєм, мовами й національними традиціями державних утворень. Це негативно впливало на умови розвитку української культури, яка мала переборювати асиміляторські заходи російського царизму, польської шляхти, румунських бояр, угорських феодалів, австрійського цесарства. Українці, відтиснуті разом з іншими «недержавними» слов'янськими етносами (білорусами, чехами, словаками, болгарами, сербами, хорватами), на периферію культурного життя, мали спиратись на вікові традиційні основи народної культури, активно засвоюючи позитивний досвід інших культур. Історично склалось так, що українська культура тих часів змушена була затверджуватись як рідною, так і іншими мовами.

Котляревський Іван Петрович (1769-1838)

13.2.1. У західно- та південнослов'янських культурах відомо декілька моделей національно-культурного відродження:

- ✓ **чеська**, підвалини якої було закладено вченими – «будителями», переважно істориками та філологами-славістами («Історія чеського народу» Галацького, «Історія слов'янської мови та літератури» Шафарика);
- ✓ **сербська**, яка виводила на передній план вивчення та пропаганду традиційної народної культури (Караджич);
- ✓ **польська**, котра торкалась етнічної самосвідомості високохудожніми засобами романтичної поезії (Міцкевич).

13.2.2. Особливість українського відродження полягає у тому, що воно об'єднало усі три моделі:

- ✓ **історико-лінгвістичну** («Історія Русів», Дмитро Бантиш-Каменський, Микола Маркевич, Микола Костомаров, Ізмаїл Срезневський);
- ✓ **фольклористичну** (Микола Церетелев, Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш);
- ✓ **літературно-романтичну** (перш за все Тарас Шевченко).

Усі види нової української культури були започатковані появою «Енеїди» Івана Котляревського¹, котрий творчо вирішив три **найголовніші проблеми**:

- ✓ а) нагадав українцями про їх героїчне минуле;
- ✓ б) розкрив потенційні можливості народної розмовної мови;
- ✓ в) показав, як на основі традиційних елементів народної культури можна творити високе професійне мистецтво.

¹ Див. (Біографії. Ч. II. В. 2). - С. 68-74.

Завадовський Петро Васильович (1739-1812) – перший міністр народної освіти Російської імперії (1802-1810)

Вплив Котляревського на розвиток української культури залишався провідним аж до Тараса Шевченка і навіть пізніше. Не дивно, що саме літературі належала домінуюча роль в становленні й розвитку української культури.

Становлення української культури європейського рівня було б неможливим без формування нової високоосвіченої *національної інтелігенції*, з середовища якої виходили провідні діячі культури, і яка була основним споживачем їх високохудожніх творів.

13.3. Освіта і наука.

13.3.1. • Освіта. Вже наприкінці 18 ст. Києво-Могилянська академія поступово втратила роль культурно-освітнього центру. У 1780 р. від пожежі загинула бібліотека Академії, що була найбільшою в Україні, у 1786 р. навчальний заклад був позбавлений матеріальної підтримки і, зрештою, у 1817 р. був закритий. У 1805 – 1818 роках не працював і Львівський університет.

Ще у другій половині 18 століття в Україні було кілька спроб відкрити університети, але жодна з них не мала успіху.

У 1803-1804 рр. російським урядом було започатковано *реформу освіти*: почалося створення системи, що складалася з 4 рівнів, узгоджено пов'язаних між собою. Наймасовішою формою були церковнопарафіяльні школи, де навчали читанню, письму, арифметиці і Закону Божому. Другим рівнем стали двокласні, пізніше трикласні повітові училища. Повноцінну середню освіту давали гімназії, але вони носили становий характер. Гімназії існували лише в губернських і окремих повітових містах. На кінець 50-х років в Україні їх було 18: по дві у Харкові, Києві та Одесі і по одній - у Катеринославі, Сімферополі, Херсоні, Білій Церкві, Житомирі, Рівно, Кам'янці-Подільському, Немирові, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Ніжині, Полтаві. У них навчалося 4000 учнів. Для навчання середньої освіти і виховання дочок дворян були засновані інститути шляхетних дівчат: у Харкові (1812), Полтаві (1817), Одесі (1829), Керчі (1836) і Києві (1838).

Поряд з загальноосвітніми в Україні діяли й нечисленні професійні навчальні заклади. У кадетських корпусах у Полтаві (з 1840 р.) і Києві (з 1852 р.) із дворянських синів виховували офіцерів. У Єлисаветграді продовжувала працювати медична школа, заснована ще в 1787 р., у Києві в 1842 р. була створена фельдшерська школа, у Миколаєві - артилерійське (з 1794 р.) і штурманське (з 1798 р.) училища, засновані морським відомством. У Херсоні в 30-ті роки було відкрито училище торговельного мореплавства, в Севастополі - морську школу.

У 1855 р. біля Харкова почала працювати землеробська школа, яка готувала агрономів.

Принципове значення мало відкриття нових університетів. У 1805 р. за ініціативою українського вченого, винахідника, культурного та громадського діяча Василя Каразіна² було відкрито Харківський університет, який сьогодні носить ім'я свого засновника. Тут було чотири відділи (факультети): словесний, етико-політичний (юридичний), фізико-математичний, медичний. У рік відкриття університету в ньому навчалось 65 студентів, у 1825 р. - 346, у 1855 р. - 492. Серед них переважали діти дворян і чиновників. Навчання тут велося російською мовою, однак університет швидко перетворився на центр саме української культури, особливо за ректорства Петра Гулак-Артемовського, відомого українського поета, у 1841 – 1849 рр. Тут видавалися «Український вісник», «Український журнал». Звідси вийшло багато видатних діячів української культури: Григорій Квітка-Основ'яненко³ - автор перших українських повістей, Микола Костомаров⁴ – видатний історик, Олексій Павловський – автор першої української граматики і багато інших. У 1834 р. був відкритий Київський університет, який спочатку мав один філософський факультет, що складався з відділів історико-філологічного та фізико-математичного. У 1835 р. тут почав працювати юридичний, а в 1841 р. і медичний факультет. У 1834 р. в університеті навчалися 62 студенти, а в 1855 р. - 808. Першим ректором Київського університету став видатний український вчений – Михайло Максимович⁵. Він заохочував фахівців і особисто брав участь в збиранні українського фольклору, вивченні пам'яток старовини. В 1865 р. відкрився Новоросійський університет в Одесі на базі Ришельєвського ліцею.

Наступний етап реформи освіти був проведений у 1864 р. Затверджене 14 липня 1864 р. Положення про початкові народні училища впроваджувало у Росії єдину систему початкової освіти. Загаль-

Каразін Василь Назарович (1773-1842)

Максимович Михайло Олександрович (1804-1873)

² Див. (Біографії. Ч. II. В. 2). - С. 75-85.

³ Див. (Біографії. Ч. II. В. 2). - С. 86-95.

⁴ Див. (Біографії. Ч. II. В. 2). - С. 167-178.

⁵ Див. (Біографії. Ч. II. В. 2). - С. 96-108.

Жіноча гімназія (Вінниця, 1900)

не керівництво і контроль покладалися на спеціально створені губернські та повітові шкільні ради. Визначався мінімум обов'язкових предметів, що вивчалися в початковій школі; навчання грамоти і чотирьох арифметичних дій, а також Закону Божого. Початкові школи могли створюватися державними, громадськими установами, а також приватними особами.

Статут 19 листопада 1864 р. регламентував систему середньої освіти в Російській імперії, що складалася з класичних і реальних чоловічих та жіночих гімназій. Уводилася загальностанова середня освіта, для одержання якої необхідно було внести встановлену плату.

Університетський статут 18 червня 1863 р. вносив зміни і в систему державного нагляду за вищою школою. Університети одержали поновлену академічну автономію. Засновувалися ради професорів, покликані здійснювати нагляд за студентством. Права професорсько-викладацького складу істотно розширювалися.

В кінці 90-х років у різних губерніях питома вага письмених коливалася від 15 до 28 %, тоді як на початку 19 століття – 2%. Протягом століття кількість шкіл в Україні зросла з 1300 на початку до 1700 у другій його половині.

На кінець 19 ст. в Україні працювали 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ. Кількість студентів у цих університетах виросла з 1180 чол. у 1865 р. до 4 тис. чол. у середині 90-х років. Розвиток економіки і культури зумовив виникнення в Україні ряду вищих спеціальних навчальних закладів. Це були: Ніжинський історико-філологічний інститут, створений у 1875 р. на базі лицю князя Безбородька, Глухівський учительський інститут (1874), Південноросійський технологічний інститут у Харкові (1885), Київський політехнічний інститут (1898), Вище гірниче училище в Катеринославі (1899), Харківський ветеринарний інститут, створений у 1873 р. на базі ветеринарного училища.

У стані занепаду перебувала освіта в Західній Україні. Уряд Австро-Угорщини проводив колонізаторську політику. В Закарпатті навіть у початко-

вих школах навчання велося угорською мовою, у Галичині – німецькою і польською, на Буковині – німецькою і румунською. Формально у 1869 р. тут було введено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 14 років, однак переважна частина населення (від 55 до 75 %) була неписьменною. До 1887 р. існувала тільки одна українська гімназія (у Львові), і лише після тривалої боротьби в сеймі пізніше були відкриті ще чотири українські гімназії. Ще гіршим був стан вищої освіти. Основними центрами науки залишались Львівський і Чернівецький університети. Увесь навчальний процес у Львівському університеті провадився польською мовою і виключно польською і німецькою професурою. Доступ до професури представникам української інтелігенції було фактично закрито. Реакційні власті особливо захищали університет від революційної демократично налаштованої інтелігенції. Так, видатний представник українського народу Іван Франко не був допущений до викладацької роботи у Львівському університеті. В останньому нерідко траплялися криваві зіткнення між польською націоналістичною молоддю і студентами-українцями.

13.3.2. • **Наука.** Розвиток університетської освіти сприяв прогресові *природничих наук*. Значні відкриття в галузі математичного аналізу і математичної фізики були зроблені Михайлом Остроградським. Фундатором сучасної фізичної хімії став Микола Бекетов, який очолював кафедру хімії Харківського університету. У 1886 р. в Одесі зоолог майбутній нобелівський лауреат Ілля Мечников і мікробіолог Микола Гамалія заснували першу вітчизняну бактеріологічну станцію. Данило Заболотний і Володимир Високович зробили вагомий внесок у вивчення та лікування важких інфекційних захворювань. З Україною пов'язаний значний період життя основоположника військово-польової хірургії Миколи Пирогова. Тут він намагався зробити більш демократичною систему освіти, став опікуном навчального округу в Одесі, потім у Києві. Крім того, слід назвати ім'я українського винахідника Миколи Кибальчича, який в ті часи запропонував ідею літального апарату (ракети) для польоту в космос.

У багатьох європейських країнах в кінці 18 – на

Остроградський Михайло Васильович
(1801-1861)

Мечников Ілля Ілліч
(1845-1916)

Пирогов Микола Іванович
(1810-1881)

«Руська трійця» - Маркіян Шашкевич, Яков Головацький, Іван Ваглевич

початку 19 століть зростає інтерес до *народних витоків національної історії*. В Україні ця тенденція романтизму теж знайшла широкий відгук. Першу збірку українських народних пісень видав Микола Церетелев у 1819 р. («Досвід збирання старовинних малоросійських пісень»). Три збірки підготував і видав Михайло Максимович. Академік Ізмаїл Срезневський, крім збирання фольклору, розпочав активні публічні виступи з обґрунтуванням самостійності, повноправності української мови. Він писав, що українська мова не поступається чеській своїм багатством, польській – мильовичістю, сербській – милозвучністю. Наступним кроком стала поява власне філологічних досліджень. У 1818 р. в Петербурзі вийшла перша граматика української мови - «Граматика малоросійського нарiччя» Олексія Павловського.

В Західній Україні плідно працювала *«Руська трійця»* (1833-1837) - галицьке літературне угруповання, очолюване Маркіяном Шашкевичем, Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем, що з кінця 1820-х років розпочало на західних українських землях національно-культурне відродження. Породжене в добу романтизму, воно мало виразний слов'янофільський і будительсько-демократичний характер. Учасники його вживали прибрані слов'янські імена (Шашкевич - Руслан, Вагилевич - Далібор, Головацький - Ярослав, його брат Іван - Богдан, Ількевич - Мирослав і т. д.). Його девізом були слова, що їх Шашкевич вписав до спільного альбому: «Світи, зоре, на все поле, поки місяць зійде». Члени «Руської трійці» «ходили в народ», записували народні пісні, оповіді, приказки та вислови. Цікаву подорож Галичиною та Буковиною здійснив Я. Головацький. Закарпаттям подорожував І. Вагилевич, який проводив агітаційну роботу серед селян, закликаючи їх боротися за свої права. За це його заарештували і заборонили з'являтися на Закарпатті. Навколо «Руської трійці» об'єднувалася молодь, що прагнула працювати для добра свого народу. Деякі її члени (М. Ількевич, М. Кульчицький та ін.) були пов'язані з польським революційним підпіллям. Збираючи усну народну творчість, вивчаючи історію рідного народу, перекладаючи твори слов'янських будителів та пишучи власні літературні й наукові твори, учасники угруповання твердили, що русини Галичини, Буковини й Закарпаття є частиною українського народу, який має свою історію, мову та культуру. Діяльність «Руської трійці», викликана як соціально-національним поневоленням українців в Австрійській Імперії, так і пробудженням інших слов'янських народів, переступила межі вузького культурництва. Особливу пошану членів літературного угруповання мала поема «Енеїда» І. Котляревського, фольклорні збірки М. Максимовича.

вича та І. Срезневського, граматика О. Павловського, а також твори харківських романтиків. Захоплені народною творчістю та героїчним минулим українців і перебуваючи під впливом творів передових слов'янських діячів, «трійчани» укладають першу рукописну збірку поезії «Син Русі» (1833). У 1834 р. «Руська трійця» робить спробу видати фольклорно-літературну збірку «Зоря», в якій збиралися надрукувати народні пісні, твори членів гурту, матеріали, що засуджували іноземне гноблення і прославляли героїчну боротьбу українців за своє визволення. Проте цензура заборонила її публікацію, а упорядників збірки поліція взяла під пильний нагляд. Істотною заслугою «Руської трійці» було видання альманаху «Русалка Дністровая» (Будапешт, 1837).

У цей же час почали з'являтися й суто історичні роботи. Перші праці з історії України були ще пов'язані з російською історіографією. Так, Дмитро Бантиш-Каменський, автор «Истории Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения Гетьманства», походив з родини, що належала до вищого чиновництва імперії. «История Малой России» вперше побачила світ у 1822 р. і мала великий успіх.

Дослідником, який поєднав високий професійний рівень, прогресивні політичні погляди, розуміння українських національних інтересів, активну громадянську позицію, став історик Микола Костомаров. Його світогляд формувався під час навчання в Харківському університеті. У 1845 р. Костомаров став професором кафедри російської історії Київського університету. Тоді ж він взяв участь у створенні і діяльності нелегального Кирило-Мефодіївського братства – першої української політичної національної організації. Після розгрому братства Костомаров був арештований, рік просидів у Петропавлівській фортеці, 9 років провів у засланні в Саратові. Тут він написав одну з основних своїх праць - «Богдан Хмельницький и возвращение южной Руси России». Пізніше Костомаров завідував кафедрою історії Петербурзького університету. Як і багато освічених українців, він писав вірші, історичні драми, повісті українською, а наукові праці – російською мовою. Микола Костомаров захищав принцип об'єктивності в іс-

Бантиш-Каменський
Дмитро Микола-
йович (1788-1850)

Костомаров Микола
Іванович (1817-1885)

Антонович Володи-
мир Боніфатійович
(1834-1908)

Грушевський
Михайло Сергійович
(1866-1934)

Яворницький
Дмитро Іванович
(1855-1940)

Єфименко Олександра
Яківна (1848-1918)

торичній науці: *«Істинна любов історика до своєї вітчизни може виявлятися тільки в суворій повазі до правди»*, - підкреслював він.

Вихід української історичної науки і всього українознавства на якісно новий рівень пов'язаний з ім'ям професора Київського університету Володимира Антоновича. Він розгорнув небувалу джерелознавчу діяльність. Центром цієї роботи стало створене у 1872 р. Південно-Західне відділення Російського географічного товариства. У 1874 р. в Києві з великим успіхом пройшов Археологічний з'їзд. Учнем Антоновича був Михайло Грушевський. Його багатотомна *«Історія України-Руси»* - фундаментальний узагальнюючий систематичний курс історії України, що базується на власній періодизації і концепції.

На рубежі 19-20 століть в українській історіографії працювали вже не одинаки, а значна плеяда талановитих вчених. Неперевершеним дослідником історії запорізького козацтва є Дмитро Яворницький. Збиранням матеріалів про Військо Запорізьке він займався, коли був студентом, а потім позаштатним стипендіатом при кафедрі російської історії Харківського університету. За це його звинуватили у сепаратизмі і позбавили державної стипендії. Коли він спробував продовжити роботу в Петербурзі, то за політичну неблагонадійність був засланий до Ташкента. Лише через кілька років він зміг захистити дисертацію, потім викладав у Москві, а з 1902 р. став завідувати краєзнавчим музеєм у Катеринославі. Яворницький видав капітальну *«Історію запорожских козаков»*, серію монографій про козацьких ватажків, популярні нариси, художні альбоми, зібрав найбагатшу колекцію пам'яток матеріальної культури козацької епохи. Наукову діяльність Яворницький продовжував і в першій третині 20 століття.

Першою жінкою-професором історії не тільки в Україні, але й у Російській імперії стала Олександра Єфименко. Народилася вона в Архангельській губернії. Тут закінчила гімназію, написала перші статті. Вийшовши заміж за політичного засланця з Харкова Петра Єфименка, котрий, крім іншого, виявив у архіві Архангельської губернської канцелярії *«Дело о сооб-*

щени государственной Военной коллегии конторы об отправке в Соловецкий монастырь кошевого Петра Калнышевского, июня 11 дня 1776 года». Пізніше Олександра разом з чоловіком переїхала до Чернігова, потім до Полтави, Харкова. Головною темою її наукових праць стала історія України. Олександра Єфименко зробила дуже багато для громадського визнання того факту, що історія України є самостійною наукою. У перші роки 20 століття приблизно одночасно з'явилися «Нарис історії українського народу» Грушевського та «Історія українського народу» Єфименко – перші популярні підручники, що викладали історичний шлях українського народу. Олександра Яківна трагічно загинула у 1918 році під час бандитського наскоку на хутір під Харковом, де вона проживала з донькою.

Особливе місце і в українській історії, і в українській історіографії належить Михайлу Петровичу Драгоманову. Значний політичний діяч, просвітник, філософ, Драгоманов як історик головну увагу приділяв питанням новітнього часу. Багато років він провів у політичній еміграції. З 1877 року під його керівництвом друкарня «Громада» у Женеві була єдиним центром видання літератури українською мовою.

13.4. Розвиток літератури.

Процес формування української національної культури обумовив інтенсивний розвиток і вдосконалення української літературної мови, а отже, й прогрес національної літератури.

13.4.1. Нова доба в історії українського письменства починається у 1798 р., коли були опубліковані перші частини «Енеїди» Івана Котляревського. Майстром трагедійної оди в українській літературі цього періоду вважається Петро Гулак-Артемівський, професор Харківського університету. Сповнені народних мотивів також і твори Євгена Гребінки. Серед письменників першої половини 19 ст. виділяється Григорій Квітка-Основ'яненко, котрий започаткував українську художню прозу.

13.4.2. Романтизм, який проявляється в українській культурі наприкінці 20-30-х років 19 ст., помітно вплинув на подальший розвиток літератури, на творчість

Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (1778-1843)

Гребінка Євген Павлович (1812-1848)

Шевченко Тарас Григорович (1814-1861)

Франко Іван
Якович
(1856-1916)

Панас Якович Руд-
ченко (Мирний)
(1849-1920)

Нечуй-Левицький
Іван Семенович
(1838-1918)

блискучого покоління українських письменників. Український романтизм мав свої, типові тільки для нього, елементи. У ньому знайшли відображення народна поезія, побут, історичне минуле народу. Першим осередком романтизму в Україні став Харківський університет, який на початку 19 століття був центром духовного життя всієї України. У 20-х роках професор Ізмаїл Срезневський згуртував біля себе однодумців, які захоплювались новими слов'янськими літературами, класичною німецькою філософією, етнографією, усною народною творчістю. Разом із Срезневським до гуртка харківських романтиків увійшли такі вчені та літератори, як Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Лев Боровиковський, Опанас Шпигоцький.

Зрештою, романтизм в Україні досяг своєї завершеності у творчості Тараса Шевченка. Поява його «Кобзаря» (1840), поеми «Гайдамаки» (1841), збірки «Три літа» (1847) піднесли поета на вершину української літератури. Тоді ж стали користувались значною популярністю серед читачів «Народні оповідання» Марко Вовчок. Багатою є творчість письменника-романтика Степана Руданського. У його доробку ліричні пісні, історичні поеми «Павло Полуботок», «Мазепа», «Іван Скоропада», переклади «Іліади» Гомера, «Слова о полку Ігоровім» тощо. Активним діячем національно-культурного відродження на Буковині був Юрій Федькович.

13.4.3. Українська література другої половини 19 ст. демонструє поступовий *перехід до реалізму*, передусім завдяки творчості Івана Франка, Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького, Михайла Старицького та інших. Література цього періоду відзначається суспільною актуальністю, поглиблюється критичний підхід до дійсності, ставляться глибоко актуальні соціальні проблеми, підносяться майстерність зображення народного життя і побуту. У 90-і роки широко культивувався жанр новели. Тоді ж розпочали свою літературну діяльність видатні новелісти Василь Стефаник, Марко Черемшина, Лесь Мартович та інші. Українська література на межі 19-20 ст. позначена іменами Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, Ольги Кобилянської.

13.4.4. *Літературна періодика*. Першою ластівкою української журналістики стала газета «Харьковский еже-

недельник», що стала виходити у травні 1812 р. Одночасно з «Харьковским Демо-критом» у Харкові з'явився і перший в Україні літературно-художній, науковий та громадсько-політичний щомісячник «Украинский вестник». Видання альманахів продовжувалося і в подальші роки. В 1841 р. у Петербурзі Євгеном Гребінкою був виданий альманах «Ластівка», цього ж року у Харкові – альманах «Сніп», чотири книги альманаху «Молодик».

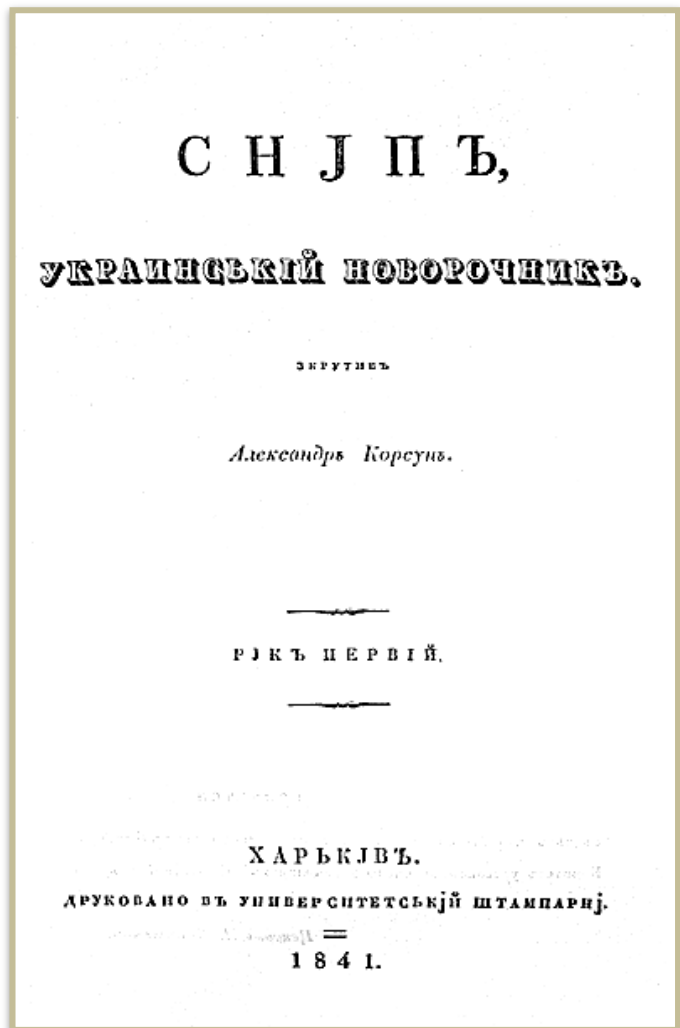
З січня 1881 р. у Львові став виходити ілюстрований літературно науковий часопис «Світ». Видавали його Іван Франко та Іван Белей. Саме у «Світі» були надруковані твори, які увійшли до скарбниці класичної спадщини: «Борислав сміється», «Добрий заробок» та ряд поезій Івана Франка; низка реалістичних поезій Бориса Грінченка. У 80-х роках в Україні ви-

ходила низка періодичних видань різного ідейного спрямування: народовські «Зоря», «Діло», «Правда»; демократичного змісту «Товариш». У 90-і роки в умовах дальшого загострення суспільно-політичної боротьби з'явилися нові демократичні періодичні видання – «Народ», «Хлібороб», «Жите і слово» та інші.

13.5. Театральна та музична культура.

13.5.1.1. • *Театр. Театральне мистецтво в Україні до середини 19 ст.*

Перше постійне приміщення театру в Україні було зведено у Харкові (1796) за енергійної підтримки Григорія Квітки-Основ'яненка. Згодом відкрились театри у Полтаві, Києві, Одесі. Визначними подіями в житті українських труп були постановки «Горя от ума» Олександра Грибоедова, «Женитьбы», «Ревизора» Миколи Гоголя. На цих творах зростала майстерність українських акторів. На перше десятиріччя 19 століття класицизм у мистецтві пережив себе історично, його штучні канони і схеми майже не відбилися на молодій українській драматургії. Популярними в Україні були російські комічні опери – драматичні тво-

Щепкін Михайло
Семенович
(1788-1863)

М.С. Щепкін у ролі
Чупруна («Москаль-
чарівник», 1830-ті)

ри, де розмовні сцени чергувалися з піснями - аріями, дуетами, вокальними ансамблями. Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко творчо використали цей досвід. Помітною подією стала поява «Наталки Полтавки» і комедії «Москаль-чарівник», що були поставлені Іваном Котляревським у Полтаві (1819 - 1821). Саме ці п'єси стали новою точкою відліку в становленні українського театру.

Перші українські драматурги 19 століття у своїх «малоросійських операх» щедро сприймали скарбницю народної музичної і вокальної культури. Ці твори тим самим розпочали традицію розвитку музично-драматичного театру. «Сватання на Гончарівці» Григорія Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Тараса Шевченка були найкращими з творів української драматургії того часу.

З появою нового українського театру з'являються й імена прославлених акторів. Перша половина 19 століття в театральній культурі України позначена ім'ям Михайла Щепкіна, викупленого з кріпацтва полтавчанами, який з успіхом виступав на сценах Харкова, Полтави, Києва, пізніше працював у Москві. Він першим у вітчизняному театральному мистецтві перейшов до реалістичного втілення образу на сцені. Старими засобами неприродного пафосу, декламації не можна було правдиво розкрити образи в нових, реалістичних творах. Саме життя вимагало перегляду канонів акторського виконання.

Поряд з новонародженим українським театром продовжували побутувати аматорські театральні вистави. У 50-60х роках 19 століття такі вистави відбувались у Чернігові, Єлисаветграді, Немирові. У 70-х роках аматорський театр виник у Києві. П'єси для нього були написані Михайлом Старицьким, а музика для п'єс – Миколою Лисенком. На сцені цього театру була поставлена і перша українська опера «Запорожець за Дунаєм» Семена Гулака-Артемовського.

13.5.1.2. Театральне мистецтво в Україні другої половини 19 ст. Високої художньої довершеності досяг український театр у другій половині 19 століття. Переважно з різночинних кіл українського суспільства східних і західних земель у професійний український театр прийшло багато талановитих акторів. Після Емського указу (1876) театральне життя в Україні практично завмерло, оскільки українські вистави були заборонені. Однак у 80-х роках губернатори знову отримали право надавати дозвіл на українські вистави і театральне життя в Україні поживалось.

У 1882 р. в Єлизаветграді Марко Кропивницький зібрав українську трупу, до якої увійшли такі актори, як Марія Заньковецька і Микола Садовський. Пізніше до цієї трупи приєдналися Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський і Марія Садовська. Організатором хору, оркестру, декорацій був Михайло Старицький.

У драматургічній спадщині Кропивницького відомо більше 400 п'єс, переважно із селянське життя у світлі родинно-побутових відносин. Проте до театру прийшов не тільки хороший організатор, а, передусім, талановитий послідовник реформаторської діяльності великого Щепкіна. Переконавання і принципи, що зумовлювали характер виконання ролей Кропивницьким-актором, були ним же поширені на творчу сценічну роботу всього колективу. Він виховав кілька поколінь українських акторів, зміцнивши цим справу театральної культури України.

Наприкінці 19 століття поряд із драматичним репертуаром в українському театрі набув поширення і репертуар музичний. Співтворчість Михайла Старицького з композитором Миколою Лисенком надала певної оперно-музичної жанровості майже всій його драматургічній і сценічній творчості. Старицькому належить провідна роль в організаційно-творчому становленні музично-драматичного жанру – самостійного в українському театральному мистецтві.

Близько 20 оригінальних п'єс написав Іван Карпенко-Карий. Тематика його творчості досить широка: від реалістично-побутових п'єс до романтично-історичної драматургії. До того ж Карпенко-Карий був одним з найвидатніших акторів українського театру. Ідея створення театру для народу пронизувала всю мистецьку діяльність Панаса Саксаганського.

13.5.3. • Музика. У культурі українського народу музиці належить одне з основних місць. В першій половині 19 ст. українська музична культура зазнала романтичних впливів. Незабутню сторінку в історію української музики вписав Семен Гулак-Артемівський – автор опери «Запорожець за Дунаєм» (1863), славетний співак і обдарований композитор, актор оперних театрів Петербурга і Москви, вихованець Михайла Глінки і друг Тараса Шевченка. Помітною постаттю в

Кропивницький
Марко Лукич
(1840-1910)

Старицький Михайло
Петрович
(1840-1904)

Карпенко-Карий
(Тобілевич) Іван Кар-
пович (1845-1907)

Гулак
(- Артемовський)
Петро Степанович
(1813-1873)

Лисенко Микола
Віталійович
(1842-1912)

українській музичній культурі був композитор, фольклорист і культурно-громадський діяч Петро Сокальський, один із організаторів одеського «Товариства аматорів музики» і музичної школи при ньому. Композитори Олександр Лизогуб та Йосип Вітвицький були зачинателями української фортепіанної музики. Композитори Михайло Вербицький та Іван Лаврівський писали церковну музику, твори для хору, музику до театральних вистав. Саме Вербицький є автором музики до поезії Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна» і «Заповіту» Тараса Шевченка.

В організації музичного життя у Галичині в 70-90-ті роки 19 століття значну роль зіграв Анатоль Вахнянин, письменник, засновник музичного товариства «Торбан», музичної школи при ньому, а також співочого товариства «Боян» і «Вищого музичного інституту імені Миколи Лисенка» у Львові. На Буковині помітне місце у розвитку музичної культури посіла творчість поета і композитора Сидора Воробкевича.

Основоположником і першим визнаним корифеєм української класичної музики вважається Микола Лисенко. Він написав музику більш ніж на 80 поетичних творів Кобзаря. Своєрідним апофеозом всієї музичної Шевченкіани композитора є п'ята частина кантати «Радуйся, ниво неполитая» - «Оживуть степи, озера», в якій геніальна прозорливість поета, мрія про світле майбутнє свого народу звучить як урочистий гімн вільній людині праці. Численні хори, дуети, тріо, сюїти, кантати створив Микола Лисенко на тексти українських поетів – Євгена Гребінки, Степана Руданського, Пантелеймона Куліша, Михайла Старицького, Івана Франка, Лесі Українки та багатьох інших. В особі цього композитора українська

література має свого найбільшого музичного інтерпретатора. Він також автор опер «Різдвяна ніч», «Утоплена», музична драма «Тарас Бульба».

13.6. Архітектура та образотворче мистецтво.

13.6.1. Розвиток архітектури в Україні у першій половині 19 ст. відбувся у стилі *класицизму*, який сполучав у собі геометричну чіткість зі статичністю, раціональність з формами античності. Архітектурним варіантом класицизму став стиль *ампір* («імперський»). З церковних споруд у стилі ампір найбільше збереглося на Харківщині й особливо Полтавщині (Хорол, Ромни, Лубни, Пирятин, Прилуки), переважно хрестоподібної форми. Це, наприклад, собо-

ри в Одесі, Херсоні та Кременчуці, що належать до течії академічного класицизму. Досить поширеним був також тип зовсім округлих будов (ротонд) із колонами або без них, яскравих ампірних форм, як церкви в Кукавці (1806) і Шатові на Вінниччині, Різдва на Подолі в Києві (1809), «Аскольдова Могила» в Києві (1810), церква Гощівського монастиря в Галичині (1842) та ін. Помітним явищем в архітектурі стали: корпус Київської Духовної академії, інститути шляхетних дівчат у Полтаві та Києві, університет в Києві.

Провідного значення у цей період набуває забудова міст. Наприкінці 18 століття з'явилися нові міста - Херсон (1778), Севастополь (1784), Миколаїв (1788), Одеса (1794); змінювалися старі центри адміністративного управління - Київ, Чернігів, Полтава, Харків та інші. В основу містобудування цього часу були покладені регулярне планування, сполучення міської забудови з природними елементами, ансамблевість центральних площ, на яких розміщувалися офіційні установи. Для архітектурного обличчя міських центрів була характерна симетрична композиція з однаковим ритмом фасадів адміністративних приміщень. Прикладами такої забудови можуть слугувати магістрат у Миколаєві, бувші Присутні місця у Харкові, Кругла площа у Полтаві. Активно забудовувалась Одеса. Творцями проєктів в основному були французькі та італійські архітектори. У 1837-1842 роках були споруджені Потьомкінські сходи, що ведуть з Одеського порту на Приморський бульвар.

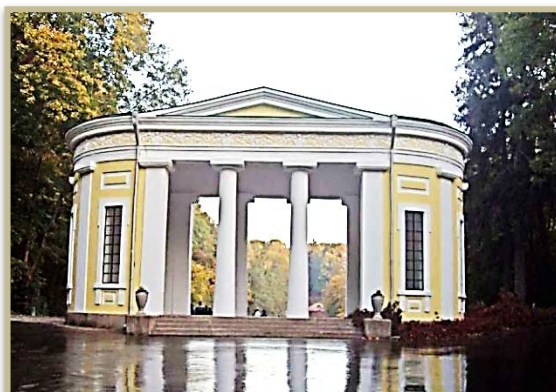
З посиленням кріпацтва у сільській місцевості виник своєрідний тип палацової архітектури в поміщицьких маєтках. Специфічні особливості були вла-

Церква Різдва на Подолі (Київ, 1814)

Аскольдова Могила (Київ, 1810)

Парк «Софіївка». Павільйон Флора (Умань, 1840-ві)

Собор св. Володимира (Київ, 1896)

стиві палацовим ансамблям Правобережної України, у яких використовували ордерну систему. До цього ж часу належать палац Потоцького у Лівадії, палаци Воронцова в Одесі й Алушці.

У садово-парковому мистецтві спостерігається перехід від регулярного планування, так званих «французьких парків», до ландшафтних (англійських) парків. Це ансамблі «Софіївка» на Черкащині (1796-1805), «Александрія» у Білій Церкві (кінець 18 ст.) та інші, що не так добре збереглися.

У 1801 р. вийшла заборона Синоду на будівництво церков у «малоросійському стилі». У зв'язку з цим спорудження дерев'яних храмів скоротилося, за винятком

західноукраїнських земель, де все ще зберігалася місцева традиція. У 30-40-х роках 19 ст. зводилось багато житлових будинків, адміністративних і торгових будівель, але жодна з них не могла зрівнятися за своїми художніми якостями з пам'ятками попередніх епох.

13.6.2. Від середини 19 ст. у міському будівництві житлового й громадського призначення поширюється **еклектизм** - змішання різних історичних стилів не тільки в різних об'єктах, а також в одній будові. Серед різних течій еkleктизму та різноманітних мистецьких напрямів особливо поширюється т. зв. віденський неоренесанс. Зокрема, в цій манері побудовані великі міські театри в Києві, Одесі, Львові. У другій половині 19 ст. в Росії поширився напрям, що дав ще один пізновид еkleктизму - *псевдовізантійсько-руський*, стиль. Він впроваджувався на Україні в церковному будівництві (собори в Житомирі, Харкові, Катеринославі та ін.), нерідко даючи немистецькі зразки. У більш витриманих візантійських формах краще побудований Володимирський собор у Києві. Розробку ескізів розпису собору і художнє керівництво виконанням робіт здійснював Віктор Васнецов за участю видатних художників України й Росії Михайла Нестерова, Михайла Врубеля, Павла Сведомського та інших.

13.6.3. На рубежі 19 – 20 століть у моду увійшов стиль **модерн**. В цьому стилі побудовані залізничні вокзали у Жмеринці та Львові, електростанція у Києві, будинок Полтавського земського зібрання, окремі приватні споруди, в тому числі у Вінниці («будинок капітана Четкова» та ін.).

13.6.4. • **Скульптура**. Класицизм, який був офіційним стилем, виражав високий громадянський пафос, патріотичні настрої. Це знайшло втілення й у монументальній скульптурі. У 1802-1808 роках в Києві архітектором Андрієм Меленським був споруджений пам'ятник на честь повернення місту магдебур-

зького права; у 1805-1809 роках - зведена Колона Слави у Полтаві архітектором Жаном Тома де Томоном; у 1823-1828 роках – пам'ятник Ришельє в Одесі Іваном Петровичем Мартосом (1754-1835).

Цікава доля пам'ятника Богдану Хмельницькому, спорудженого у 1888 році. Ідея створення пам'ятника виникла у суспільстві з ініціативи Миколи Костомарова в 1840-х роках. Після отримання дозволу від уряду в 1860 р. був створений комітет на чолі з Михайлом Юзефовичем - професором університету, головою Київської археографічної комісії. Перший проект пам'ятника, створеного відомим скульптором Михайлом Осиповичем Мікешиним (1835-1896), був вельми різким - кінь Богдана Хмельницького зіштовхував польського шляхтича, єврея-орендаря та єзуїта зі скелі, перед якою малорос, червонорос, білорус і великорос слухали пісню сліпого кобзаря. Барельєфи п'єдесталу зображували битву під Збаражем, Переяславську Раду й сцену в'їзду козацького війська на чолі з Хмельницьким у Київ. У 1877 році була готова гіпсова модель, а в 1879 р. на петербурзькому заводі Берда було відлито статую, на яку Морське відомство пожертвувало 1600 пудів (25,6 т) металу. Портретні риси та особливості одягу Хмельницького були відтворені за допомогою консультації Володимира Антоновича. Наступного року скульптуру перевезли до Києва, де вона кілька років стояла у дворі будинку Присутніх місць, оскільки на постамент, передбачений проектом, не вистачило коштів. Лише в 1885 р. Володимир Ніколаєв створив дешевлений проект постаменту і втілив його в життя. Каміні для постаменту подарувала управа Київської фортеці. Сам Ніколаєв працював безкоштовно, до того ж на зекономлені гроші він спроектував ще й огорожу з ліхтарями.

13.6.5. • **Живонис.** Із поширенням ідей просвітниць-

Пам'ятник герцогу Ришельє (Одеса, 1828)

Пам'ятник Богдану Хмельницькому (Київ, 1888)

Шевченко Тарас Григорович (автопортрет, 1853)

Репін Ілля Єфимович (автопортрет, 1878)

Пимоненко Микола Корнилович (автопортрет, 1886)

тва українське художнє мистецтво поступово звільнялося від середньовічних релігійних канонів і набувало світського характеру. Художник Василь Андрійович Тропінін (1776-1857) вперше зобразив на полотні просту людину. Тропінін залишався кріпаком навіть вже будучи відомим майстром, багато років жив і працював у подільському маєтку своїх панів. Художник говорив, що Україна замінила йому Академію. Він написав безліч портретів («Дівчина з Поділля», «Хлопчик з сокирою», «Весілля в селі Кукавці», «Українець», «Портрет подільського селянина» та ін.), демократизм і реалізм яких були новаторськими.

Загалом у живописі початку 19 ст., як і в мистецтві у цілому, переважаючим художнім стилем був романтизм. Високим рівнем професійної майстерності й помітним прагненням до романтичної інтерпретації образу виділялись роботи Аполлона Миколайовича Мокрицького (1810-1870) - «Портрет Євгена Гребінки», «Портрет незнайомої», «Італійський пейзаж». Твори Мокрицького були дещо сентиментальні і мали салонний характер.

Багатьох художників приваблювала Україна - «нова Італія», як її тоді називали. З'явилися і такі з них, для кого поїздки сюди не були просто даниною моді. Українській темі присвятив свою творчість Василь Іванович Штернберг (1818-1845) - товариш Тараса Шевченка, автор першого художнього оформлення «Кобзаря». В Академії мистецтв за сім картин, написаних на Київщині і Полтавщині, Штернберг отримав велику золоту медаль. На жаль, помер він дуже молодим.

Зовнішні обставини - заслання, заборона малювати - перешкодили розкритися в повній мірі живописному таланту Тараса Григоровича Шевченка (1814-1861). Як вважають фахівці, у романтичних картинах «Селянська родина», «Циганка-ворожка», вже помітний його відхід від чистого академізму. Особливо виділяється реалізмом «Судня рада». Різномісний талант Шевченка досяг академічних висот і в художній графіці (серія «Живописна Україна» тощо) - в 1860 році йому було присвоєно звання акаде-

міка гравюри Петербурзької Академії мистецтв.

Родом з-під слобідського Чугуєва був художник-реаліст Ілля Єфимович Рєпін (1844-1930). Він часто приїжджав на батьківщину, не раз гостював у маєтку Качанівка українських меценатів Тарновських. В свій час тут не раз бував і Тарас Шевченко, в цій сім'ї збереглося безліч рукописів поета. У Качанівці Рєпін створив перші етюди до знаменитої картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Художник скористався порадами історика Дмитра Яворницького, який передав йому деякі речі козацьких часів, текст самого листа, позував для фігури писаря.

Видатним майстром побутового жанру був Микола Корнилович Пимоненко (1862-1912). Більшість його робіт, написаних на теми селянського життя, відрізняються щедрістю, емоційністю, високою живописною майстерністю: «Святочні ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Проводи рекрутів», «Свати», «Жнива», «По воду», «Ярмарок» та інші. Микола Пимоненко - автор близько 715 картин і малюнків. Він один з перших у вітчизняному малярстві поєднав побутовий жанр і поетичний український пейзаж.

Поєднання мистецтва з усвідомленою національною ідеологією вперше відбувається в творчості Сергія Івановича Васильківського (1854-1917). Випускник Петербурзької Академії, він повернувся з тривалої зарубіжної поїздки, набувши високої професійної майстерності. Своє натхнення він повністю віддавав Україні: писав пейзажі Подніпров'я, Поділля, Слобожанщини, архітектурні пам'ятники, жанрові картини, історичні полотна (зокрема «Козаки в степу», «Козача левада», портрет Тараса Шевченка). Одночасно він вивчав і збирав пам'ятки старовинного українського мистецтва. У 1900 р. Васильківський спільно з художником-баталістом Миколою Семеновичем Самокишем (1860-1944) створив альбом «З української старовини», в якому коментарі до малюнків самого Васильківського написав Дмитро Яворницький. Визнанням художньої, наукової цінності цього альбому є його перевидання в наші дні. Свою історичну колекцію і багато картин Васильківський залишив рідному Харкову.

Самостійним живописним жанром став пейзаж,

Васильківський
Сергій Іванович
(М. Уваров, 1917)

Самокиш Микола
Семенович
(А. Аноп'ян, 1942)

Мурашко Олександр
Олександрович (ав-
топортрет, 1918)

який дедалі більше відходить від класицистичної умовності і набуває більшої емоційної виразності і місцевої своєрідності. Про це яскраво свідчать пейзажі Івана Максимовича Сошенка (1807-1867) і Михайла Макаровича Сажина (1818-1887). Поетичну красу України оспівали у своїх пейзажах Іван Костянтинович Айвазовський (1817-1900) - «Чумацький обоз», «Весілля на Україні», «Український пейзаж»; Микола Миколайович Ге (1831-1894) - «Місячна ніч. Хутір Іванівський», «Ранок. Хутір Іванівський»; Архип Іванович Куїнджі (1841-1910) - «Вечір на Україні», «Місячна ніч на Дніпрі», «Українська ніч»; Іван Миколайович Крамской (1837-1847) - «Місячна ніч», «Русалки» та інші.

У 70-х роках 19-го століття в Російській імперії з'явилося Товариство пересувних художніх виставок. Ідеї російських та українських демократів, діяльність Товариства, у складі якого було багато й українських художників, обумовили піднесення художнього життя в Україні. У другій половині століття виникло «Товариство південноруських художників» в Одесі, Київське товариство художніх виставок, Товариство для розвою руської штуки (мистецтва – Ю.Б.) у Львові та інші. Суттєві зміни сталися в галузі художньої освіти: засновується Одеська малювальна школа (1865), Харківська малювальна школа (1869), Київська малювальна школа (1875). Діяльність передвижників, їх щорічні виставки у великих містах стимулювали розвиток українського мистецтва, сприяли виникненню місцевих художніх об'єднань.

13.6.6. В цілому, на рубежі 19 – 20 століть українська культура досягла високого рівня розвитку. **Її історична зрілість підтверджується низкою об'єктивних ознак:**

- ✓ сформованість та розгалуженість жанрової системи в літературі та демократизація більшості мистецтв;
- ✓ цільність загальнонаціонального культурного розвитку, незважаючи на існування міждержавних кордонів;
- ✓ тяжіння до народності, переважна орієнтація на естетику реалізму та демократизму.

Література

- (Біографії. Ч. II. В. 2). Історія української культури в біографіях видатних діячів / Укладач Ю.М. Бойко. Частина II. Випуск 2 (18-19 століття). – Вінниця: ВНАУ, 2015. – 46 с. з іл.
- Історія української культури: у 5-ти т. – Т. 4, кн. 1: Українська культура першої половини XIX ст. / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. М. Даниленко (ред.). – Київ: Наук. думка, 2008. - 1007 с.
- Історія української культури: у 5-ти т. – Т. 4, кн. 2: Українська культура другої половини XIX ст. / Г. А. Скрипник (голов. ред.), Р. Я. Пилипчук та ін. – Київ: Наук. думка, 2005. - 1294 с.
- Попович М.В. Нарис історії культури України. - Київ: АртЕк, 1999. - 728 с.
- Рибалка І.К. Історія України. Частина II: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року [Підр. для іст. фак. вищих навч. закладів]. - Харків: Основа, 1997. - 480 с.
- Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. - Київ: Либідь, 1993. - 592 с. з іл. («Пам'ятки історичної думки України»).

Тема 14. Українська культура у 20 ст.

Структура розділу

- 14.1. Хронологія основних подій.
- 14.2. Українська культура перших десятиліть 20 століття.
- 14.3. Культура України у 1920-1930-ті роки.
- 14.4. Культура України у 40-ві - на початку 90-х років 20 століття.

14.1. Хронологія основних подій.

<i>Час</i>	<i>Подія</i>
<i>1904 р.</i>	Відкриття у Києві першої музично-драматичної школи М. Лисенка.
<i>1907 р.</i>	Перший стаціонарний український театр М. Садовського у Києві.
<i>1909 р.</i>	Київське товариство повітроплавання.
<i>1913 р.</i>	Перше літературне об'єднання футуристів у Києві.
<i>1915 р.</i>	Товариство українських акторів у Києві.
<i>1916 р.</i>	«Молодий театр» Л. Курбаса у Києві.
<i>березень 1917 р.</i>	Відкриття перших двох українських гімназій у Києві.
<i>1918 р.</i>	Відкриття Української Академії наук, Української академії мистецтв та ін.
<i>1 січня 1919 р.</i>	Українська мова проголошена державною в УНР.
<i>1923 р.</i>	Початок українізації.
<i>1925-1928 рр.</i>	Літературна дискусія.
<i>1925-1928 рр.</i>	ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури).
<i>31 березня 1922 р.</i>	Створення театру «Березіль» Л. Курбаса.
<i>1927 р.</i>	ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників).
<i>1929-1930 рр.</i>	Трилогія фільмів О. Довженка - «Звенигора», «Арсенал», «Земля».
<i>1933 р.</i>	Відновлення університетів.
<i>1933 р.</i>	Припинення українізації. Розгортання масових репресій проти української творчої інтелігенції («розстріляне відродження»).
<i>1935 р.</i>	Пам'ятник Т. Шевченко у Харкові.
<i>1943 р.</i>	Фільм «Україна в огні» О. Довженка.
<i>1943 р.</i>	Перевидання «Кобзаря» накладом 20 тис. примірників.
<i>1947 р.</i>	Критика роману Ю. Яновського «Жива вода».
<i>1951 р.</i>	Гучна кампанія проти вірша В. Сосюри «Любіть Україну».
<i>кінець 1950-х рр.</i>	Формування цілого покоління так званих «шестидесятників» - вчених, письменників, художників, які відзначалися непримиренністю до ідеологічного диктату, повагою до особистості, прихильністю до національних культурних цінностей, ідеалів свободи.
<i>жовтень 1976 р.</i>	Українська Гельсінська спілка.
<i>вересень 1989 р.</i>	Установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову.
<i>жовтень 1989 р.</i>	Прийняття Верховною Радою Закону про мови в УРСР.
<i>16 липня 1990 р.</i>	Ухвала ВР УРСР Декларації про державний суверенітет України.
<i>серпень 1991 р.</i>	Спроба державного перевороту в СРСР.
<i>24 серпня 1991 р.</i>	Проголошення ВР України Акту про державну незалежність України.

14.2. Українська культура перших десятиліть 20 століття.

Початок 20 століття був часом, коли утворювались засади єдиної культури України на подальші часи. Тоді, зокрема, виникали безкоштовні недільні школи, народні бібліотеки, робітничі просвітницькі товариства, народні університети, самодіяльні театри, гуртки шанувальників українського слова. Тоді ж почала формуватись мережа професійно-технічних закладів і курсів, хоча вища освіта залишалась під наглядом імперських урядів Росії та Австро-Угорщини, а викладання українською мовою не велося. Значним впливом користувались просвітянські об'єднання.

14.2.1. • «Просвіти» та інші громадські культурницькі організації. Першими під час революції 1905-1907 років виникли «просвіти» у Катеринославі, Одесі, Києві, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Житомирі. Своїм головним завданням «просвіти» вважали видання літератури, доступної та зрозумілої простим людям, читання публічних лекцій, організацію театральних вистав, боротьбу за викладання українською мовою у школах, відкриття публічних бібліотек тощо. Більшість східноукраїнських «просвіт» після столипінського циркуляра 1910 р. було закрито. У 1907 р. в Києві вже існувало Українське наукове товариство, що опікувалося розробкою та популяризацією українською мовою різних галузей наукових знань. Пропагандою технічних знань займалися філії Російського технічного товариства в Києві, Одесі, Харкові та інших містах. У 1910 р. було засновано Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, учасники якого провадили археологічні розкопки, досліджували архівні документи тощо.

14.2.2. • На початку 20 століття в Західних землях України виник ще один напрям національно-культурної діяльності – «січовий рух», що поступово набув і політичного забарвлення. «Січовики» відроджували традиції козацької військової справи, пропагували українську національну символіку, козацьку пісню, відкривали читальні, проводили спортивні змагання. В 1908 р. засновник січового руху Кирило Трильовський організував Крайовий Січовий Комітет, перетворений в 1912 р. на Український Січовий Союз.

14.2.3. • Помірковано слід оцінювати стан українського книгодрукування та періодики на Сході й Заході України. В Галичині виходила значна кількість газет та часописів українською мовою – журнали «Літературно-науковий вісник» (1898-1914), «Молода Україна» (1900-1903), «Артистичний вісник» (1905), газети «Діло», «Воля» та інші. Деякі видання отримували імперські грошові субсидії. Національно-культурну проблематику розкривав на своїх сторінках журнал «Українська хата», в Москві у 1912-1917 роках існував часопис «Украинская жизнь», редагований Симоном Петлюрою та Олександром Саліковським. Метою журналу було ознайомлення російських читачів з українським культурним надбаннями. Під час революційних подій 1905 року в Над-

дніпрянщині виникло багато україномовних видань: «Хлібороб», «Рада», «Нова громада» та ін.

14.2.4. • З 1910 р. на Сирці функціонували приватні *кіностудії* «Світотінь» та «Художній екран», а також кіностудія «Експрес», яка спеціалізувалася на виробництві хронікально-документальних фільмів. Проте український кінематограф у 1918 р. значними досягненнями похвалитися не міг, а у заснованих ще до Лютневої революції стаціонарних кінотеатрах Києва («Експрес», «Новий світ», «Корсо») та інших міст демонструвалися старі фільми, далекі від ідеалів українізації культури.

14.2.5. • Період 1905-1914 років був часом *піднесення українського мистецтва*, добою загального зростання художньої майстерності, плідного завершення творчої діяльності таких корифеїв національної культури, як Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Микола Лисенко. Зростала нова генерація митців: письменників Василя Стефаника, Володимира Винниченка, Леся Мартовича, Олександра Олеса та інших, художників Миколи Самокиша, Олександра Мурашка, Григорія Нарбута, композиторів Кирила Стеценка, Станіслава Людкевича. Постійні творчі зв'язки єднали в культурному відношенні Схід і Захід України. Нові мистецькі течії, тяжіння до формального пошуку, характерні загалом для початку 20 століття, виявлялися на Україні в специфічних формах, пов'язаних з поглибленим вивченням та застосуванням фольклорних традицій.

14.2.6. • *Культурницька політика Центральної Ради і Директорії УНР*. Повалення самодержавства в Російській імперії докорінним чином змінило культурно-освітню ситуацію на українських етнічних землях. Українська Центральна Рада проводила незалежну політику на ниві культури. У перші післяреволюційні дні Тимчасовий уряд схвалив діяльність у напрямі українізації школи. Центр дозволив у повітах і волостях, де мешкає переважно українське населення, відкривати українські школи із забезпеченням прав меншин. Російська мова мала викладатися з другого року навчання як обов'язковий предмет. У вищій школі Петроград пропонував створити кафедри української мови, української історії, української літератури та українського права, а в учительсь-

Зліва направо: М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Пчілка, Л.Українка, М. Старицький, Г. Хоткевич, В. Самійленко (Полтава, 1903)

ких семінаріях та інститутах ввести предмети української мови, літератури, історії і географії.

Значну роль в українізації школи й освіти відіграли I Всеукраїнський педагогічний з'їзд (квітень 1917) та II Всеукраїнський вчительський з'їзд (серпень 1917). Українізація початкових шкіл розпочиналась з вересня 1917 р. Учні першого року мали вивчати усі предмети за підручниками, пристосованими до діалекту тієї чи іншої місцевості, а другого – за підручниками, написаними літературною українською мовою. Російська мова як один із предметів вводилась з третього року навчання.

18 березня 1917 р. в Києві відкрилась Перша українська гімназія. Її директором став відомий педагог Петро Холодний. Щодо гімназій, то тут українізація поширювалась лише на ті з них, що працювали в регіонах, населених «цілком українською людністю», але повне їх переведення на українську мову навчання було передбачене через два роки. Вивчення української мови, літератури та історії було обов'язковим у всіх середніх школах і гімназіях. Не забороняли відкривати у них за вимогою батьків-неукраїнців класи з російською мовою навчання, а в російськомовних гімназіях, де українці склали меншість, - класи з українською мовою викладання. На шкільну раду при УЦР покладался обов'язок повернути в Україну з Росії українських вчителів, забезпечивши їм відповідні посади.

5 жовтня 1917 р. був відкритий Київський український народний універ-

ситет з історико-філологічним, фізико-математичним і правовим факультетами. Було вирішено створити Кам'янець - Подільський український народний університет. Але подальші події склалися так, що університет було відкрито лише за часів Гетьманату.

5 грудня 1917 р. рішенням УЦР в Києві було засновано Українську Академію мистецтв, яка давала вищу художню освіту фахівцям з малярства, різьбярства, будівниц-

Засновники Української академії мистецтв. Зліва направо: Г. Нарбут, В. Кричевський, М. Бойчук†, А. Маневич, О. Мурашко, Ф. Кричевський, М. Грушевський, І. Стешенко, М. Бурачек (Київ, 1917)
Позначка † - репресовані у 30-тих роках.

тва, гравюри, художніх промислів, а також мала сприяти заснуванню і підтриманню художніх шкіл в Україні.

Розвивалися українізаційні процеси також в галузі науки. Вже у березні 1917 р. Михайло Грушевський на засіданні Українського наукового товариства (УНТ) підняв питання про створення Академії наук України.

Наприкінці квітня 1917 р. Міністерство внутрішніх справ повідомило про заснування Української національної бібліотеки та Українського архіву.

Свіжий подих у театральне життя за доби Центральної ради вносили як досвідчені колективи (театр «Соловцов», театр Миколи Садовського, театр «Студію», Одеська, Київська, Харківська опери, Харківський міський, Маріупольський драматичний театри), так, зокрема, і Молодий театр у Києві. Він виник за ініціативи актора театру Садовського Леся Курбаса. Цей колектив разом з театром Садовського в квітні 1917 р. з метою підвищення художнього рівня українського театру створив товариство «Національний театр», до якого увійшли Панас Саксаганський, Микола Садовський, Лесь Курбас та інші видатні українські актори, режисери, письменники, драматурги, художники і композитори. В кінці 1918 – на початку 1919 рр. Директорія УНР ухвалила ряд законів, спрямованих на розбудову незалежної держави: про державну мову, про Українську автокефальну православну церкву, встановила державну грошову одиницю - гривню.

14.2.7. • Культурницька політика Української держави. 29 квітня 1918 р. Павло Скоропадський був проголошений Гетьманом України. Реставруючи старий соціально-економічний лад, гетьманський уряд, водночас, намагався засвідчити свою відданість «українській справі», широко залучаючи зовнішні форми часів старої Гетьманщини – назви установ, національну символіку, козацькі елементи у військових строях і тому подібне. Гетьманський уряд проводив у життя значну кількість починань на ниві культури, але дещо з того було започатковано раніше іншими суспільними силами в інших політичних умовах. У жовтні 1918 р. Київський український народний університет був перетворений на Київський державний український університет. В листопаді 1918 р. було офіційно ого-

Кобзарський хор (1918-1919)

лошено про утворення Української академії наук. Президентом-головою УАН обрано видатного вченого Володимира Вернадського, секретарем став відомий науковець і діяч культури Агафангел Кримський.

У жовтні 1918 р. на основі Національного зразкового театру уряд утворив Державний народний театр під керівництвом Панаса Саксаганського. У приміщенні Народної аудиторії в Києві викладач Музично-драматичної школи Миколи Лисенка Лук'янова (згодом режисер Московського камерного театру) організувала Молодіжний драматичний театр. За ініціативою театрального відділу в серпні уряд прийняв рішення про створення в Києві Державної драматичної школи, Державного симфонічного оркестру, Першої народної опери та Першої дитячої опери, Першого український національного хору в Києві, кобзарського хору під керівництвом Гната Хоткевича. Не послаблювали свою плідну діяльність Київська, Одеська і Харківська консерваторії. Українську академію мистецтв очолив в Українській державі відомий художник-графік, співавтор Державного герба і Державної печатки гетьманату, кліше українських грошових знаків, Георгій Нарбут.

14.2.8. • Культурницька політика радянської влади. В першому радянському уряді України цією ділянкою опікувався Народний комісаріат освіти, очолюваний Володимиром Затонським. При місцевих ревкомах і радах організовувалися відділи народної освіти. Школи, вищі навчальні заклади, бібліотеки, театри та інші культурні і мистецькі заклади були націоналізовані. Скасовувалася плата за навчання у школах усіх типів.

Радянський уряд підтримав початкові кроки Української академії наук,

Комісія зі складання словника живої української мови УАН. Сидять зліва направо:

П. Стебницький, А. Кримський†, М. Грінченко,
С. Єфремов† (02. 09.1922)

Позначка † - репресовані у 30-тих роках.

надав їй приміщення та виділив необхідні кошти. Восени 1919 р. у трьох відділах УАН - історико-філологічному, фізико-математичному та соціально-економічному - працювали 26 науково-дослідних кафедр, 15 комісій, 3 інститути, кілька комітетів і кабінетів, бібліотека.

Важливе значення для подальшого розвитку нової української літератури мала творчість Володимира Сосяри, Василя Чумака, Василя Блакитного (Еллана) та інших. Шукали своє місце у вирії подій літератори, що

вже здобули своє визнання – Павло Тичина, Максим Рильський, Степан Васильченко.

Чи не найпопулярнішим видом мистецтва часів громадянської війни був театр. В 1920 р. в Україні працювало понад 20 стаціонарних та пересувних театрів. Першим державним драматичним театром УРСР став театр імені Тараса Шевченка (березень 1919 р.). У містах і селах України виникло багато оркестрів народних інструментів, хорів, ансамблів. Почали працювати народні консерваторії в Харкові, Києві, Одесі; Київський музично-драматичний інститут імені Миколи Лисенка. В 1919 р. було засновано Державну хорову капелу «Думка».

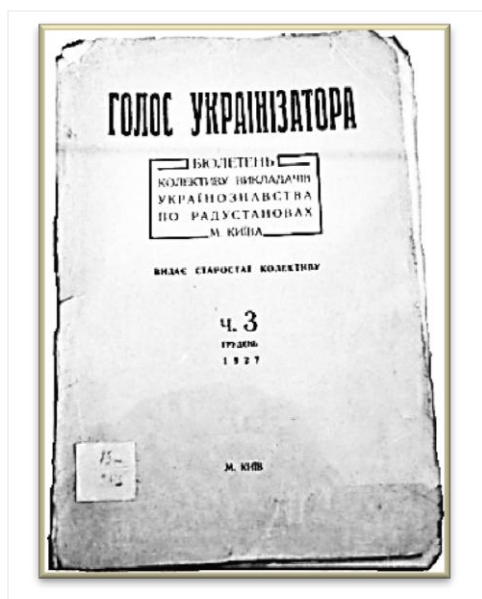
Радянський плакат 1919-1920 рр.

Розвивалося, незважаючи на важкі умови, й образотворче мистецтво. Величезної популярності у протилежних політичних таборах набув жанр агітаційного плакату, в якому працювало багато провідних художників того часу. Споруджувалися пам'ятники полеглим бійцям, діячам історії та культури. Тенденція до демонтажу пам'ятників дореволюційного минулого, започаткована зняттям монумента Петру Столипіну в Києві у березні 1917 р., була підхоплена й радянською владою.

Революція та громадянська війна призвели до політичного розшарування і протистояння не тільки різних верств суспільства, але й діячів культури. Значна частина її опинилася в національно орієнтованому таборі. Провідними діячами Центральної Ради та Директорії були письменник Володимир Винниченко, історики Михайло Грушевський та Микола Василенко, літературознавець Сергій Єфремов. Більшовики, визнаючи найважливішими завдання соціально-економічного плану, на першому етапі відштовхнули від себе значну частину української інтелігенції, але пізніше залучили до своїх починань багатьох діячів науки, мистецтва, освіти.

14.3. Культура України у 1920-1930-ті роки.

14.3.1. • Політика українізації. Перемога у громадянській війні дозволила радянській владі перейти до відтворення порушених господарських та громадянських структур, до розбудови культурної сфери. 9 березня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України прийняв постанову «Про обов'язкове студіювання у школах місцевої мови, а також історії та географії України», яка не була виконана з огляду на об'єктивні умови. Майже через рік (21 лютого 1920 р.) ВУЦВК ухвалив постанову «Про вживання в усіх установах українсь-

кої мови нарівні з великоруською», яка теж не була реалізована на практиці. Нарешті, в серпні 1921 р. було прийнято декрет РНК УСРР «Про запровадження української мови у школах та радянських установах», що з великими складнощами втілювався у життя. В жовтні 1922 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив директиву з національного питання, в якій повторювалися постанови конференції РКП(б) 1919 р. щодо української культури і мови. Директива стала проголошенням офіційного курсу на розвиток двомовності в республіці і вільний розвиток української мови і культури, але вільний у розумінні класовому.

Рішучий крок до здійснення політики українізації було зроблено на XII з'їзді РКП(б) (1923). Саме після цього з'їзду вона стала офіційно проголошеним курсом, обов'язковим для всіх членів партії. Передбачалося остаточне переведення шкіл, дитячих будинків та ін. на українську мову (крім установ національних меншин) протягом двох років і поступова українізація всіх установ професійної освіти. Українська мова і українознавство пропонувалися для неукраїнських шкіл як обов'язкові дисципліни. Українізувалися і деякі військові навчальні заклади. У Всеукраїнській Академії наук розгорнулася робота над словником української мови, згодом було утворено Інститут української наукової мови для розробки термінології в різних галузях науки, вчителі і науковці викладали на курсах українізації тощо. В 1923 р. в Україну з еміграції повернулася частина інтелігенції на чолі з Михайлом Грушевським.

Одночасно відбувалася українізація державних установ. При Раднаркомі УРСР була утворена Центральна Всеукраїнська комісія з українізації на чолі з Власом Чубарем, на місцях створювалися відповідні губернські та округові комісії. Проводились облік службовців та їх атестація на знання української мови. Українізація, що відбувалася під контролем партійних структур, ставала частиною загального процесу розвитку української культури.

Рішучий поворот у національній політиці Москви стався в 1933 р., коли основною загрозою для єдності Радянського Союзу Сталін оголосив місцевий націоналізм. Це означало кінець українізації й початок систематичних утисків української культури. Скоротилася кількість українських шкіл, помітно зменшилася частка українських учителів і дослідників, із бібліотек було вилучено видатні твори української науки та літератури, заборонено сотні українських п'єс і закрито десятки українських театрів, а музейним працівникам наказали припинити «ідеалізацію історії козаччини». Власті при кожній нагоді знущалися з «націоналістичної теорії про самотність України».

14.3.2. • Під час *літературної дискусії 1925-1928 років* з надр ЦК КП(б)У виринув так званий «хвильовізм» - полемічні вислови і думки Миколи Хвильового щодо шляхів розвитку української літератури, що характеризувалися як прояв впливу української буржуазної культури на пролетарську. Літературна дискусія стала гострою суперечкою в середовищі української творчої інтелігенції про шляхи розвитку літератури і мистецтва в умовах НЕПу. Будучи виявом плюралізму поглядів, який ще допускався радянською владою у 20-х роках, дискусія відбила широкий спектр підходів до розуміння національної специфіки мистецтва, практики культурного будівництва в Україні, проблем українізації.

Одночасно в партії почалася боротьба з «націонал-ухильництвом», яке нібито очолював нарком освіти Олександр Шумський. В 1927 р. його було усунуто з посади, а в другій половині 1927 р. у КП(б)У спалахнула боротьба з «шумськізмом». Тільки завдяки особистій позиції Миколи Скрипника та його тактичним здібностям політика «українізації» тривала далі і була перенесена саме в галузь освіти, науки і культури.

14.3.3. • Важливим чинником розвитку культури стала *ліквідація неписьменності* (лікнеп). Спеціальною постановою ВУЦВК і РНК УРСР (1929) оволодіння грамотою проголошувалося обов'язком громадянина перед державою. У 1930 р. була прийнята постанова про остаточну ліквідацію неписьменності серед населення віком від 7 до 35 протягом навчального року. За офіційними даними в роки першої п'ятирічки навчилися грамоті понад 5 мільйонів осіб. Радянська влада намагалася охопити всіх дітей шкільним навчанням.

Школа лікнепу (1931)

Протягом другої п'ятирічки в основному було завершено перехід до обов'язкового початкового навчання на селі, а в містах – до загального семирічного навчання. Відбулися зміни в організації шкільництва: протягом 1932 - 1934 років було запроваджено загальносоюзну систему народної освіти з уніфікованими програмами та підручниками. Головним науковим осередком республіки залишалася Всеукраїнська Академія наук (ВУАН).

Ще до початку радянської українізації з'явилися нові, оригінальні явища в літературі, театрі, образному мистецтві. Українізація як офіційна політика багато в чому створила сприятливі умови для більш-менш вільного розвитку цих явищ. В еволюції мистецтва змагалися й суперечливо поєднувалися тради-

Члени ВАПЛІТЕ у 1926 році

Сидять, з ліва на право: П. Тичина, М. Хвильовий†, М. Куліш†, О. Слісаренко†, М. Йогансен†, Г. Коцюбат, П. Панч, А. Любченко. Стоять, з ліва на право: М. Майський, Г. Епік†, О. Коваленко, І. Сенченко, П. Іванов, Ю. Смолич, О. Досвітній†, І. Дніпровський.
Позначка † - репресовані у 30-тих роках.

ції більш ранньої пори та досвід свіжих культурних сил, покликаних до життя революційними зрушеннями.

14.3.4. • Літературний процес. Багатьох українських майстрів пера не стало ще до 1917 р., деякі емігрували. Тож молоді літератори – запальні максималісти – намагались створити мистецтво, співзвучне пролетарській революції. **В літературі 20-х початку 30-х років сформувалося кілька новаторських течій:**

«Неоромантична»

течія. Для неї були притаманні особистісна інтерпретація дійсності й акцентування вольового діяльного начала в людині (Елан-Блакитний, Михайличенко, Чумак, Сосюра). Український варіант революційного романтизму в літературі мав свої особливості. Він органічно поєднував ідею соціального визволення з національним, а світова революція інтерпретувалася як засіб повернення України до світової спільноти у якості рівноправного партнера.

«Футуристична» течія. Перші спроби футуристичної поезії українською мовою зробив Василіск Гнедов. Але вже 1914 р. лідер українського футуризму Михайль Семенко видав збірку поезій «Держання» і «Кверофутуризм»; за роки революції він видав ще 8 збірок. Активний організатор, він був засновником низки українських футуристичних угруповань і журналів: «Флямінго» (1919-1921), «Аспанфут» (1921-1924) у Києві, а після переїзду до Харкова журнал «Нова генерація» (1928-1930). Під тиском панівної комуністичної ідеології журнал змушений був стати бойовою трибуною «пролетарського мистецтва» й від деструкції перейти до пропаганди конструктивізму й супрематизму (низку статей надрукував у «Новій генерації» К. Малевич), а потім його було зовсім заборонено. До «Нової генерації» належали, крім М. Семенка, поети Гео Шкурпій, Олекса Влизько. Деякий час під впливом футуризму був Микола Бажан. Близько до футуризму стояв Валер'ян Поліщук, що на футуристичній основі

намагався створити власний напрям «динамічного спіралізму». Футуристи активізували поезію новими темами й формами, а передусім експериментаторством. «Нова Генерація» пропагувала модерні західно-європейські напрями (дадаїзм, сюрреалізм), що суперечило настановам офіційної критики, й журнал перестав існувати ще до загальної ліквідації літературних організацій 1932 року.

«Символістична» течія. Активне експериментування та пошук нових форм самовираження, а також традиційний для української культури бароковий стиль сприяли зростанню на українському ґрунті символізму. Слідом за старшим поколінням поетів-символістів (Вороний, Олесь, Чупринка) наприкінці другого десятиріччя 20 ст. дедалі впевненіше заявляє про себе молода плеяда його прихильників (Кобилянський, Загул, ранній Тичина). Вітчизняний символізм органічно поєднував тяжіння за змістом і формою до нових зразків європейської літератури зі збереженням кращих традицій українського бароко.

«Неокласична» течія. Активне експериментування та пошук нових форм самовираження, а також традиційний для української культури бароковий стиль сприяли зростанню на українському ґрунті символізму. Слідом за старшим поколінням поетів-символістів (Вороний, Олесь, Чупринка) наприкінці другого десятиріччя 20 ст. дедалі впевненіше заявляє про себе молода плеяда його прихильників (Кобилянський, Загул, ранній Тичина). Вітчизняний символізм органічно поєднував тяжіння за змістом і формою до нових зразків європейської літератури зі збереженням кращих традицій українського бароко; глибоке та поліфонічне філософське звучання; містичне, лірико-споглядальне, відірване від життя світобачення.

Значний внесок у розвиток письменства доби національно-культурного відродження зробили памфлети Миколи Хвильового, новели Григорія Косинки, сатира і гумор Остапа Вишні, драматургія і проза Миколи Куліша, Андрія Головка, Юрія Яновського.

У 20-ті роки розгорнувся процес організаційного згуртування літераторів.

«Пролеткульт» намагався, відкинувши вікові надбання світової культури, створити нову, «пролетарську» культуру.

Спілка **«Гарт»** (1923) тяжіла до «неокласицизму». До неї увійшли Елан-Блакитний, Довженко, Сосюра, Тичина, Хвильовий. Пізніше «гартівці» стали основоположниками двох нових творчих об'єднань - **ВАПЛІТЕ** (Вільна академія пролетарської літератури, 1925-1928) на чолі з Хвильовим, та **ВУСПП** (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників, 1927). За ідеологічними постулатами та мистецькими орієнтирами до цих груп примикала спілка селянських письменників «Плуг», що об'єднувала Головка, Панча та ін.

Радикальні модерністи, що тяжіли до західної культури, в 1921 р. у Києві утворили **«Асоціацію панфутуристів»** (1921) (Семенко, Слісаренко, Бажан та ін.), естафету якої підхопила харківська «Нова генерація» (1927-1931).

Прихильники класичних європейських форм і канонів створювали свої творчі угруповання. Зокрема, Зеров, Рильський, Филипович протягом 1923-

1924 рр. належали до об'єднання «*Аспіс*» («Асоціація письменників»). Його спадкоємцями згодом стали «*Ланка*» та *МАРС* («Майстерня революційного слова»).

16 червня - 12 серпня 1934 у Києві на I Всеукраїнському з'їзді радянських письменників як *Спілка радянських письменників України* - складова частина Спілки письменників СРСР, створеної того ж року. Підставою для створення Спілок письменників України та СРСР була постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій». За цією постановою, ліквідовано усі літературні організації, які ще існували (в Україні - ВУСПП, «Плуг», «Молодняк», «Західна Україна»), і був створений підготовчий комітет для організації єдиної Спілки письменників СРСР і відповідні республіканський комітети. Спілки письменників союзних республік входили як підрядні до СП СРСР. Статут СП СРСР зобов'язував радянських письменників до активної участі в соціалістичному будівництві і підпорядкування політиці комуністичної партії. Статут визначав і єдино дозволений для радянської літератури творчий метод - соціалістичний реалізм, в основу якого покладено засади «партійності та народності».

14.3.5. • Театральне життя. В новому українському театрі продовжували працювати корифеї сцени – Панас Саксаганський і Михайло Старицький.

Микола Куліш† читає акторам театру «Березіль» п'єсу «Народна Малахія». Праворуч від автора – Лесь Курбас† (Одеса, 1927)

Позначка † - репресовані у 30-тих роках.

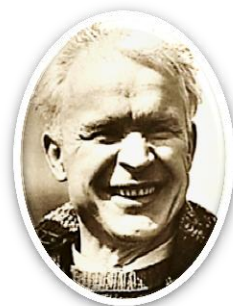
На зміну їм ішла плеяда майстрів середнього та молодшого покоління – Олександр Сердюк, Наталія Ужвій (Дружина Михаля Семенко), Амвросій Бучма, оперні співаки Іван Паторжинський, Оксана Петрусенко. Найвизначнішим діячем, справжнім реформатором театру був Олександр (Лесь) Курбас. У 1922 р. він заснував у Києві унікальний колектив «Березіль» (з 1926 р. той працював у Харкові) – експеримен-

тальний театр, метою якого було формування засад нового сценічного мистецтва. Курбас полемізував як з прихильниками дореволюційних «малоросійських» смаків, так і з ультрареволюційними експериментаторами, що руйнували театр як такий. Представником принципово іншого підходу до театрального жанру був один із засновників і незмінний керівник Київського драматичного театру

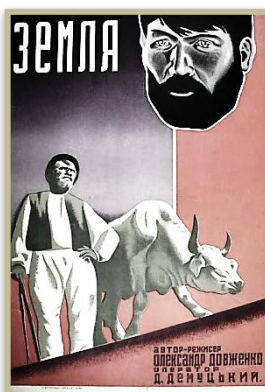
імені Івана Франка Гнат Юра. Наприкінці 30-х років в Україні існувало більше 80-ти театрів. Помітних успіхів досягла молода радянська драматургія. Теми соціалістичного будівництва, героїки революції були основними у творчості театральних колективів. У репертуар українських театрів знову увійшли твори зарубіжної та вітчизняної класики. На основі традицій українського реалістичного театру і принципів системи Станіславського у провідних театрах України високого рівня досягла акторська майстерність Амвросія Бучми, Гната Юри, Наталії Ужвій. Наприкінці 30-х років у сім'ю українських майстрів сцени влились діячі західноукраїнських земель і Північної Буковини.

14.3.6. • Кінематограф розвивався у складних умовах. З появою на початку 30-х років звукового кіно розпочався принципово новий період його еволюції, який супроводжувався розвитком кінодраматургії, внесенням значних змін у режисуру, акторську майстерність, композицію кадру, монтаж. У 1930 році на Київській кінофабриці режисер Дзига Вертов здійснив постановку першого радянського звукового документального фільму «Симфонія Донбасу» про героїчну працю робітничого класу України. Радянське кіномистецтво збагачувалося творами Олександра Довженка, Леоніда Лукова, Абрама Роома, Івана Кавалерідзе. У 1939-1940 роках на Київській кіностудії були поставлені перші в Україні кольорові фільми: «Сорочинський ярмарок» (режисер Микола Екк) та «Майська ніч» (режисер Микола Садкович) за творами Миколи Гоголя. Розвивалося документальне, науково-популярне і мультиплікаційне кіно.

14.3.7. • Музичне мистецтво. Добу бурхливого розвитку переживала в 20-ті роки також українська музика. В 1922р. виникло перше в Україні музично-творче об'єднання – Товариство імені Миколи Леонтовича, ядро якого склали композитори Михайло Вериківський, Григорій Верьовка, Лев Ревуцький, фольклористи Порфирій Демуцький, Климент Квітка, музикознавець Марія Грінченко. В 1923 р. у Харкові відкрився перший Державний симфонічний оркестр, а в 1925 р. – Державний оперний театр. Українська музика 30-х років зберігала значний творчий потенціал: яскраві музичні образи створили Лев Ревуцький, Борис Лятошинський, Михайло Вериківсь-

Довженко Олександр Петрович (1894-1956)

Манізер Матвій
Генріхович
(1891-1966)

Пам'ятник
Т.Шевченку у Харкові
(1935)

кий, Віктор Косенко, Костянтин Данькевич та інші. Довершувалися у творчій майстерності виконавські колективи – капела «Думка», Державна зразкова капела бандуристів, жіночий театралізований хоровий ансамбль Василя Верховинця. Функціонували консерваторії у Києві, Харкові, Одесі.

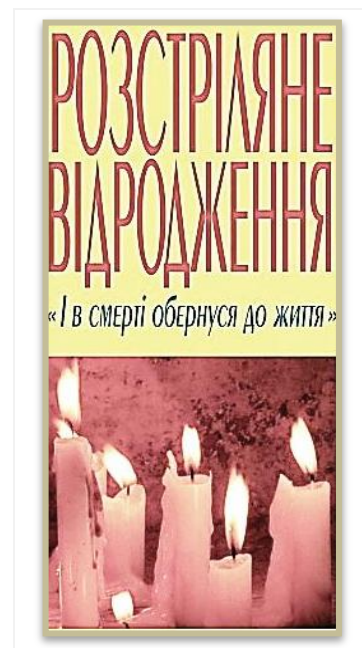
14.3.8. • Архітектура. Творчість радянських архітекторів була спрямована на вирішення завдань, пов'язаних з масовим комплексним будівництвом, яке мало задовольнити нові вимоги життя. Значним архітектурним ансамблем того часу є площа Свободи (колишня площа Держинського) у Харкові зі спорудами, які були об'єднані єдиним композиційним задумом: будівлі Держпрому (1925-1929), проектних організацій – нині університет (1930-1933), кооперації (1933-1935), готель «Інтернаціональ» (1931-1932). У 1936 р. колективом архітекторів під керівництвом професора Павла Хаустова був розроблений перший генеральний план Києва. Генплани були також розроблені для Донецька, Харкова, Миколаєва, Чернігова, Дніпропетровська та інших міст.

14.3.9. • Розвиток монументальної та монументально-декоративної скульптури супроводжував реконструкцію міст і сіл в Україні. Важливою подією культурного життя України стало відкриття у 1935 р. пам'ятника Тарасу Шевченку в Харкові (скульптор Матвій Манізер) – одного з найбільш довершених монументів Кобзареві. Цей же скульптор був автором

пам'ятника Тарасу Шевченку у Каневі (1939). Розвиток монументального мистецтва відбувався згідно з ленінським планом монументальної пропаганди.

14.3.10. • «Розстріляне відродження» і масовий терор. Процеси українізації було насильницьки припинено у 1932-33 роках. «Шахтинська справа», викриття так званого «національного ухилу» в КП(б)У, міфічних «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Блоку українських націоналістичних партій», «Троцькістсько-націоналістичного блоку» - це далеко не повний перелік злочинів сталінщини в кінці 20-х – на початку 30-тих років. В 1933-1935 роки постанови ЦК ВКП(б) піддали нещадній критиці «помилки КП(б)У в запровадженні колективізації та національному питанні». Для «зміцнення» керівництва в Україну був направлений Павло Постишев та його помічники. З арештом у травні 1933 р. письменника Михайла Ялового почалися репресії проти діячів культури Харкова. Глибоко вражений арештом това-

риша, зацькований політичними звинуваченнями, застрелився Микола Хвильовий, був заарештований та відправлений у табори Остап Вишня. Леся Курбаса звинуватили у націоналізмі, вигнали з театру, ув'язнили і згноїли у таборі. Жертвами репресій стали художник Бойчук та його послідовники, драматург Куліш, письменники - члени Всеукраїнської асоціації пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), майстерні революційного слова «МАРС», неокласики, футуристи та інші. Відразу після вбивства Сергія Кірова в грудні 1934 р. були заарештовані й розстріляні Григорій Косинка, Дмитро Фальківський та інші. Тільки письменників за цей час було репресовано близько 500. Саме про цих людей можна сказати, що вони уособлюють «розстріляне відродження» української культури.

Потрапили під розгром також ВУАН і Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів, було ліквідовано значну кількість НДІ, насамперед, гуманітарного профілю, «проріджено» кадри національного учительства й кооперативного руху. Наприкінці 1938 р. масовий терор припинився, але справу було зроблено. Звузилася тематика і проблематика мистецтва, збідніла його поетика; із засудженням «формалізму» припинилися стильові пошуки. На перший план висувалось декретоване державою оспівування героїки соціалістичного будівництва, мистецтво стало перетворюватись на величезну пропагандистську установу.

14.3.11. • Культурне життя Західної України. Непростими, але по своєму яскравими були шляхи розвитку української культури за межами УРСР. 31 липня 1924 р. польський уряд прийняв ганебний «кресовий» шкільний закон («кресами», тобто прикордонними смугами, польська шовіністична інтелігенція називала територію Західної України та Білорусі). Згідно з цим законом вживання української мови в школах практично заборонялося.

Протягом 20-х років польський уряд поступово ліквідував усі відділення культурно-національного товариства «Січ». Але на той час в Україні вже існували нелегально сили різної політичної орієнтації, які відстоювали гасла захисту інтересів українського народу. Реагуючи на полонізацію освіти, свідома українська інтелігенція заснувала у Львові таємний Український університет, що діяв у 1921 - 1925 роках.

На Заході України в 20-30 роки були сконцентровані значні мистецькі сили. У Львові працювали художники Петро Холодний, Олександр Архипенко, Кирил Мацкевич, графіки Микола Бутович, Роберт Лісовський, Павло Ковжун. Останній був не тільки видатним митцем, який створив власний стиль книжкової графіки, а й теоретиком мистецтва, організатором художнього життя, видавцем. У Львові існували власні українські мистецькі об'єднання: Гурток дія-

Теліга Олена
Іванівна
(1906-1942)

чів українського мистецтва (ГДУМ), Союз українських митців (СУМ), Асоціація незалежних українських митців (АНУМ). Працювали у Львові й визначні музиканти, композитори – Станіслав Людкевич, Василь Барвінський, розвивалася театральна справа.

14.4. Культура України у 40-ві - на початку 90-х років 20 століття.

14.4.1. • Воєнний період. З початком Другої світової війни на окупованих територіях спочатку відкривалися українські театри, школи, вищі навчальні заклади. Але паралельно на ці землі поширювалася тоталітарна система, насаджувався контроль за населенням, почалися масові репресії та депортації. Так, у 1942 р. в Києві разом з групою однодумців була розстріляна гестапо українська

поетеса Олена Теліга, організатор Союзу Українських письменників, видавець журналу «Литаври».

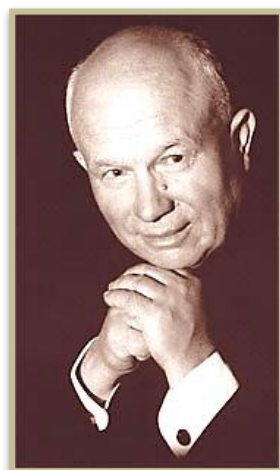
В таких умовах більшість українських діячів мистецтва та літератури рішуче виступили проти німецьких загарбників та їх прибічників. Надруковані на другий день війни вірші Павла Тичини «Ми йдемо на бій» та Леоніда Первомайського «В бій» закликали народ на боротьбу із загарбниками. 22 червня 1941 р. при Спільці художників УРСР було створено бригаду для виготовлення антифашистських плакатів.

Плакат 1943 р.

Під гаслом «Все для фронту, все для перемоги» розгортали свою діяльність в евакуації вчені, працівники культури. Науковці АН УРСР розробляли важливі оборонні й народногосподарські проблеми. На Сході функціонували евакуйовані з України вищі навчальні заклади. Патріотичним пафосом, вірою в перемогу були сповнені твори українських письменників - Миколи Бажана, Павла Тичини, Максима Рильського, Володимира Сосюри, Андрія Малишка, Юрія Яновського. Значним явищем у драматургії воєнних років стала п'єса Івана Кочерги «Ярослав Мудрий». Близько 350 музичних творів, зокрема, 4 симфонії, 6 опер, 110 пісень, написали в евакуації композитори України. Серед них виділялись кантата-симфонія Анатолія Штогаренка «Україно моя», «Український квінтет» Бориса Лятошинського та інші.

14.4.2. • Повоєнний період. Після завершення війни розпочалися нові акції, спрямовані проти інтелігенції та культури. У 1947 р. на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У знов опинився Лазар Каганович, який «уславив» себе активною участю в боротьбі проти українізації на початку 30-х років. Почалося вишукування «буржуазного націоналізму» в середовищі творчої та наукової інтелігенції. До «націоналістів» прилучили поета Максима Рильського, розкритикували твори Юрія Яновського, Петра Панча, Михайла Стельмаха, праці літературознавця Михайла Возняка. Тільки усунення з України Кагановича та заміна його Хрущовим врятувала від загибелі багатьох діячів культури. Але ідеологічне тавро «ворожих елементів» було знято з них лише після XX з'їзду КПРС та публікації виступу Хрущова «За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям» (1957).

Хрущов Микита
Сергійович
(1894-1971)

Війна і окупація призвели до зруйнування міст і сіл України, пам'яток вітчизняного зодчества. У період першого повоєнного десятиріччя були повністю підійняті з руїн міста України. Містобудівництву цього часу притаманні поквартальна забудова, орієнтація на створення завершених архітектурних ансамблів. Фасади декорувалися різноманітними архітектурними формами класики у поєднанні з елементами і мотивами українського бароко. Створювались серії типових проектів жилих будинків, шкіл, дитячих садків тощо.

Митці створювали нові літературні, живописні, музичні твори, які збагачували українську національну культуру. Етапним серед них є роман Олеся Гончара «Прапорonoсці». Цій же темі присвячені книги «Жива вода» Юрія Яновського, «Тайна Соколиного бору» Юрія Збанацького. Пафосом перемоги сповнені твори Тичини, Рильського, Сосюри, Малишка, Воронька.

У другій половині 40-х і 50-х роках набуває розвитку пісенний жанр. Популярними стають пісні Платона Майбороди, Анатолія Кос-Анатольського, Ігоря Шамо та інших композиторів. Українська хорова музики збагатилася творами Бориса Лятошинського, Филипа Козицького, Андрія Штогаренка, Миколи Колесси. Визнання здобули твори українських художників Тетяни Яблонської, Володимира Костецького, Федора Манайла, гравюри та офорти Василя Касіяна, Михайла Дерегуса.

14.4.3. • Часи хрущовської «відлиги». Друга половина 50-х та початок 60-х років в Україні були часом поступового національно-культурного пробудження, так зв. «відлиги». Могутній імпульс цьому надав XX з'їзд КПРС та офіційне засудження «культу особи» Сталіна. Загальносоюзний рух до онов-

Танюк Леонід
(Лесь) Степанович
(1938-2016)

лення мав в Україні свою специфіку, зумовлену, зокрема, національною проблематикою. Промову Хрущова під час декади українського мистецтва в Москві на захист української мови було сприйнято як початок нової державної політики. Наступні роки в Україні характеризувалися глибокими суперечностями. У цей час прийшла нова генерація української радянської інтелігенції - «шістдесятники», яка шукала шляхи до джерел, вимагала повного знання вітчизняної історії, культури. Це було нове покоління українських письменників, художників - Василь Симоненко, Микола Вінграновський, Ліна Костенко, Борис Олійник, Іван Драч, Віталій Коротич, Іван Світличний, Іван Дзюба, Павло Заливаха, Анна Горська та ін. Починаючи з відкидання стереотипів та пошуку нових форм са-

мовиразу в мистецтві, вони поступово усвідомили необхідність докорінного оновлення на засадах загальнолюдських цінностей всього суспільного життя. На початку 60-х років у Києві своєрідним осередком духовного життя став клуб творчої молоді «Супутник», який було засновано 1959 р. студентами театрального інституту та консерваторії, літераторами та художниками. Президентом клубу став Лесь Танюк, активними його членами - Іван Драч, Микола Вінграновський, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Алла Горська та ін. Члени клубу організували творчі вечори, самвидав. Шістдесятники формувалися не лише в Києві, а й у Львові, Харкові, на Донеччині. Зокрема, під впливом київського клубу було створено клуб творчої молоді «Пролісок» у Львові, президентом якого став Михайло Косів. У Харкові молода, демократично налаштована інтелігенція гуртувалася навколо російського поета Бориса Чичибабіна. І хоча ці невеличкі об'єднання спочатку були лише ледь помітними острівцями у вирі суспільного життя, згодом їхня діяльність стала важливим чинником пробудження громадської активності, своєрідним симптомом нової спроби національного відродження. На початку 1963 р. було проведено конференцію з питань культури української мови. Її учасники порушили клопотання перед ЦК КПУ та урядом республіки про поширення української мови у всіх сферах державного і громадського життя, про подолання мовного нігілізму.

Косів Михайло
Васильович
(нар. 1934)

мова

У 1961-1967 роках в Україні були проведені декади і тижні російської, білоруської, узбецької, таджицької, молдавської, латиської літератур. Декади і тижні української літератури і мистецтва пройшли з успіхом

майже в усіх республіках Радянського Союзу. 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка святкувалося у багатьох країнах світу. Надбанням українського читача стали кращі твори народів СРСР, зарубіжної літератури, перекладені українською мовою. Зростанню творчої активності письменників сприяла організація видання серії «Романи и повести», альманаху «Сузір'я», щоквартальника «Поезія», бібліотечних серій «Витоки дружби», «Скарбниці братських літератур», «Вічний революціонер». Вийшли «Шкільна бібліотека», «Бібліотека української літератури» у 80-ти томах. Були надруковані багатотомні зібрання творів Івана Франка, Лесі Українки, Коцюбинського, Панаса Мирного, Павла Тичини, Ярослава Галана та інших письменників.

Марченко Михайло Іванович
(1902-1983)

50-70-ті роки були часом виходу узагальнювальних наукових праць у галузі суспільних наук, літературознавства і мовознавства. Було видано першу в історії українського народу україномовну універсальну енциклопедію, двотомний «Словник української мови», 8-томну в 10 книгах академічну «Історію Української РСР», 8-томну «Історію української літератури». Велика синтетична праця «Історія українського мистецтва» була удостоєна в 1971 р. Державної премії УРСР. Наприкінці 50-х - на початку 60-х років побачили світ «Матеріали до вивчення історії української літератури» - цінне джерело, яке й нині залишається важливим посібником для кожного, хто вивчає історію української культури. Тоді ж було підготовлене фундаментальне академічне двотомне етнографічне дослідження «Українці», побачив світ перший радянський посібник з історії української культури Михайла Марченка.

З'явилося багато яскравих художніх творів. Користувалися значною увагою читачів твори Тичини, Сосюри, Малишка, Бажана. У цей час виявився яскравий талант Григора Тютюнника, якого літературознавці порівнюють з Василем Шукшиним. Світ давній і нинішній відкривали читачі в романах Павла Загребельного, Семена Скляренка.

У середині 50-х років в українське кіно прийшло нове покоління молодих кінематографістів, збільшився випуск картин, збагатилася їх тематика. Виникло «українське поетичне кіно» - унікальне культурне явище, яке привернуло увагу творчістю Параджанова, Ілленка, Осики, Миколайчука.

На початку 60-х років Хрущов затаврував авангардові течії в мистецтві. «Відлига» закінчилася остаточно у 1972 р., коли було знято з поста першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, який підтримував деякі починання в галузі української культури.

14.4.4. • Дисидентський рух. Бурхливе, суперечливе, динамічне «хрущовське» десятиріччя підштовхнуло процес оновлення суспільної свідомості. У 60-70-х роках виникає нова форма духовної опозиції - дисидентство, яке вису-

Руденко Микола
Данилович
(1920-2004)

вало реальну альтернативу наростаючим кризовим явищам у духовному житті суспільства - соціальній апатії, дегуманізації культури, бездуховності. Його ідеологія, зароджена як сумнів у доцільності окремих ланок існуючої системи, поступово викристалізувалася у тверде переконання необхідності докорінних змін у суспільстві. Ідеологічний спектр дисидентського руху в Україні був надзвичайно широким: від марксистської платформи (П. Григоренко) до націонал-комуністичної (І. Дзюба), а від неї - аж до платформи, близької інтегральному націоналізму та ідеології ОУН.

Дисидентський рух мав три основні течії:

- ✓ ***Правозахисну***, або демократичну, представлену Українською Гельсінською Групою (групою сприяння виконанню Хельсінських угод щодо прав людини, які були підписані СРСР 1975 р.). УГГ була утворена в листопаді 1976 р. в Києві. Її очолив письменник Микола Руденко. До складу входили Олесь Бердник, Петро Григоренко, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Мирослав Маринovich та інші, всього 37 осіб. Загалом УГГ визначила собі широке коло завдань: ознайомлювати українське суспільство з Декларацією прав людини ООН, збирати докази порушення владою прав людини, національних прав в Україні, застосування політики насильницького насадження русифікації, домагатися безпосереднього контакту України з іншими країнами, акредитації в республіці представників закордонної преси, вільного обміну інформацією та ідеями. Це була єдина з усіх правозахисних організацій, що не розпалася. Проте ні певна поміркованість УГГ, ні легальні форми роботи, ні міжнародна громадська думка не перешкодили радянським властям розпочати гоніння. До 1980 р. майже три чверті Української Гельсінської групи отримали терміни ув'язнення від 10 до 15 років. Решті дозволено було емігрувати.
- ✓ ***Релігійну***, що мала на меті боротьбу за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті в Україні, зокрема, за відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект.
- ✓ ***Національно орієнтовану*** течію, яка рішуче засуджувала шовінізм, імперську політику центру, форсовану русифікацію, виступало на захист прав і свобод усіх народів та їхню співпрацю в боротьбі за умови життя, гідні цивілізованого світу. До цього наряду належать Іван Дзюба, Світослав Караванський, Валентин Мороз, Володимир Чорновіл та ін.

Вже на початку брежнєвського періоду у вересні 1965 р. з метою придушення дисидентства Україною прокотилася хвиля арештів. Численні арешти викликали протести. 4 вересня 1965 р. було влаштовано маніфестацію проти

репресій в Київському кінотеатрі «Україна». У цій акції брали участь Іван Дзюба, Василь Стус, Володимир Чорновіл та ін. У грудні 1965 р. Іван Дзюба надіслав лист на ім'я першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста та Голови Ради Міністрів УРСР Володимира Щербицького з протестом проти арештів, до якого додав написану у вересні-грудні і поширювану в самвидаві роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Проте це не зупинило репресій. У 1966 р. над 20 заарештованими відбулися політичні процеси. Такі дії офіційних властей зумовили публікацію за кордоном у 1967 р. документальної збірки, підготовленої молодим журналістом Володимиром Чорноволом «Лихо з розуму» («Портрети двадцяти «злочинців»). Навесні 1968 р. 139 українських діячів науки, літератури та мистецтва звернулися з листом до Леоніда Брежнєва, Олексія Косигіна, Миколи Підгорного, у якому висловлювали рішучий протест проти арештів в Україні та утисків української культури. Значною мірою завдяки громадським протестам першу хвилю репресій проти інакомислення в Україні вдалося загальмувати. Проте у 1970 р. починається нова хвиля репресій, яка набрала особливого розмаху на початку 1972 р.

14.4.5. • Період «застою». На зламі 60-70-х років в умовах «застою», який став визначати характер суспільного життя, утверджувалось зневажливе, нігілістичне ставлення до рідної мови, історії, літератури, мистецтва. Роки «застою» стали часом командно-директивного втручання у творчий процес, долю художників. Наслідком нерозумної культурної політики став занепад багатьох плідних традицій народної культури, заохочення псевдонародного етнографізму й «шароварщини», формалізація й дегуманізація культурно-освітньої роботи. Намагання поживити культурне життя через прийняття численних постанов, проведення фестивалів самодіяльної творчості були мало результативними. Як результат нехтування національною культурою, неуваги до її потреб стала поширюватись «масова культура» комерційного забарвлення або офіційно-псевдокультура, до зразків яких можна віднести комплекс Музею історії Вітчизняної війни в Києві (1982) або монумент на честь проголошення радянської влади в Харкові (1975).

Особлива роль у часи «застою» належала театральному мистецтву. Одним із провідних театрів республіки був Київський державний академічний театр опери і балету Української РСР імені Тараса Шевченка. Важливе значення мали Київський драматичний театр імені Івана Франка, російський драматичний театр імені Лесі Українки, Харківський український драматичний театр імені Тараса Шевченка і російський імені Олександра Пушкіна, Львівський драматичний театр імені Марії Заньковецької. Лабораторією творчого пошуку

Фото І.М. Дзюби з архіву КДБ

наприкінці епохи «застою» став Київський молодіжний театр, коли його очолював яскравий режисер Лесь Танюк.

Незважаючи на важкі умови, українська культура продовжувала розвиватись. В 80-х роках повернулися до творчої діяльності реабілітовані письменники. У процесі відродження української літератури й культури гідну роль відіграли «шістдесятники», загартовані у протистоянні офіційній ідеології. Дмитро Павличко у своїх творах осудив байдуже ставлення до народу, України, рідної мови; Ліна Костенко вела діалог минулого із сучасним, заглиблюючись у проблему обов'язку митця перед народом (роман «Маруся Чурай»). Роман Іваничук, використовуючи історичну тематику, розкрив правду про минуле українського народу («Манускрипт з вулиці Руської», «Вода з каменю»).

14.4.6. • Перебудова. Процеси «перебудови» розпочалися в Україні із запізненням. Однією з перших «ластівок», що віщували духовне оновлення, була поява художніх та публіцистичних творів, присвячених Чорнобилю. Серед них - поема Івана Драча «Чорнобильська мадонна» (1988). Протягом 1986 - 1988 років спочатку в літературно-мистецькому середовищі та в культурницькій пресі, а потім у ширших колах інтелігенції розгорнулися дискусії. Українська інтелігенція на перший план висувала проблеми захисту національної мови й культури, повернення історично-культурної спадщини в повному обсязі.

Під тиском громадськості на помітні поступки в національній політиці пішло й компартійне керівництво. Найістотнішим у цьому плані було запровадження Верховною Радою УРСР у жовтні 1989 р. змін до Конституції УРСР, що проголошували державність української мови, з одночасним прийняттям «Закону про мови в Українській РСР». Головними рушійними силами в цих подіях стали представники української літератури, очолені кількома «шістдесятниками», а також учораšní дисиденти, які утворили в Києві так званий Український культурологічний клуб. У 1988 р. виникло Товариство української мови імені Тараса Шевченка. На II-му з'їзді воно прийняло освячену історією назву «Просвіта» (1991). Коли пізніше створювались вже суто політичні організації (Народний Рух), їх лідерами стали переважно недавні лідери культурницького руху, зокрема письменники. Однак націонал-демократи, що переживали тоді пік свого політичного впливу, розглядали культуру скоріш як засіб боротьби за державність, аніж як самоцінне явище у процесі державотворення. Це позначилося як на прокламованих цілях, так і на результатах.

Література

- Історія української культури: у 5-ти т. – Т. 5, кн. 1: Українська культура XX - початку XXI ст. / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. М. Даниленко (ред.). – К.: Наук. думка, 2011. – 863 с.
Історія української культури: у 5-ти т. – Т. 5, кн. 2: Українська культура XX - початку XXI ст. / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. М. Даниленко (ред.). – К.: Наук. думка, 2011. – 1032 с.

Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Частина III: 1917-2003 рр. Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. - Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. - 628 с.

Попович М.В. Нарис історії культури України. — Київ: АртЕк, 1999. — 728 с.

Рибалка І.К. Історія України. Частина II: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року [Підр. для іст. фак. вищих навч. закладів]. - Харків: Основа, 1997. - 480 с.

Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. - Київ: Либідь, 1993. — 592 с. з іл. («Пам'ятки історичної думки України»).

Тема 15. Традиційна культура українського народу

Структура розділу

15.1. Двір, житло, садиба.

15.2. Народний одяг українців. Система харчування та українська народна кулінарія.

15.3. Сімейний та громадський побут. Родинні обряди та звичаї.

15.4. Усна народна творчість українців. Народне образотворче мистецтво.

15.1. Двір, житло, садиба.

Українці - етнос з давньою високорозвиненою землеробською культурою. Саме це заняття обумовило традиційний побут, матеріальну культуру, систему основних свят і обрядів (по суті календарно-землеробських), світогляд, духовні цінності нашого народу.

15.1.1. • Для України характерним є відкритий *тип подвір'я*. У 19 - на початку 20 ст. виділялося кілька типів його забудови:

- ✓ вільна, коли всі будівлі двору не пов'язані між собою спільною стріхою та вільно розташовані відносно одна одної;
- ✓ однорядна, коли господарські та житлові будівлі розташовані в один ряд і можуть мати спільну крівлю;
- ✓ дворядна, коли господарські і житлові споруди розташовані у два ряди і мають частково спільну крівлю;
- ✓ кутоподібна, за якої господарські та житлові будівлі розташовані у формі літери Г;
- ✓ замкнена забудова, коли господарські будівлі та дім розташовані по периметру садиби та пов'язані між собою спільною крівлею.

Для України найбільш характерні два варіанти розташування будинку по відношенню по вулиці: наближене та глибоке, коли житло знаходиться в глибині двору, а на вулицю виходить двір та садок.

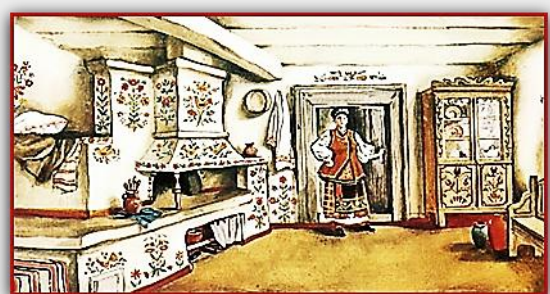
15.1.2. • Своєрідність українського народного *житла* на всій Україні означає абсолютна однотипність в вирішенні інтер'єру житлового приміщення, паралельне існування зрубної та каркасної техніки зведення стін з їх наступною побілкою по дереву або глині, розповсюдження тільки відкритого двору з перевагою вільної забудови.

Українське народне житло пройшло багатівіковий шлях розвитку від однокамерної будівлі до багатокамерної. В кінці 19 ст. в середняцьких господарствах розповсюдження мали вже двокамерні споруди, до яких входила хата та сіни. В північно-східних районах з'явилися житла, де обігрівалися обидва приміщення. У Закарпатті хата та сіни не мали спільного входу і розділялися

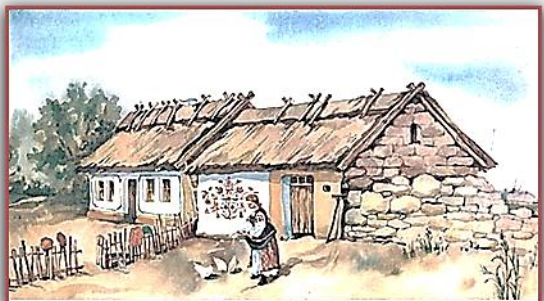
Історія України та Етнокультурологія. Частина II. Етнокультурологія.
Тема 15. Традиційна культура українського народу

Полтавщина

Київщина

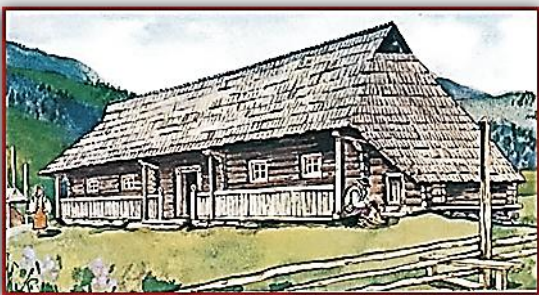
Південь України

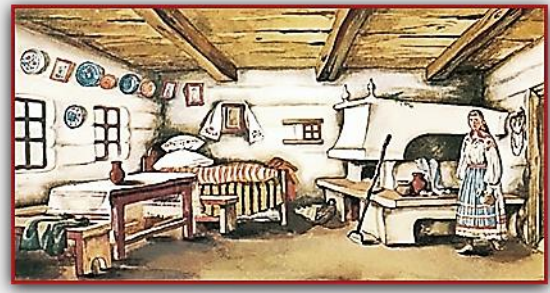
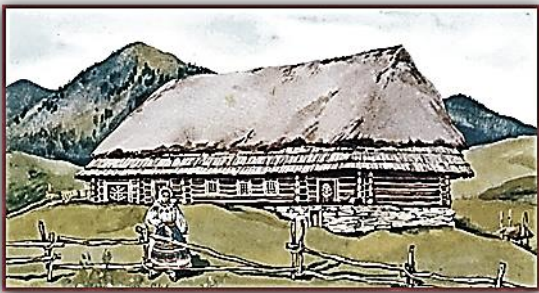
Поділля

Полісся

Прикарпаття (Гуцульщина)

Закарпаття (Бойківщина, Лемківщина)

Регіональні особливості українського народного житла

стіною. Ускладнення плану двокамерного будинку на Поліссі та Слобожанщині йшло за рахунок часткового виділення жилої кімнати з піччю за рахунок сіней, або за рахунок повного перетворення сіней у жилу кімнату. В останньому випадку вхід робили безпосередньо з вулиці в прихаток, а заможні хазяї прибудували сінці або ганок. Більш різноманітними в кінці 19 ст. в Україні були трикамерні житла, що являли собою типову спільнослов'янську трикамерну в'язку: житлове приміщення (хата, хижа, халупа, хатина) об'єднувалось сіньми (сінь, сінці, хороми, боїще, баше, приклад) з кліттю та коморою. Таке житло було притаманне переважно північно-східним та західним районам України. В південних районах лісостепу і особливо у степу переважали житла з симетрично

розташованими відносно сіней двома житловими приміщеннями («дві хати через сіни», «хата на дві половини», «верхова хата»).

Своєрідність традиційним житлам східного Полісся, деяких районів лісостепу (Поділля, Подністров'я, Полтавщина та Слобожанщина), Карпат та крайнього півдня степів надавали ганок (крильце, колідор, рундук), значні виноси крівлі (піддашок, підсобійка, підострішина) та галереї.

Традиційний *інтер'єр* (внутрішнє планування) української хати у 19 столітті був типологічно єдиним. Піч ставили завжди у кутку біля входу усям до стіни з вікнами. По діагоналі від неї розташовувався червоний кут (покуть), на стінах якого вішали ікони, прикрашені вишиваними рушниками. Тут стояв стіл, біля нього невеличка переносна лава (ослін), зліва - скриня. Вздовж тильної стіни хати, між піччю та боковою стіною, містився дерев'яний настил (піл, приміст), що правив для роботи вдень і для відпочину вночі. Вздовж фасадної й бокової стін наглухо прибивали лави, які на свята застиляли домотканими ряднами, а в заможних хатах - килимами. В кутку біля дверей і над нею ставили дерев'яні полиці або шафу для посуду (мисник, судень) а проти печі - полиці для хліба та начиння.

Духові варисті печі, розповсюджені у всіх східнослов'янських народів, в Україні були двох типів - правобережного та лівобережного, які відрізнялись устроєм комина. Правобережний комин мав форму зрізаної піраміди, установлені або підвішені на припічку. Така форма притаманна західним слов'янам. На Лівобережжі стінки комина продовжували стінки припічка, як в російських та білоруських житлах. Підмурок печі робили переважно з глини, в поліссі та Карпатах - з дерева, на півдні - кам'яні.

Жиле приміщення в традиційній українській хаті мало, як правило, не менше трьох вікон: два у фасадній стіні - проти печі (передпічне) та проти столу (покутне), третє у торцевій стіні (застільне). Стіни традиційного українського житла зводились з різних матеріалів. Давні традиції мала каркасна конструкція стін, яка, разом із зрубною широко представлена у попередні епохи. Разом із знищенням лісів в кінці 19 століття провідним типом стає каркасний устрій стін. Зрубне житло перетворилось на ознаку заможності. В північній зоні каркас заповнювали деревом з частковим використанням глиносоломи, а в південній - плетнем, обмазаним глиною з соломою.

Прикрашали житло в різних районах по-різному. У Поліссі обмежувались бмазкою та побілкою переважно житлової частини зрубу. У крайніх північно-західних районах зруб не білили або білили тільки частини стін навколо вікон. У Карпатах зрубні житла прикрашали багатим різьбленням. В лісостепу каркасні будівлі обмазували глиною, білили, підводили стіни кольоровими глинами, вкривали декоративними поліхромними розписами.

Підлогу (долівку) у старій українській хаті завжди робили глиняною. Стелю підтримували повздовжні та поперечні балки - сволоки. Її як правило білили, лишаючи чистим лише сволок (митий сволок). Стріха найчастіше була

чотирихилюю на стропилах (кроквах), вроблених в останній вінець зрубу, або в продовжні балки, покладені зверху на стіни. На Правобережжі стріху крили переважно соломою, зв'язаною невеликими снопиками (сніпки, кулики, китиці, плескачі), які кріпилися до крокв дерев'яними кілками (латами), на Лівобережжі - розстеленою соломою (в натруску, під ліщотки, по простому, під ногу), як у росіян та білорусів. На правобережній Україні та в Карпатах по ребрах та вздовж всієї стріхи викладали ступінчасті гребінці (острішки, карби, сходинки, стріхачі), які увінчували високим гребенем вздовж князька. Схожі стріхи з острішками зустрічаються у західних та південних слов'ян. В цілому крівлі на Правобережжі та в Карпатах були значно вищими, ніж в інших районах. В Карпатах хату крили деревом.

15.1.3. • Найбільш характерними *господарськими будівлями садиби*, були: хлів - для корів, стайня - для коней, саж, куча - для свиней, курник - для домашньої птиці, кадуби, вулики - для бджіл, клуня, стодола, половник - для збереження зерна у снопах, комора - для хліба та цінних речей домашнього краму, оборіг, сінник - для сіна та соломи, кіш, кошниця - для кукурудзи в початках, возівня, піднакат, сарай, повітка - для сільськогосподарського реманенту.

Садиби в Україні обов'язково огорожували. В північних районах та в Карпатах бідні хазяї просто клали на землю стовбури дерев або жердини, окопували садибу ровом, висаджували колючі кущі; заможні ставили частокіл або паркан з дощок. По всій Україні, особливо в лісостепу, огорожу плели з лози (тин, пліт). На Півдні огорожу клали з каменю чи глини. Ворота (брама) робили набраними з дощок з жердин, заплетених лозою. Іноді над ними ставили дашок.

15.2. Народний одяг українців. Система харчування та українська народна кулінарія.

15.2.1. • Головною складовою частиною чоловічого та жіночого *народного одягу* є сорочка - найдавніший вид зшитого вбрання. Матеріалом для виготовлення сорочок слугувало конопляне або льняне полотно. В залежності від крою українські сорочки були трьох типів: прямі, з уставками, на кокетці.

Сорочки прикрашали багатою вишивкою. Крім того вишивали верхню одіж - кожухи, свити, «юпки», головні убори - намітки, очіпки, хустки та ін. Мотиви орнаменту, композиції, кольори передавали з покоління у покоління. Орнаментальні мотиви були геометричними (ромби, розетки, зірки), рослинними. Засобів вишивання було багато. Деякі з них зустрічаються в усіх етнографічних районах України. Найдавнішими видами народної вишивки були «заволікання», «занизування» та «засилування». Варіантом останньої техніки є широко розповсюджена вишивка гладдю. Крім естетичного значення, вишивка на одязі нерідко позначала вік людини, її сімейний та соціальний стан.

За кольоровою гамою українські вишивані сорочки поділяються на однокольорові, двокольорові та поліхромні. Перші характерні для Полісся,

Історія України та Етнокультурологія. Частина II. Етнокультурологія.
Тема 15. Традиційна культура українського народу

Південна Київщина

Північна Полтавщина

Південна Полтавщина

Східне Поділля

Східне Полісся

Західна Волинь

Західне Поділля

Гуцули Коломиї

Гуцули Закарпаття

Русини Закарпаття

Слобожанщина

Херсонщина

**Регіональні особливості українського народного костюму
(на прикладі весільного одягу кінця 19 – початку 20 століть)**

Чернігівщини та Полтавщини; двокольорові - переважно для Київщини та Східного Поділля, поліхромні - для Західного Подолу і Карпат. Для вишиванок північної України (північ Чернігівщини та Волинь) притаманний червоний колір. У середній смузі України (південь Чернігівщини, Полтавщина, Харківщина, Київщина, північні райони Дніпропетровщини та Херсонщини) червоний колір зустрічається поруч з синім, рідше - чорним. В південних районах до цих кольорів приєднується жовтий. На Поділлі чорний колір зустрічається у поєднанні з червоним. У районах, що межують з Бессарабією та Буковиною, зустрічається вишивка, збагачена бісером та металічними прикрасами, що наближає її до молдавської та південнослов'янської.

Поверху сорочок надівали «корсетку». Поясною одежею чоловіків були штани (широкі шаровари у Наддніпрянщині та вужчі - порти, гачі - на Півночі та Заході України). Жінки носили напівшиті домоткані плахти, незшиті запаски, дерги. Вони доповнювались домотканими вовняними або вишитими полотняними фартухами. Чоловіки та жінки носили свити з домотканого сукна чорного, коричневого або білого кольору з рясними оборками на талії. Взимку - кожухи, кобеняки, тулупи. Чоловіки влітку одягали солом'яні брилі, взимку хутрянні шапки циліндричної форми. Жінки покривали волосся очіпком, поверху якого пов'язували хустку. В деяких районах України носили рушникоподібний головний убір - намітку, серпанок, нафраму. Дівчата заплітали волосся в одну чи дві коси та пов'язували хустиною. На свята одягали вінки, заплітали у коси стрічки.

Взуття було різноманітним. Взимку селяни носили личаки, на півдні - постоли, заможні - черевики та чоботи. Останні робились чорними та кольоровими. Відомі також чорнобривці - чоботи з кольоровими халявами та чорним низом.

В різних історико-етнографічних регіонах України довгий час зберігалися етнографічні особливості, які в народному одязі проявилися в силуеті, окремих частинах одягу, кольоровому декорі, прикрасах, давні елементи одягу краще збереглися у Поліссі.

В південних районах України, де відбувалось інтенсивне змішування різних етнічних культур, спостерігаються взаємовпливи одягу різних народів. В костюмі населення Поділля наявний вплив етнокультурних зв'язків українців з молдаванами, а в північно-західних областях з поляками. Особливістю подільського комплексу є наявність поясних видів одягу з незшитих частин (обгортка). В одязі українських горців (гуцулів, лемків, бойків) малося багато локальних відмінностей, архаїчних рис. Чоловічі сорочки гуцулів підперізували широким шкіряним поясом з металевими прикрасами та металевим тисненням. Подібні пояси носили також чабани степів, чумаки. Штани шили вузькі, з білого полотна (поркениці) або кольорового сукна (крашениці, гачі), Невід'ємним елементом чоловічого та жіночого одягу гуцулів стала хутряна безрукавка - кептар та коротка прямоспинна верхня одіж з червоного або чорного домашнього сукна «сердак». Одяг прикрашався вишивкою, аплікацією та металевими прикрасами. Складовою частиною екіпіровки гуцула була також шкіряна торба (торбівка), топорик (топірець) та порохівниця (перехресниця). Сорочки гуцулок шилися переважно з прямими поликами та вузькою обшивкою горловини. Поясна одіж - одна або дві запаски з фартухом, в дівчат - спідниця. Взувались переважно у постолі, які одягали | на панчохи з червоного сукна. Особливістю лемківського та бойківського чоловічих комплектів була сорочка з розрізом на спині, яку носили заправленою у штані. У лемків була розповсюджена також плащеподібна суконна одежа з довгою пелериною та фальшивими рукавами - чуганя. Бойківський сердак нагадував свиту. У бойків ще напочатку 20 ст. зустрічалася хутряна бузрукавка - бунда, один бік у якої не був зшитий та зав'язувався ремінцями. Чоловіки-бойки іноді зплітали волосся у дві косиці. Для жіночого одягу бойків характерна сорочка з рясно зібраним подолом та розрізом на спині або плечі. Спідниці шили у мілку оборку з білого полотна або набивної тканини та вишивали.

15.2.2. • Основу *харчування українців* складав хліб, борошняні та круп'яні продукти. Хліб пекли переважно з кислого тіста.

Для української кухні були характерні страви з овочів, серед них широко відомий український борщ. Для його виготовлення використовували більш 20 різних видів продуктів: буряк, буряковий узвар, квас, капусту, помідори, з 19 ст. - картоплю і т.д. Заправлявся борщ на Правобережжі цибулею, засмаженою з салом, на Лівобережжі - товченим салом з цибулею, рідше - з часником. Навесні на хлібному квасі варили «зелені» борщі з щавлем, молодою кропивою, лебедю, а влітку - холодні борщі (холодник). Другим за значенням після борщу овочевим наїдком був капустак з кислої капусти та пшона.

Вариста піч у подільській хаті

Окремі страви української кухні

Українська народна кулінарія

На друге частіш за все їли картоплю та різні каші: пшеничну (повсюдно), гречану (центральні та північні райони), рідше - вівсяну та ячмінну.

М'ясо споживали переважно заможні селяни. Найбільш поширеною була свинина, баранина, менше - яловичина. М'ясо тушкували, смажили з цибулею та овочами, заготовлювали у копченому вигляді на зиму та у вигляді ковбас. В борщі та юшки м'ясо клали рідко. Для них використовували сало, смалець, олію. Із свинячого та баранячого сала витоплювали смалець та робили шкварки. Найбільш широко використовували в їжу олію з конопель, рідше - з льону (рижія), маку, соняшника. Значне місце у раціоні українців займала риба. Яйця в їжу вживали переважно курячі, рідше - вутячі та гусячі. Варити або смажити яйця вважали за розкіш, їх додавали тільки до тіста або давали дітям.

З молочних страв найчастіше вживали свіже та кисле молоко, сир як начинку до вареників та приправи. Масло та сметану готували переважно на продаж.

На Україні були розповсюджені різні безалкогольні напої, хлібний та фруктовий квас, березовий, кленовий, барбарисовий соки, компот з сухих фруктів та ягід - узвар.

В минулому їжа мала важливе обрядове значення. На весілля був обов'язковим коровай. Пекли його заміжні жінки, і прикрашали шишками, виробами з тіста, барвінком, калиною, кольоровими стрічками. Крім короваю готували багато інших виробів з тіста, особливо у Наддніпрянщині. На Поділлі весільних виробів з тіста було менше, тут частіше пекли калачі. В Поліссі випікали коровай та шишки, в Закарпатті на Різдво та Новий рік - круглий хліб – «карачун». Розповсюдженою ритуальною стравою на поминках було «коливо», або «канун» - проста пшенична або ячмінна каша, полита медом. У свята зимового календарного циклу дівчата пекли балабушки - маленькі паляниці з прісного тіста

- та калиту - круглий прісний пиріг без начинки, У вечір перед різдвом (сочельник) готували пісні страви: кутю та узвар. На різдво стіл був більш рясним. На масницю варили вареники та пекли налісники. Весняно-літні свята супроводжувались більшою кількістю страв. На паску пекли кулічі, робили крашанки.

15.3. Сімейний та громадський побут. Родинні обряди і звичаї.

15.3.1. • За визначенням етнографів, сім'я, або родина, - заснована на шлюбі чи кровній спорідненості об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю.

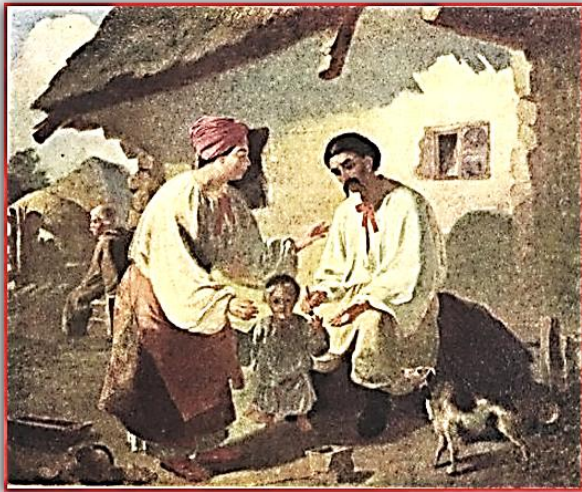
Традиційна українська сім'я поділялася на два типи - малу та велику нерозділену. Мала сім'я складається з подружжя разом з неodrуженими дітьми; велика нерозділена сім'я включає у себе кілька малих родин, що живуть разом та ведуть спільне господарство. Для обох типів сім'ї характерна панівна роль голови двору - господаря, оскільки сімейні порядки мали переважно патріархальне забарвлення.

Найголовнішим обов'язком голови сім'ї, господаря, було збереження традиційного порядку у житті родини, підтримання її економічного та морального добробуту. Обов'язки господаря були пов'язані перш за все із полем та всім, що до нього відносилось. Займаючись безпосередньо землеробством та пов'язаним з ним скотарством, господар був розпорядником прибутків від них, які спрямовувались переважно на різноманітні податі, господарські та сімейно-побутові потреби. У цій відповідальності криється головна відміна господаря від інших членів родини, навіть від господині.

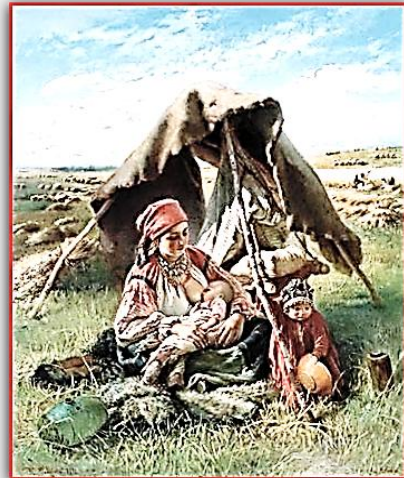
Із стародавніх часів на господиню було покладено ведення домашнього господарства: підтримання вогню, готування їжі, виготовлення одягу, доїння корів. На її руках було житло, город, корови, птиця, діти «щоб було наварено, напечено, прибрано». Прибуток господині визначався характером її діяльності - гроші від продажу птиці, молока та молочних продуктів, овочів, прядива та полотна, хусток, рушників, вовняних поясів та запасок. Частина цього прибутку використовувалась на невеликі господарські потреби - горщики, сіль, подарунки дітям.

Взаємовідносини між чоловіком і дружиною найчастіше були досить хорошими. Бували і сімейні негаразди, сварки між подружжям. Але, як правило, непорозуміння вирішувалися мирно, хоча бували і тимчасові розлучення. Жінка раптово схоплювалась і йшла до батьків. При цьому майже ніколи чоловік та жінка не розходились назавжди. Жінка, погулявши рік чи більше, сама просилася додому. Чоловік дуже рідко кидав сім'ю, тікаючи від домашніх злиднів, або знайшовши собі коханку.

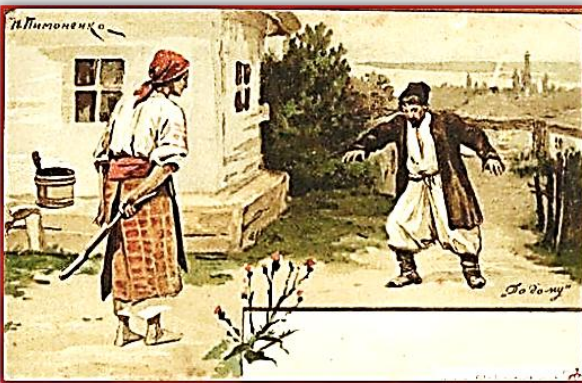
Чоловік доживав свого віку в одного з молодших синів, якому передавав свою частку господарства, але майже ніколи у дочки. Баба доживала віку разом з чоловіком, або в одного з синів. Нею дорожили більше, ніж дідом, оскільки

Селянська родина (Т. Шевченко, 1843)

Жниця (К. Маковський, 1871)

Додому
(М. Пимоненко, 80-ті рр. 19 ст.)

Невістка і свекруха
(А. Базилевич)

Родинні відносини

від неї більше користі у господарстві. Вона вихователька онуків, джерело старих звичаїв, прикмет, народних молитов та переказів.

Виховання та навчання дитини основам господарства відбувалося у сімейному колі. Діти рано починали працювати. Вже у 8-9 років хлопчик ставав підпаском, а у 10 років пас череду. У 12-15 років він був погоничем, а у 16-18 вважався «напівробітником», здатним на всі польові роботи, за винятком косовиці. З 20 років хлопець вважався справжнім робітником. Але весь свій зарібок син повинен був віддавати батькові на користь сім'ї. Батько мусів одягати та взувати сина, видавати трохи грошей на парубоцькі видатки. Для весілля, як правило, ніяких особливих статків, за винятком святкового одягу, не передбачалося.

Юридичний стан дочки у батьківській родині було іншим, ніж у сина. Вона призначалась для утворення нової родини, для продовження чужого роду майбутнього чоловіка, перебування її у батьків сприймалось як тимчасове. Дівчинка раніше за хлопчиків починали працювати. У 5-6 років вона вже колисала колиску, у 7 - носила молодшого на руках. З цього ж віку її вчили шити й прясати. У 7-10 років дівчинка пасла гусей, свиней, овець, іноді корову. З 14-16 років більшість дівчат наймалися на літню роботу. Дівочі заробітки, хоча і віддавалися батькові, але у більшості випадків використовувались на її ж потреби. По досягненні дівчиною 18 років двері батькової хати відчинялися для сватів.

Невістка дуже швидко переймала від свекрухи усю важку домашню роботу, на відміну від рідної дочки, якій майже нічого не мало перепастися від загального родинного достатку, і яка часто сторонилася участі у створенні такого спільного добробуту. Перед тим, як за старістю свекрухи стати хазяйкою у домі, невістка повинна сула пережити певні приниження. Інколи до 7 років проживання у родині чоловіка вона не мала права сідати за спільний стіл. Старший син та його дружина у нерозділеній великій сім'ї мусіли працювати на гурт, що не могло не відбиватися на взаємовідносинах у родині, стосунках між різними поколіннями родичів, так яскраво зображених у повісті Івана Нечуй-Левицького «Кайдашева сім'я». Рано чи пізно старший син, який вже мав своїх дітей, ставив питання про відокремлення від батькового господарства.

Молодший син, відділений від батька більшою кількістю років, до кінця життя мав працювати на тих членів сім'ї, які залишалися разом. За це йому перепадала більша частина батьківщини. Найчастіше молодшому синові відходила батьківська хата та город.

Як правило, селянин ділив своє господарство на рівні частини між синами, залишаючи собі рівну частину на прожиття довіку. Коли надходив час виділяти старшого сина, то вся родина загальними зусиллями на спільні кошти ставила йому хату та господарські споруди на новому дворі. Батькова частина ділилася між синами після його смерті. Сад, луки, ліс, сіножать могли залишатися у спільному користуванні.

Дочки, виходячи заміж, отримували придане: одяг, взуття, прикраси, кімнатне вбрання, скриню, мілку рогату худобу, рідше кобилу і зовсім рідко - пару волів. У випадку смерті бездітної жінки її придане поверталось батькам, за вирахуванням видатків на поховання. Дочка мала право наслідувати материну частку майна (материзну), або успадковувати все батьківське господарство, якщо в родині не було синів. В останньому випадку чоловік такої жінки називався приймак. Його становище у родині могло бути різним, залежно від характеру дружини. Якщо жінка знущалася з такого чоловіка, то про нього говорили «пішов заміж». Відносини приймака до тестя і тещі були близькими до відносин невістки з батьками чоловіка.

Бездітна сім'я могла взяти на виховання сторонню дитину (годованика) або дорослого (приймака) на умовах утримання їх у старості.

15.3.2. • У суспільному побуті пережитки давньої громадської організації довгий час зберігались у традиційних звичаях взаємодопомоги. Поширеним громадським звичаєм була «толока» - взаємодопомога при працесмких та термінових роботах.

Молодь села об'єднувалась у так звані «парубоцькі» та «дівочі» громади, які наприкінці 19 ст. злилися разом, створивши молодіжні громади, що зберігали свої звичаї. Влітку молодь збиралась у загальноприйнятих місцях для розваг, де не заважали іншим мешканцям села. Такі місця називалися «вулиці». У холодну пору року хлопці та дівчата збирались у спеціально найнятих хатах на «вечорниці» (досвітки, супрядки). Тут не тільки відпочивали, але й працювали: дівчата приходили з куделею, шитвом, вишивкою, парубки виготовляли постолі, плели сітки, кошики та інше.

Яскравими подіями суспільного життя села були базари та ярмарки, де селяни збиралися не тільки з торговими цілями, але й для зустрічей з родичами та друзями, обміну новинами, устрою господарських та сімейних справ, оформлення різних угод та договорів.

15.3.3. • Родинні обряди та звичаї поділялись на ряд циклів.

15.3.3.1. Весільний цикл. У минулому, весілля в Україні передували такі важливі обрядово-звичаєві дії, як сватання, оглядини, заручини.

Все починалось зі сватання, метою якого був договір про шлюб. Сватання доручалося спеціально обраним «старостам», або «сватам», - родичам, або людям, що добре знали весільні звичаї. Кількість сватів у різних районах України була різною - від одного до трьох. У випадку згоди дівчина виносила на дерев'яній таці рушники (Поділля, Наддніпрянщина), або хустинки, звичайно червоного кольору (Волинь, Карпати). Відмову прямо не давали. До 19 ст. зберігався звичай вручення сватам гарбуза.

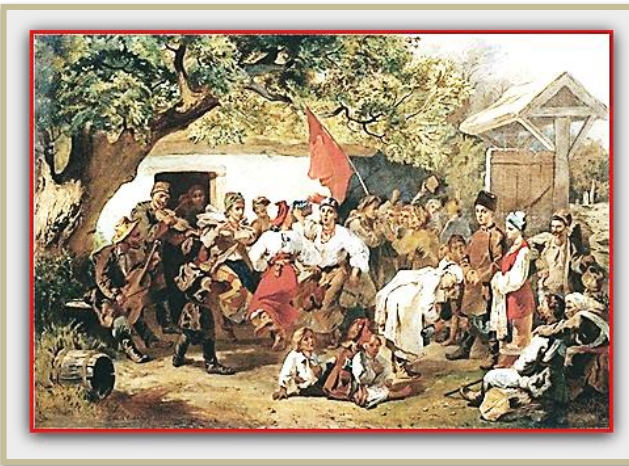
Подекуди у давнину дівчина могла брати на себе ініціативу у сватанні. Французький інженер польської служби Гійом де Боплан у першій половині 17 ст. з подивом відзначав деякі особливості весільних обрядів українців: «... на відміну від загальноприйнятого звичаю усіх народів, тут можна побачити, як дівчата залицяються до молодих людей, котрі їм сподобались. Поширений між ними забобон, якого вони ревно дотримуються, призводить до того, що дівчата ніколи не зазнають невдачі і більш упевнені в успіхові, аніж чоловіки, коли б ті самі робили вибір. Ось як вони діють: закохана дівчина заходить до хати батьків парубка, якого любить, коли сподівається застати вдома батька, матір та самого обранця. Зайшовши до покою, вона каже: «Помагай Біг». Це є звичним вітанням, яке промовляють, заходячи до чиеїсь господи. Сівши, вона вихваляє того, хто вразив її серце, і звертається до нього так: «Іване, Федоре, Дмитре, Войтку, Микито і т.д., тобто називає його одним із згаданих вище імен, які тут найбільш поширені. «Я помітила, дивлячись на твоє обличчя, певну доброзичливість до мене, яка свідчить, що ти зможеш дбайливо опікати і любити свою жінку; твої чесноти дозволяють сподіватися, що ти станеш добрим господарем.

Вечорниці (І. Рєпін, 1881)

Свати (М. Пимоненко, 1886)

Всесілля
(І. Соколов, 1860)

Похорон гуцулки
(Т. Аксентович, 1882)

Родинні звичаї та обряди

Ці твої чесноти схилили мене уклінно просити, аби ти взяв мене за жінку». Далі вона каже те саме батькові й матері, покірно просячи їх згоди на шлюб. А якщо дістає відмову або якусь відговірку, що він надто молодий і ще не готовий женитися, то відповідає їм, що нікуди не піде звідси доти, поки він її не пошлюбить і вони не стануть жити разом. Промовивши це, дівчина наполягає на своєму і вперто відмовляється йти з хати, бо не одержала того, що їй належить по праву. Через декілька тижнів батько й мати бувають змушені не тільки погодитись, але й намовляють сина поставитись до неї прихильно. Так само і юнак, бачачи, що дівчина так наполегливо бажає йому добра, починає дивитись на неї як на ту, що стане колись володаркою його бажань. А тому починає наполегливо просити батьків, щоб дозволили йому покохати дівчину. Ось як закохані дівчата (у цій краї) можуть швидко досягти мети, змушуючи (своєю наполегливістю) батька, матір та обранця виконати те, чого хочуть. Бо батьки бояться накликати на себе гнів господній, щоб з ними не трапилось якогось страхітливого

нещастя. Адже прогнати дівчину значило зневажати увесь її рід, який затаїв би глибоку образу. Звичай, який я щойно описав, водиться між людьми рівного стану, бо в цьому краї усі селяни однаково заможні і немає великої різниці у їхніх статках» .

Невдовзі після сватання відбувалися оглядини та заручини (руковини) - перші в оселі молодого, другі - в урочистій обстановці в хаті молодої. Вони символізували публічну згоду молодого та молодої на шлюб. На заручинах домовлялися про витрати та про день весілля. Заручини були найважливішим актом, що передував весіллю і зберігав деякі особливості у різних регіонах. Саме весілля (починалося урочистою церемонією виготовлення весільного «гільця» гілки плодового або соснового дерева, прикрашеної стрічками, колоссями та квітами, що символізували красу та молодість на «дівоч-вечір» у п'ятницю та суботу. З виготовлення короваю, гільця та вінків пов'язано багато обрядів. В деяких районах на весілля пекли два караваї - у хаті молодого та молодої. Обрядність весільного дня включала в себе поїздки пошту молодого до молодої, викуп молодої, посад, прощання з рідними, роздачу короваю, переїзд молодої в оселю молодого, розплітання коси та одягання жіночого головного убору та ін. Центральним моментом весілля був «посад» молодого та молодої на діжу, що символізував їх поєднання. Він відправлявся в різній формі, сполучаючись із зв'язуванням молодих чимбаром (крайкою), їдою з одного посуду. Існувало також багато символів єднання молодих: два гільця, два короваї, два голуби, зроблених з тіста, перев'язування ложок молодих. В деяких районах (Поділля, Волинь, Закарпаття) до кінця 19 ст. зберігався архаїчний обряд підрізання коси, що символізував перехід молодої у стан заміжньої жінки.

Весілля звичайно закінчувалось у понеділок так званими перезв'язними обрядами, суть якого, як і постільного обряду (комори), зводилась до суспільної санкції шлюбу.

Важливе значення на весіллі мало хорове виконання пісень: вони не тільки супроводжували обрядові дії, але й пояснювали зміст багатьох звичаїв та обрядів. Жодне весілля не обходилося без троїстих музик (скрипка, цимбали, бубон). Іноді до їх складу входила сопілка чи басоля (народна віолончель).

Не дивлячись на те, що по всій Україні існував єдиний у своїй основі весільний ритуал, в окремих районах зберігались локальні особливості, що сформувалися самостійно, або під впливом інших сусідніх народів. У західних областях функцію сватання, наприклад, нерідко виконував сам молодий. Своєрідність українського традиційного весільного обряду проявлялося у пишності відправи. Вже у другій половині 19 ст. - на початку 20 ст. в традиційному весільному ритуалі відбувалися певні зміни - скорочувалась тривалість, відходили деякі архаїчні риси, у весільний ритуал заможних селян проникають елементи міського побуту.

15.3.3.2. Родильний цикл обрядів та звичаїв можна розділити на кілька послідовних типів: родини, хрестини, після хрестильні та очисні.

Широко розповсюдженим звичаєм було приховування моменту пологів: вважалося, що чим менше людей будуть знати про них, тим легше вони пройдуть. Звичаї під час родів були направлені на їх благополучне завершення. Широко було розповсюджене розв'язування вузлів та розплітання волосся. По завершенні пологів жінка мала ховати волосся під головний убір. Якщо дитина народилася у незаміжньої дівчини, то вона мала пов'язувати хустку на особливий манер і її називали «покриткою».

Після закінчення пологів відбувалися відвідини породіллі. Усі гості обов'язково приносили що-небудь «на зубок». На хрестини запрошували все село, але приходили, звичайно, не всі односельці. Запрошення всіх односельців мало своїм змістом передачу матері та дитини під охорону громади.

Особливі звичаї та вірування були пов'язані з волоссям. В українців відразу ж після народження дитини повитуха відрізала з неї три пучки волосся, «щоб у майбутньому не було лисини». До року зазвичай не стригли волосся, «бо можна відрізати язика», тобто дитина довго не буде говорити.

Справжнім святом були «обстрижчини» - день, коли перший раз підстригали малюка.

15.3.3.3. Поховальний цикл в основному розділяється на три етапи: підготовка небіжчика до поховання; поховання; поминки.

Ці обряди відбивали погляди селян на загробне життя, в яких язичницькі уявлення не були повністю витиснені християнством, а злилися з ним. Селяни вважали, що «на тому світі» людина буде вести той же образ життя, що і на цьому. Вважалося, що померлі, (діди) мали велику владу над живими нащадками, могли бути доброю або злою силою для сім'ї. Поховальні звичаї були направлені на те, щоби задобрити мерців, а разом з тим огородити себе від дії смертоносної сили.

Однією з особливостей був звичай ховати у одязі, в якому людина вінчалася. Поховальний одяг могли шити й заново. Разом з тим могли ховати й у тій сорочці, в якій людина померла. Іноді сорочку готували ще за життя, але обов'язково лишали її недокінченою, а завершували вже після смерті. Шили все з полотна, а особливий спосіб крою вимагав не користуватись ножицями, а розривати тканину руками. Шили голкою вперед, а не назад, вузликів не робили, інакше небіжчик повернеться за ким-небудь з сім'ї. На Україні сорочку для померлої молодої жінки вишивали архаїчним способом по верху тканини, а пряжу робили веретеном, а не самопрялкою.

Небіжчиків одягали не так, як на живих, міняючи праву та ліву сторони. Сам одяг для померлих зберігав старовинний покрій, що давно вже вийшов з ужитку. На сорочках замість застібок використовували зав'язки, як це робилося і при вінчанні.

Якщо один з подружжя хотів взяти новий шлюб, то воріт сорочки небіжчика потрібно було лишити розстібнутим. Для цього ж померлого пов'язували

червоним поясом та тричі перебігали дорогу. Взагалі пояс був важливою складовою частиною одягу: навіть дітей ховали обов'язково у підперезаній сорочці.

На голову жінкам пов'язували хустку або намітку, чоловікам одягали шапку (якщо проти цього заперечував священик, то ховали шапку під подушку). Ніколи не ховали босоніж. При цьому намагалися використовувати види взуття, що не мали гвіздків, ось чому у деяких районах України був звичай ховати у шкіряних постолах, а не у більш звичних чоботах. Запобігання використанню залізних предметів у поховальному обряді - явище дуже старовинне. Цей звичай перегукується із весільними звичаями не надягати металевих прикрас та запонок на вінчання. Але на південному заході України в одяг небіжчика навмисно втикали голки, щоб захистити від інших небіжчиків. Шийний мідний хрест часто замінювали на дерев'яний або восковий. Виключенням для всіх металевих предметів (як і на вінчанні) були гроші - мідні, срібні, які клали у домовину та кидали до могили, щоби, як казали, купити місце покійному на тім світі, або заплатити за перевіз через вогняну ріку. З прикрас жінкам могли одягати пацерки темного кольору, але не червоне намисто. Обручку, у якій людина вінчалася, одягали на середній палець руки, якщо її не було, то купували.

Своєрідністю відрізнялися поховальний одяг та атрибути молодих, особливо нежонатих та незамужніх людей. Існувало уявлення про те, що молодий хлопець або дівчина обов'язково повинні мати на «тому світі» чоловіка або жінку і що без них їм там не буде місця. Ось чому тому похорон походив на весілля.

Хустинка асоціювалася з горем та сльозами. Її пов'язували учасникам поховального почту, давали у руки небіжчику, щоб той міг витирати сльози, коли піде по своїм митарствам. Хустинку кидали до могили, щоби розлучитись з горем.

Близькі небіжчика на знак жалоби намагалися не користуватися прикрасами, одягатись у біле і пов'язувати голову білою хусткою. Так ходили на протязі року, пізніше - шість тижнів. В основний білий колір вкраплювались інші, темні, кольори. Немало згадок про синій та чорний кольори у жалобному одязі. На знак жалоби дівчата не носили червоних стрічок та поясів; дівчина-сирота носила вінок з блакитних та зелених стрічок. Звернення до українського народного фольклору дозволяє вважати, що у минулому червоний колір мав більше значення у поховальному ритуалі, перш за все у козацькому. На початку 20 століття із міста чорний колір як знак жалоби став розповсюджуватись на село.

Після похорон поминали небіжчика. У деяких місцевостях України, особливо у бойків та гуцулів ще на початку 20 століття зберігалися дуже стародавні поховальні ігри у вигляді громадського зібрання, яке супроводжувалось оргіастичним пиром. Цей комплекс обрядів був направлений на протидію смертоносній силі і разом з тим на допомогу живим і мертвим.

15.3.3.4. • Переважна більшість *народних свят* носила календарно-магічний характер. При цьому календарні звичаї та обряди, що сягають своїм

Колядки в Малоросії
(К. Трутовский, 1864)

Ворожіння
(М. Пимоненко, 1888)

Водохреща
(Б. Кустодієв, 1921)

Заутреня на Пасху
(М. Пимоненко, 1887)

Свята календарного циклу (зима-весна)

корінням сивої давнини, формально узгоджувались з річним літургічним циклом православної церкви, головними віхами якого були дванадцять свята і пости.

В аграрному календарі українців не було різкого розмежування між сезонами. Кожен з них плавно переходив у наступний, повторюючи нескінченний ряд коловороту природи, чергування періодів праці і відпочинку. Найсприятливішим для селянського відпочинку вважався осінньо-зимовий період, особливо насичений різноманітними звичаями та обрядами.

Святом, коли «вводиться літо на зиму» вважали Введення (21 листопада). Характерним звичаєм Введення був прихід першого відвідувача - полазника.

Молодіжний характер мали свята Катерини (24 листопада) та Андрія (26 листопада), що слугували немовби репетицією до наступних різдвяно-новорічних свят.

Серед низки зимових свят українців особливо виділявся період Дванадцятидення (Святки) з кульмінаційними точками 25 грудня (Різдво), 1 січня (Новий рік) і 6 січня (Хрещення). Ці свята поєднувались забезпеченням виконання дуже важливих для людини функцій: захист від впливу шкідливих сил, особливо небезпечних на зламі старого і нового років (апотропеїчна магія), забезпечення добробуту та щастя у наступному році (карпогонічна магія), передбачення майбутнього (мантичні обряди) тощо.

Святкова трапеза напередодні Різдва (Святвечір, багата кутя, віля) у колі сім'ї проходила урочисто і мала розвинутий ритуал. За народними уявленнями усі предмети та страви, що стосувалися обрядового столу, набували чудодійної сили. Широко побутувала традиція обмінюватись у Святвечір ритуальними стравами між родичами.

Напередодні або в перший вечір Різдва починали колядувати. Зміст колядування, як і новорічного щедрування, полягав у тому, що групи чоловіків, парубків, а пізніше дівчат і дітей, обходили всі оселі, виконували обрядові пісні і дії, направлені на забезпечення добробуту господарів та господарства, за що одержували певну винагороду. В колядках та щедрівках, як у ніяких інших піснях, збереглося багато давньослов'янських уявлень про будову всесвіту, боротьбу сил світла і темряви.

Останній день старого і перший день нового року українці відзначали як свята Меланки (Маланки) і Василя. Напередодні Нового року, як і на коляди, побутували урочисті обходи із щедрівками - календарними величальними піснями. Часто щедрування набиало театралізованого характеру, включаючи маскування і рядження.

Виразний аграрно-магічний характер носив новорічний обряд засівання чи посипання, відомий у всіх східних слов'ян.

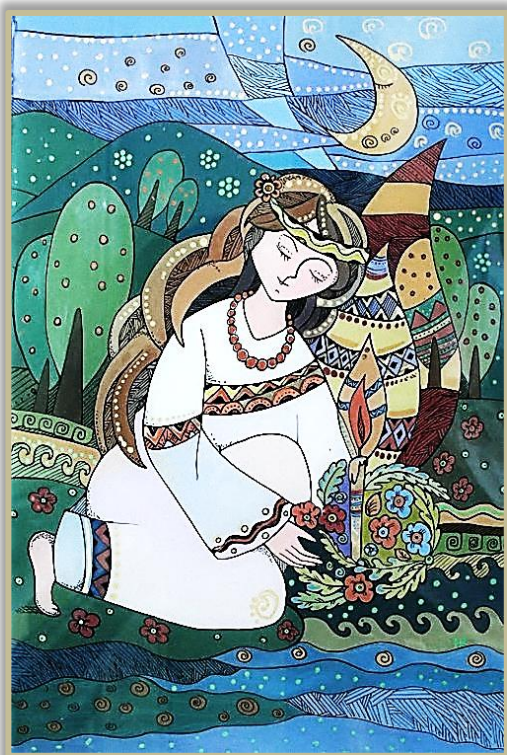
Різдвяно-новорічний період селянського календаря завершався святом Богоявлення (Водосвяття, Водохрещі, Ордан, Йордан, Ардан) 6 січня. Вечір напередодні називався другим Святвечором, або голодною кутею. В це свято священник занурював хреста у воду і святив її, відбувалися багатолюдні хресні ходи до річок та водоймищ. На східній Україні влаштовували катання на святково прикрашених конях та кулачні бої.

У Великий піст, коли починав сходити сніг і зима повертала на весну, дівчата починали її закликати, співати веснянки.

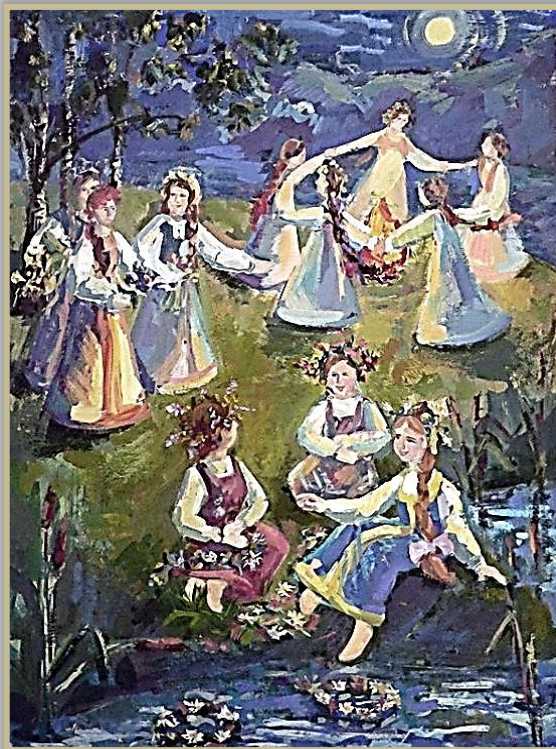
Серед весняних свят найбільшим багатством обрядових дій та звичаїв виділявся великоденний цикл (Паска), що у народній практиці зберіг багато рис язичницької весняної ритуалістики. У Вербну неділю приносили з церкви освя-

чену вербу і шмагали нею всіх членів родини та худобу з метою передати магічну силу рослини, очистити від хвороб та зимової кволості. Від Вербної неділі починали активну підготовку до Великодня: варили яйця і розписували писанки, фарбували крашанки, начиняли ковбаси, випікали обрядове печиво, включаючи обов'язкову пшеничну паску і солодку бабу. Увечері на Страсний четвер кожна господиня намагалася принести додому запалену свічку. У ніч з суботи на неділю на пагорбах розкладали великодні вогні. На подвір'ї коло церкви відбувалося масове народне гуляння (гаївки).

Дуже багатим є репертуар традиційних народних великодніх ігор, що поділялися на дитячі, парубочі, дівочі, змішані й загальні. Померлих родичів провідували у першу неділю після Великодня.

Купальська ніч
(Н. Курій-Максимов)

Свято Івана Купала
(А. Дорошенко)

Свята календарного циклу (літо)

Завершення весняного та початок літнього циклу в Україні пов'язувалось з Зеленими святами (Трійця). Подвір'я та хату прикрашали зеленим гіллям, запашними травами, провідували померлих. У деяких районах Зелені свята пов'язувалися із старовинними русаліями.

Давньослов'янське свято літнього сонцестояння - Купала, або Івана Купала, відзначали 24 червня в період підготовки до збору врожаю. Воно поєднувало у собі елементи солярного культу, аграрної магії, очисних та еротичних обрядів. З культом Сонця пов'язані купальські вогні, які парубки розкладали у ніч

перед святом на пагорбах біля води. Дівчата прикрашали ритуальне деревце, найчастіше гілку верби-громовиці. Широко були розповсюджені дівочі ворожіння на вінках. Багато купальських повір'їв пов'язані з легендами про цвітіння папороті.

Жнива закінчувались святом обжинок, та устанавленням на полі спасової бороди з останніх колосків. З останнього колосся робили вінок, що зберігався до весняної сівби. Обжинками замикався річний цикл селянських аграрно-календарних свят.

15.4. Усна народна творчість українців. Народне образотворче мистецтво.

15.4.1. • Усна народна творчість протягом значного часу була майже єдиним засобом узагальнення життєвого досвіду, втіленням народної мудрості, народного світогляду, народних ідеалів, права, міфології.

Усна народна творчість умовно поділяється на прозову та поетичну, або пісенну. Народна проза у свою чергу ділиться на два великих масиви: власне художню (казки, анекдоти) і документальну, неказкову прозу (легенди, перекази, оповідання). Специфічний підрозділ казок складають небилиці - оповідки про цілком неможливі в реальному житті речі та випадки.

Власне *художня проза*, казки, реалізується у таких жанрах, як чарівна казка, казки про тварин, соціально-побутові казки та небилиці, кумулятивні казки, що об'єднують у собі риси різних видів казок. Кількість казкових сюжетів та образів у кожній етнічній традиційній культурі усталена, вони переходять від покоління до покоління у мало змінюваній формі, що взагалі характерно для елементів культури, що базується на традиційному підґрунті.

Значний масив народної прози складають легенди, перекази та оповідання. Для них характерна установка на правдивість зображуваного. Народні оповідання, оповіді-спогади, стосуються надзвичайних пригод, що нібито мали місце з самим оповідачем.

Одним з найдавніших видів народної творчості є замовляння (заговори). До них належать такі поетичні твори, яким приписується чудодійний вплив на оточуючий світ.

Цикл найкоротших жанрів усної народної творчості становлять приказки, прислів'я, загадки, вітання, прокльони, побажання, афоризми тощо.

Поетичний масив усної народної творчості українців складають *пісні*, голосіння та думи. Українська пісенність розподіляється на чотири великих підрозділи: ліро-епічний підрозділ, до якого входять переважно обрядові пісні (трудова, колядки та щедрівки, купальські, веснянки, обжинкові, весільні, поховальні та ін.), замовляння, дитячі пісні. Календарно-обрядові пісні були елементами язичницьких релігійних обрядів і зберегли у майже незмінному вигляді важливу інформацію про цей прошарок народної культури. Голосіння возвеличували померлого, мали сталу структуру та форму. Близькі до голосінь україн-

ські думи, особливо цикл невольницьких плачів. До епічних жанрів належать балади та історичні пісні. Ліричні пісні умовно можна поділити на пісні про кохання, про родинне життя, суспільно-побутові (козацькі, чумацькі, наймитські, емігрантські, рекрутські, солдатські).

Жартівливі та сатиричні пісні складають цілком автономний вид народної творчості. До них тісно примикають коломийки та частівки - своєрідна поетично-пісенна публіцистика.

Хранителями та улюбленими виконавцями багатьох видів народної пісенної творчості довгий час були мандрівні лірники та кобзарі.

Дитячий фольклор - важливий пласт усякої народної культури. Він ділиться на два великих підрозділи: пісні для дітей, що творяться та виконуються дорослими (колискові, забавлянки тощо) та власне дитячі пісні та ігри (заклички, промовки, прозивалки, скоромовки, лічилки).

Говорячи про українські **народні танці**, слід зазначити, що часто один і той же танець у різних місцевостях може мати різні назви. Наприклад, такий відомий нині український танець як «Гопак» (також бойовий Гопак) має інші назви: «Гоцак», «Козак», «Козачок», «Тропак», «Третяк» та інші. Танці отримують назви з різних причин. Наприклад, за якимось словом, що часто вживається в пісні, під яку танцюють. Від пісні «Ой дівчина - горлиця» назвали танок

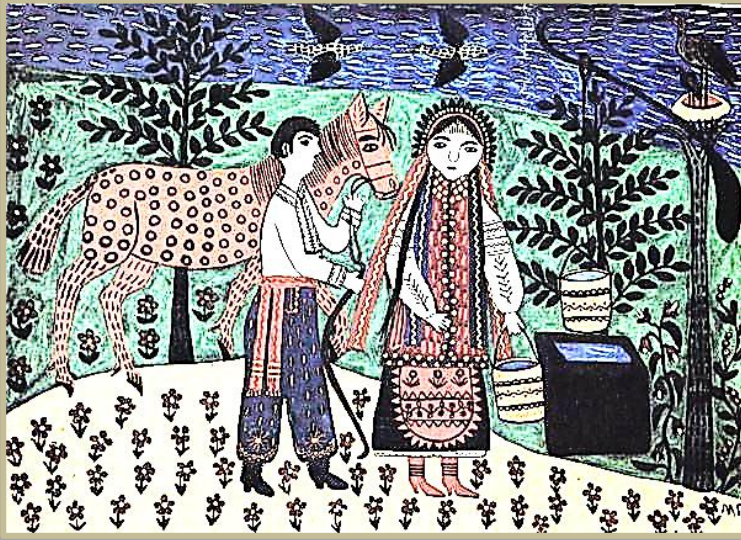
«Горлицею». Те ж саме з назвою «Полька», що також походить від пісні, а не від того, що ніби він польський танець: він побутує в Україні та в деяких країнах Європи. В одній з таких пісень, яка є супроводом до танцю, зокрема співається: «Біда польку спокусила - пішла полька за русина...». Так отримали назви і деякі весільні танці: «Дудочка» («Діду, мій дударіку...»), «Журавель» («Унадився журавель, журавель до бабиних конопель...») та інші. Деякі танці називаються за місцевістю, де вони побутують: «Коломийка» (від м. Коломия), «Гуцулка» (від Гуцульщини), «Микуличинка» (від с. Микуличин), «Березнянка» (від м. Вели

Народна пісня «Несе Галя воду»

Гопачок (О. Кулаков, 2005)

Сватає Іван Галю (М. Примаченко, 1972)

кий Березний), «Лючинка» (від річки Лючинки), «Санжарівка» (від м. Санжари) і т. ін. Іноді танці називають від назв рухів, які в них переважають: «Увиванець», «Тропак», «Гайдук» (присядки) тощо. В Україні й за кордоном українське танцювальне мистецтво репрезентує переважно «Гопак», культ якого склався на початку 20 століття. Справжній фольклорний гопак був переважно сольним чоловічим

танцем, в основі якого лежала імпровізація і змагання.

Народна драма розвивалася у тісному зв'язку з народним театром. Найвищим досягненням української народної драми вважається вертеп.

15.4.2. • Українське **народне образотворче мистецтво** - одна з органічних складових національної культури, в якій стійко зберігається етнічна специфіка. Українське народне мистецтво розвивалося за трьома основними напрямками: пластичне, живописне, графічне. Пластика народного мистецтва існує в різних традиційно-побутових явищах - знаряддях праці, художній обробці стін житла, архітектурно-конструктивних елементів його зовнішнього вигляду та інтер'єру.

Регіональні особливості архітектурної пластики визначалися місцевими традиціями, наявністю тих чи інших матеріалів. Так, для мурованого житла південних районів України характерна розвинута пластика з рельєфними деталями на фасаді. Виявом архітектурної пластики дерев'яних хат були випуски дерев'яних брусів та їх скульптурна обробка, обшивка каркасних конструкцій, особливо фронту, скульптурні стовпчики галерей та ганків. У інтер'єрі житла спеціальну увагу приділяли поверхні печі.

Різьблення по дереву та іншим матеріалам має давні традиції. Серед улюблених мотивів оздоблення можна вирізнити геометричні: трикутники, квадрати, ромби; солярні (сонячні) та інші знаки; в'юнкі гілки, квіти, вазони; зооморфні - силуети кінських голів, птахи тощо. У техніці плоскіного різьблення (гравірування та тригранно-виїмчасте різьблення) виконувались геометричні орнаменти на сволоках, скринях, одвірках, дерев'яному посуді, транспортних засобах, ткацьких верстатах тощо. Профільованим різьбленням оздоблювали бокові дошки мисників, ліжок, шаф.

Багато зразків народної пластики дало ковальське ремесло. Сільські ковалі кували надбанні, придорожні й надгробні хрести, огорожі, замки, накладки на двері та вікна, світильники тощо. Знаменитими були орнаментовані ковані скрині.

Серед найбільш відомих виробів з кістки та рогу - порохівниці. Їх виготовляли з оленього рогу та декорували багатим різьбленням, а також металевими накладками.

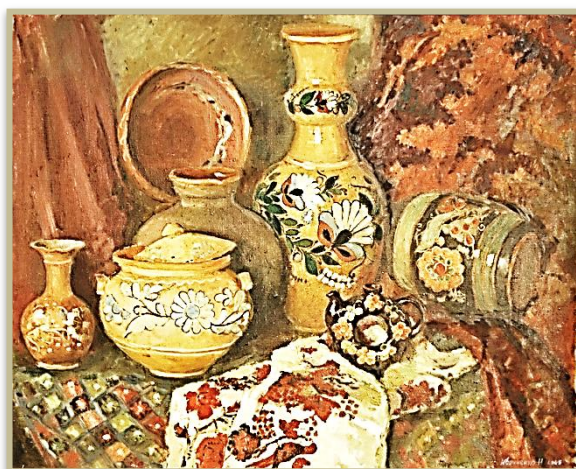
Використовуючи техніку плетіння, народні майстри виготовляли кошики, місткості для зберігання домашнього краму та збіжжя, головні убори, взуття.

Досить відомими були прикрашені керамічні вироби, вироби із скла.

Живописний напрям українського мистецтва виявляється у традиційному стінописі, візерунках на меблях, кераміці, склі. Поширення стінопису зростало з півночі на південь, залежно від використання глиняної обмазки стін. Стінопис мав свої локальні особливості у композиції, сюжетах, кольоровій гамі. Подільським розписам були характерні притаманність гами, графічність, катеринославським - живописність рослинних орнаментів, де акцентували яскраві кольорові плями. Орнаменти і композиції народного стінопису збереглися у так званих малюнках - малюнках на папері, популярних на початку 20 ст. Рослинні мотиви вирізалися по контуру або фігурно і наклеювалися на коминах печей, стінах, сволоках, круг вікон. В заможних оселях вони могли змінюватись кілька разів на рік. Подібно до орнаменту стінопису та малюнок розписували традиційні меблі та посуд. Антропоморфні, зооморфні, рослинні та геометричні мотиви наносили також на писанки, які ще з часів язичництва мали символічне значення. Писанки мають особливості у різних регіонах: на Наддніпрянщині - переважно рослинний орнамент, на Поділлі - рослинний, рідше геометричний орнамент на чорному, фіолетовому, коричневому тлі, на Поліссі - геометричний чи геометризований білий, іноді з додаванням червоного, жовтого, зеленого кольорів, у Східних Карпатах - геометричні поліхромні орнаменти, намальовані тонкими жовтими і білими контурами.

Багатством орнаменту і колориту, різноманітністю форм відзначалися жіночі шийні прикраси з бісеру. Живописні основи закладені в тканих і вишитих узорах одягу, декоративних тканин, килимів. З особливою ретельністю орнаментували рушники, які мали важливе декоративне та ритуальне значення.

Орнаментальні мотиви для носіїв традиційної народної культури мали глибинне значення. Хрестоподібні кола, фігури, розетки символізували во-

Опішнянська кераміка
(Н. Івченко, 2001)

гонь, сонце, світло; горизонтальна та хвиляста лінії пов'язувались із землею та водою; квадрат, поділений на чотири рівних частини з крапками, був символом засіяного лану; важливе семантичне навантаження мали зображення тварин та людей; досить часто зустрічається образ «світового дерева».

Література

- Васіна З.О. Український літопис вбрання: [Книга-альбом]. – К.: Мистецтво, 2003. – Т. 1: 11000 років до н. е. – XIII ст. н.е.: Наук.-худож. реконструкції. – 448 с.: іл.
- Васіна З.О. Український літопис вбрання: [Книга-альбом]. – К.: Мистецтво, 2003-2006. – Текстівки, рез. англ., рос. Т. 2: XIII – початок XX ст.: Наук.-худож. реконструкції. – 2006. – 448 с.: іл.
- Вечерський В. Українська дерев'яна архітектура. – Київ: Балтія-Друк, 2001. – 64 с.
- Воропай О. Звичаї українського народу. – Київ: Оберіг, 1993. – 592 с.
- Косміна Т. В. Українське народне житло. – Київ: МИИстецтво, 1986. – 18 листівок з текстами.
- Косміна Т.В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX-XX століття. – Київ, Наук. думка, 1980. – 182 с.
- Косміна Т.В., Васіна З.О. Українське весільне вбрання: етнографічні реконструкції. – Київ: Мистецтво, 1989. – 16 листівок з текстами.
- Культура і побут населення України: Навч. посіб. / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін.. – Київ: Либідь, 1993. – 349 с.
- Маркевич М.А. Обычаи, кухня и напитки малороссов. – Київ: Час, 1992. – 192 с.
- Марченко М.І. Історія української культури з найдавніших часів до середини XVIII ст. – Київ: Радянська школа., 1961. – 286с.
- Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник. – К.: Наук. думка, 1996. – 196 с.
- Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна. – Київ: Либідь, 1993. – 290 с.
- Українці: народні вірування, повір'я та демонологія / Упор., прим. та нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк. – Київ: Либідь, 1992. – 322 с.
- Чубинський П.П. Мудрість віків. – Київ: Мистецтво, 1995. – 224 с.
- Юрченко П.Г. Народне мистецтво. Україна. – Київ: Мистецтво, 1967. – 45 с.

Питання до підсумкового контрольного заходу з етнокультурології

1. Культура (визначення). Матеріальна культура, її функції.
2. Духовна культура. Функції духовної культури.
3. Етнос (визначення). Умови формування, існування, ознаки етносу.
4. Традиції (визначення, різновиди). Традиційна культура, етнічна культура, культура етносу.
5. Функціональний характер і форми співвідношення культури та етносу. Культурологія (визначення). Етнокультурологія (визначення).
6. Археологія. Археологічна культура. Хронологія. Археологічна періодизація давньої історії.
7. Культури раннього та середнього палеоліту в Україні.
8. Культури пізнього палеоліту і мезоліту в Україні.
9. Неоліт, неолітична революція. Буго-дністровська культура.
10. Енеоліт. Трипільська, середньостогівська, давньоямна культурно-історичні спільності в Україні.
11. Культурні новації бронзового віку. Початок епохи заліза в Україні: чорноліська культура, кіммерійці.
12. Скіфська епоха: етнічна географія Скіфії, культура кочівників українського степу 7 – 4 ст. до н.е.
13. Культура землеробів-скотарів українського лісостепу 8–4 ст. до н.е. Грецька колонізація Північного Причорномор'я.
14. Проблема формування слов'янства за писемними джерелами. Літописні дані про суто східнослов'янські племена.
15. Проблема формування слов'янства за археологічними джерелами.
16. Основні теорії українського етногенезу.
17. Матеріальна культура східних слов'ян та Київської Русі:
18. Господарство (системи орного землеробства, скотарство).
19. Господарство (ремесла, торгівля).
20. Військова справа (мечі, шаблі, списи, сокири, булави, кістені, луки).
21. Військова справа (захисний обладунок, спорядження вершника та коня, фортифікація, чисельність та організація війська).
22. Давньоруське місто(особливості планування, забудови, склад мешканців).
23. Побут населення Давньої Русі: житловий будинок, посуд, хатне начиння, система харчування, одяг, поховальні обряди та звичаї.
24. Особливості язичницького світогляду давніх слов'ян, поширення християнства на Русі.
25. Писемність, освіта, література Давньої Русі.
26. Мистецтво Давньої Русі: архітектура, монументальний живопис.

27. Мистецтво Давньої Русі: станковий живопис, кам'яне різьблення, музика.
28. Освіта в Україні 14-18 ст. (загальна характеристика, Острозька школа-академія).
29. Освіта в Україні 14-18 ст. (корпоративні православні навчальні заклади, Львівська братська школа).
30. Освіта в Україні 14-18 ст. (Київська братська школа, Київський колегіум, Києво-Могилянська академія).
31. Освіта в Україні 14-18 ст. (католицькі навчальні заклади в Україні).
32. Початок книгодрукування у Європі. Іван Федорович Москвитин.
33. Література, поетика, драматургія в Україні 14-18 ст.
34. Архітектура і живопис в Україні 14-18 ст.
35. Скульптура, музичне мистецтво в Україні 14-18 ст.
36. Джерела формування, склад та чисельність козацтва. Адміністративно-політичний устрій Війська Запорізького.
37. Військовий устрій та військова справа запорожців.
38. Звичаї, побут, освіта запорожців.
39. Етапи українського національно-культурного відродження 19 - поч. 20 ст. та їх ознаки (періодизація розвитку української культури у 19 ст., особливості моделей національно-культурного відродження слов'янських народів у 19 ст., особливості української моделі культурного відродження у 19 ст.).
40. Освіта в Україні 19 ст. (реформа 1802-1804 рр., відкриття класичних університетів).
41. Освіта в Україні 19 ст. (продовження освітньої реформи у 60-х роках 19 ст., стан освіти у Західній Україні).
42. Наука в Україні 19 ст. (досягнення в галузі природничих і гуманітарних наук).
43. Розвиток української літератури 19 ст. (нова доба в історії українського письменства, романтизм, перехід до реалізму, літературна періодика).
44. Українське театральне мистецтво 19 ст. Особливості українського театру першої та другої половини 19 ст.
45. Українське музичне мистецтво 19 ст. Формування української академічної музики.
46. Розвиток архітектури в Україні 19 ст. (класицизм, еkleктизм, модерн). Найкращі зразки монументальної скульптури в містах України 19 ст.
47. Український живопис 19 ст. Ознаки історичної зрілості української культури на рубежі 19 – 20 століть.
48. Загальне піднесення культурного життя в Україні на початку 20 ст.: «Прогресиві» та інші громадські культурницькі організації, «Січовий рух», стан книгодрукування та періодики, перші кіностудії в Україні.
49. Культурницька політика Центральної Ради і Директорії УНР.
50. Культурницька політика Української держави.
51. Культурницька політика радянської влади.

52. Політика українізації в Україні (1922 - 1933), літературна дискусія 1925 - 1928 років.
53. Ліквідація неписьменності. Літературний процес в Україні 20-х поч. 30-х років 20 ст.
54. Театральне життя, кінематограф в Україні 20-х поч. 30-х років 20 ст.
55. Музичне мистецтво, архітектура, розвиток монументальної та монументально декоративної скульптури в Україні 20-х поч. 30-х років 20 ст.
56. «Розстріляне відродження» і масовий терор в Україні 20-х поч. 30-х років 20 ст. Культурне життя Західної України.
57. Воєнний та повоєнний період в історії української культури 20 ст.
58. Часи хрущовської «відлиги» і дисидентський рух в історії української культури 20 ст.
59. Період «застою» і «перебудови» в історії української культури 20 ст.
60. Традиційний двір, житло, садиба українців (типи планування двору, конструкція та внутрішній інтер'єр житла, садиба).
61. Народний одяг українців.
62. Система харчування та українська народна кулінарія.
63. Сімейний та громадський побут українців. Родинні обряди і звичаї:
64. Сім'я, або родина. Суспільний побут українців.
65. Родинні обряди та звичаї українців (весільний і родильний цикли).
66. Родинні обряди та звичаї українців (поховальний цикл).
67. Народні свята календарного циклу українців.
68. Усна народна творчість українців (жанри та їх різновиди).
69. Українська народна музика.
70. Народне образотворче мистецтво (види та регіональні особливості).

АЛФАВІТНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

<i>Археологічна культура (визначення)</i>	13
<i>Археологічна періодизація стародавньої історії</i>	14
<i>Археологія (визначення)</i>	13
<i>Археологія. Хронологія. Археологічна періодизація давньої історії</i>	13
<i>Архітектура (тема 10)</i>	54
<i>Архітектура (тема 11)</i>	75
<i>Архітектура (тема 14)</i>	134
<i>Архітектура та образотворче мистецтво (тема 13)</i>	114

Б

<i>Буго-дністровська археологічна культура</i>	19
<i>Булави та кістені (тема 10)</i>	40

В

<i>Весільний цикл</i>	156
<i>Військова справа (тема 10)</i>	39
<i>Військова справа (тема 12)</i>	89
<i>Військовий устрій (тема 12)</i>	86
<i>Військовий устрій та військова справа (тема 12)</i>	86
<i>Воєнний період</i>	136

Г

<i>Господарство (тема 10)</i>	35
<i>Графіті</i>	50
<i>Грецька колонізація Північного Причорномор'я</i>	28

Д

<i>Давньоруське місто</i>	44
<i>Давньоюмна культурно-історична спільність</i>	21
<i>Двір, житло, садиба</i>	147
<i>Декоративно-ужиткове мистецтво</i>	83
<i>Десятинна церква</i>	55
<i>Джерела формування, склад та чисельність козацтва</i>	85
<i>Джерела формування, склад та чисельність козацтва. Адмі-</i>	85

ністративно-політичний устрій Війська Запорізького	
<i>Дисидентський рух</i>	139
<i>Діалектика співвідношення культури та етносу</i>	13
<i>Духовна культура</i>	11
Духовна культура східних слов'ян та Київської Русі (особливості язичницького світогляду, поширення християнства, писемність, освіта, література, мистецтво)	47
Є	
<i>Еклектизм (тема 13)</i>	116
<i>Енеоліт</i>	20
Етапи українського національно-культурного відродження 19 – початку 20 ст. та їх ознаки	100
<i>Етнокультурологія (визначення)</i>	13
<i>Етнос (визначення)</i>	11
Ж	
<i>Живопис (тема 11)</i>	76
<i>Житловий будинок (тема 10)</i>	45
З	
<i>Захисний обладунок(тема 10)</i>	41
<i>Звичаї (тема 12)</i>	92
Звичаї, побут, освіта (тема 12)	92
Зміст	3-9
І	
<i>Іван Федорович Москвитин</i>	70
<i>Історична література</i>	74
К	
<i>Кам'яне різьблення (тема 10)</i>	59
<i>Католицькі навчальні заклади в Україні</i>	69
<i>Києво-Могилянська академія</i>	68
<i>Київська братська школа</i>	66
<i>Київський колегіум</i>	67
<i>Кімерійці</i>	24
<i>Кінематограф (тема 14)</i>	133
<i>Книгодрукування</i>	70
<i>Корпоративна православна освіта</i>	65

<i>Культура палеоліту</i>	14
<i>Культура (визначення)</i>	10
<i>Культура землеробів-скотарів українського Лісостепу (8–4 ст. до н.е.)</i>	26
<i>Культура кочівників українського Степу (7 – 4 ст. до н.е.)</i>	25
<i>Культура мезоліту</i>	18
<i>Культура України у 1920-1930-ті роки</i>	127
<i>Культура України у 40-ві - на початку 90-х років 20 століття</i>	136
<i>Культура. Етнос. Культурологія. Етнокультурологія</i>	10
<i>Культурне життя Західної України (тема 14)</i>	135
<i>Культурницька політика радянської влади</i>	126
<i>Культурницька політика Української держави</i>	125
<i>Культурницька політика Центральної Ради і Директорії УНР</i>	123
<i>Культурні новації бронзового віку</i>	22
<i>Культурологія (визначення)</i>	13
Л	
<i>Ліквідація неписьменності</i>	129
<i>Література (тема 11)</i>	73
<i>Література Київської Русі</i>	53
<i>Література, драматургія (тема 11)</i>	73
<i>Літературна дискусія 1925 - 1928 років</i>	129
<i>Літературна періодика (тема 13)</i>	110
<i>Літературний процес (тема 14)</i>	130
<i>Літописання (тема 11)</i>	73
<i>Літописні дані про суто східнослов'янські племена</i>	34
<i>Луки (тема 10)</i>	40
<i>Львівська братська школа</i>	65
М	
<i>Матеріальна культура (тема 9)</i>	10
<i>Матеріальна культура східних слов'ян та Київської Русі (господарство, військова справа, поселення, побут)</i>	35
<i>Мечі (тема 10)</i>	39
<i>Мистецтво (тема 10)</i>	54

Мистецтво (тема 11)	75
<i>Моделі культурного відродження західних та південних слов'ян у 19 ст.</i>	101
<i>Модерн (тема 13)</i>	116
<i>Монументальний живопис (тема 10)</i>	57
<i>Музика (тема 13)</i>	113
<i>Музичне мистецтво (тема 10)</i>	60
<i>Музичне мистецтво (тема 11)</i>	79
<i>Музичне мистецтво (тема 14)</i>	133
Н	
<i>Народне образотворче мистецтво</i>	166
<i>Народний одяг українців</i>	148
<i>Народний одяг українців. Система харчування та українська народна кулінарія</i>	148
<i>Народні свята календарного циклу</i>	160
<i>Наука (тема 13)</i>	105
<i>Неоліт, неолітична революція</i>	19
<i>Нова доба в історії українського письменства</i>	109
О	
<i>Одяг (тема 10)</i>	46
<i>Ознаки історичної зрілості української культури на рубежі 19 – 20 століть</i>	120
<i>Освіта (тема 11)</i>	63
<i>Освіта і наука (тема 13)</i>	102
<i>Освіта і шкільництво(тема 12)</i>	98
<i>Освіта, книгодрукування</i>	63
<i>Основні теорії українського етногенезу</i>	34
<i>Особливість українського відродження 19 ст.</i>	101
<i>Особливості язичницького світогляду</i>	47
<i>Острозька школа-академія</i>	64
П	
<i>«Просвіти» та інші громадські культурницькі організації</i>	122
<i>Перебудова</i>	142
<i>Передісторія української культури за часів становлення відтворюючого господарства</i>	19

Передісторія української культури в епоху привласнюючого господарства (культура палеоліту; культура мезоліту)	14
<i>Перехід до реалізму (тема 13)</i>	110
<i>Період «застою»</i>	141
<i>Перші кіностудії в Україні</i>	123
<i>Писемність, освіта, література</i>	49
Питання до підсумкового контрольного заходу з етнокультурології	169-171
<i>Піднесення українського мистецтва (тема 14)</i>	123
<i>Пізній палеоліт</i>	16
<i>Планування двору</i>	144
<i>Побут (тема 12)</i>	92
<i>Повоєнний період</i>	137
<i>Поетика, драматургія</i>	74
<i>Полемічна література</i>	73
<i>Політика українізації</i>	127
<i>Поселення, побут (тема 10)</i>	43
<i>Посуд, хатнє начиння, система харчування (тема 10)</i>	45
<i>Поховальний цикл</i>	159
<i>Поховальні обряди та звичаї</i>	47
<i>Початок епохи заліза</i>	23
<i>Поширення християнства</i>	48
<i>Проблема формування слов'янства за археологічними джерелами</i>	33
<i>Проблема формування слов'янства за археологічними та писемними джерелами. Основні теорії українського етногенезу</i>	31
<i>Проблема формування слов'янства за писемними джерелами</i>	32
Р	
<i>Ранній палеоліт</i>	15
<i>Ремесла (тема 10)</i>	37
<i>Родильний цикл</i>	158
<i>Родинні обряди та звичаї</i>	156
<i>Розвиток архітектури в Україні 19 ст. Класицизм</i>	115

<i>Розвиток літератури (тема 13)</i>	109
<i>Розвиток монументальної та монументально декоративної скульптури (тема 14)</i>	134
<i>«Розстріляне відродження» і масовий терор</i>	134
<i>Романтизм (тема 13)</i>	109
Є	
<i>Садиба</i>	148
<i>Середній палеоліт</i>	16
<i>Середньостогівська культурно-історична спільність</i>	21
<i>Система харчування та українська народна кулінарія</i>	151
<i>Системи орного землеробства (тема 10)</i>	36
<i>Сім'я, або родина</i>	153
<i>Сімейний та громадський побут. Родинні обряди і звичаї</i>	153
<i>«Січовий рух»</i>	122
<i>Скіфська епоха</i>	24
<i>Скотарство (тема 10)</i>	37
<i>Скульптура (тема 11)</i>	78
<i>Скульптура (тема 13)</i>	116
<i>Сокири (тема 10)</i>	40
<i>Софія Київська</i>	56
<i>Списи (тема 10)</i>	40
<i>Спорядження вершника та коня (тема 10)</i>	41
<i>Стан книгодрукування та періодики (тема 14)</i>	122
<i>Станковий живопис (тема 10)</i>	59
<i>Суспільний побут</i>	156
Т	
<i>Театр. Театральне мистецтво України до середини 19 ст.</i>	111
<i>Театральна та музична культура (тема 13)</i>	111
<i>Театральне мистецтво в Україні другої половини 19 ст.</i>	112
<i>Театральне життя (тема 14)</i>	132
Тема 9. Етнокультурологія. Передісторія української культури	10-30
Тема 10. Українська культура в ранньому середньовіччі (5 – 13 ст.)	31-61
Тема 11. Українська культура у 14 –18 століттях	62-83

Тема 12. Культура запорізького козацтва	84-99
Тема 13. Українська культура в 19 ст.	100-120
Тема 14. Українська культура в 20 ст.	121-143
Тема 15. Традиційна культура українського народу	144-168
<i>Торгівля (тема 10)</i>	38
<i>Традиції (визначення, різновиди)</i>	12
<i>Традиційна культура, етнічна культура, культура етносу</i>	13
<i>Трипільська культурно-історична спільність</i>	21
У	
Українська культура перших десятиліть 20 століття	122
<i>Українське народне житло</i>	144
<i>Умови формування, існування, ознаки етносу</i>	11
<i>Усна народна творчість</i>	164
Усна народна творчість українців. Народне образотворче мистецтво	164
Ф	
<i>Фортифікація (тема 10)</i>	41
<i>Функції духовної культури</i>	11
<i>Функції матеріальної культури</i>	10
Х	
<i>Хронологія і проблема датування пам'яток</i>	14
Хронологія основних подій (тема 10)	31
Хронологія основних подій (тема 11)	62
Хронологія основних подій (тема 12)	84
Хронологія основних подій (тема 13)	100
Хронологія основних подій (тема 14)	121
Ч	
<i>Часи хрущовської «відлиги»</i>	137
<i>Чисельність та організація війська (тема 10)</i>	42
<i>Чорноліська культура</i>	23
Ш	
<i>Шаблі (тема 10)</i>	40
<i>Шкільна освіта (тема 10)</i>	51

Література до навчальної дисципліни «Історія України та Етнокультурологія»

Обов'язкова література

Державні документи України:

Акт проголошення незалежності України: від 24 серп. 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 38. – Ст. 502.

Декларація про державний суверенітет України: від 16 лип. 1990 р. // Відомості Верховної України. – 1990. - № 31. – Ст. 429.

Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 року. – Київ: Право, 1996. – 54 с.

Закон України «Про Охорону Культурної Спащини» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, N 39.

Наукові та методичні видання:

Історія України та етнокультурологія: Програма навчальної дисципліни / Укладач Бойко Ю.М. – Вінниця: ВНАУ, 2015. - 27 с.

Методичні вказівки до семінарських (практичних) занять з навчальної дисципліни «Історія України та етнокультурологія» / Укладач Бойко Ю.М. – Вінниця: ВНАУ, 2016. - 32 с.

Історія України та етнокультурологія: Навчальний посібник для самостійної роботи студентів. У 2-х частинах. Частина I. Історія України / Укладач Бойко Ю.М. – Вінниця: ВНАУ, 2017. - 190 с. + 78 іл.

Історія України та етнокультурологія: Навчальний посібник для самостійної роботи студентів. У 2-х частинах. Частина II. Етнокультурологія / Укладач Бойко Ю.М. – Вінниця: ВНАУ, 2017. - 184 с. + 212 іл.

Бойко Ю.М. Історія української культури в біографіях видатних діячів. Частина I (9 – 17 століття). – Вінниця: ТОВ «Нелан», 2013. – 125 с. з іл.

Бойко Ю.М. Історія української культури в біографіях видатних діячів. Частина II. Випуск 1 (18 – початок 19 століття). – Вінниця: ВНАУ, 2014. – 75 с. з іл.

Історія української культури в біографіях видатних діячів / Укладач Ю.М. Бойко. Частина II. Випуск 2 (18-19 століття). – Вінниця: ВНАУ, 2015. – 46 с. з іл.

Бойко Ю.М., Бойко Т.В. Термінологічно-понятійний словник з культурології та художньої культури / За заг. ред. Ю.М. Бойка. - Вінниця: «Веда», 2012. – 160 с.

Рекомендована додаткова література

- Алексеев Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985–1999 рр.: Навч. посіб. – Київ: ЕксОб, 2000. – 296 с.
- Археологія України. Курс лекцій / За ред. Залізняка Л.Л. - Київ: Либідь, 2005. - 504 с.
- Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – Київ: Будівельник, 1982. – 160 с.
- Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття: Навч. посіб. - Львів: «Магнолія 2006», 2010. — 573 с.
- Боплан, Г.Л. де Опис України. - Львів: Каменяр, 1990. - 301 с.
- Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. - Киев: Наукова Думка, 1989. – 294 с.
- Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії // Україна крізь віки. - Т.1. - Київ: Альтернативи, 1998. – 335 с.
- Васіна З.О. Український літопис вбрання: [Книга-альбом]. – К.: Мистецтво, 2003. - Т. 1: 11000 років до н. е. – ХІІІ ст. н.е.: Наук.-худож. реконструкції. – 448 с.: іл.
- Васіна З.О. Український літопис вбрання: [Книга-альбом]. – К.: Мистецтво, 2003-2006. – Текстівки, рез. англ., рос. Т. 2: ХІІІ – початок ХХ ст.: Наук.-худож. реконструкції. – 2006. – 448 с.: іл.
- Вечерський В. Українська дерев'яна архітектура. – Київ: Балтія-Друк, 2001. – 64 с.
- Висоцький О.Ю. Історія української культури: Навч. посіб. — Дніпропетровськ : НМетАУ, 2009. – 130 с.
- Віднянський, С.В. Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН? (до 70-річчя Організації Об'єднаних Націй і членства в ній України) / С.В. Віднянський // Український історичний журнал. — 2015. — № 5. — С. 172-185.
- Воропай О. Звичаї українського народу. - Київ: Оберіг, 1993. – 592 с.
- Высоцкий С. А. Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. - Київ: Наукова думка, 1984. — С. 144-191.
- Высоцкий С. А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. - Киев: Наукова думка, 1981. - 216 с.
- Геродот. Історії в дев'яти книгах / Пер. А.О. Білецького. - К.: Наукова думка, 1993. - 579 с.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво. - Київ: Вища школа, 1994. - 539 с.
- Гриценко Т. Б., Гриценко С. П., Кондратюк А. Ю. та ін. Культурологія. Навч. посіб. 3-тє вид. / За ред. Гриценко Т. Б. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 392 с.
- Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нарис політичної історії. - Київ, 1993. - 288 с.

- Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII - XVIII ст.: кордони, населення, право. – Київ: Основи, 1996 - 222 с.
- Давня історія України /За ред. Толочко П.П. – Т.2. – Київ: Либідь, 1998. – 224 с.
- Даренська В.М. Культура Давньої Русі: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів гуманітарних спеціальностей. – Харків: «Факт», 2012. – 264 с.
- Довідник з історії України : А-Я / упоряд. і наук. ред. І. З. Підкова ; за заг. ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст ; Ін-т іст. досліджень Львівського нац. ун-ту ім. І.Франка . – 2-ге вид., доопрац. і доп. - Київ: Генеза, 2001 . - 1135 с.
- Енциклопедія історії України у 10 томах / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.. НАН України. Інститут історії України. - Київ: Наукова думка, 2003 - 2013.
- З української старовини. Альбом / Текст Д.І. Яворницького: мал. М.С. Самокиша, С.І.Васильківського. - Київ: Мистецтво, 1991.- 316 с.:іл.
- Залізник Л.Л. Первісна історія України. - Київ: Вища школа, 1999. - 263 с.
- Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. - К. : КУП НАНУ, 2013. - 892с.
- Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVIII ст. – Київ: Наук. думка, 1966. – 251 с. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – Київ: Наук. думка, 1990.– 190 с.
- Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія. – Черкаси: ЧДТУ, 2016. – 644 с.
- Історія українського козацтва: нариси у 2 т. \ Редкол: Смолій (відп. ред) та інші. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. - Т.1. - 800 с.
- Історія української культури. У 5 томах. – Т. 1: Історія культури давнього населення України / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. М. Даниленко (ред.). – К.: Наук. думка, 2001. – 1136 с.
- Історія української культури: у 5-ти т. – Т. 4, кн. 1: Українська культура першої половини XIX ст. / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. М. Даниленко (ред.). – Київ: Наук. думка, 2008. - 1007 с.
- Історія української культури: у 5-ти т. – Т. 4, кн. 2: Українська культура другої половини XIX ст. / Г. А. Скрипник (голов. ред.), Р. Я. Пилипчук та ін. – Київ: Наук. думка, 2005. - 1294 с.
- Історія української культури: у 5-ти т. – Т. 5, кн. 1: Українська культура XX - початку XXI ст. / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. М. Даниленко (ред.). – К.: Наук. думка, 2011. – 863 с.
- Історія української культури: у 5-ти т. – Т. 5, кн. 2: Українська культура XX - початку XXI ст. / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. М. Даниленко (ред.). – К.: Наук. думка, 2011. – 1032 с.
- Історія української культури: У п'яти томах. – Т. 2: Українська культура XIII - першої половини XVII століть / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. М. Даниленко

(ред.). – К.: Наук. думка, 2001. – 848 с.

Історія української культури: У п'яти томах. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII-XVIII століть / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. А. Смолій (ред.) – К.: Наук. думка, 2003. – 1246 с

Как была крещена Русь. - Москва: Политиздат, 1989. - 320 с.

Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Частина III: 1917-2003 рр. Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. - Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. - 628 с.

Колесник І. Інститут історії України: Нове українське відродження / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Київ: Інститут історії України, 2016. – 273 с.

Конституційний процес в Україні / ред. Ю. П. Рубан. — Київ : НІСД, 2008. — 220 с.

Косміна Т. В. Українське народне житло. - Київ: МИИскусство, 1986. – 18 листівок з текстами.

Косміна Т.В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX-XX століття. – Київ, Наук. думка, 1980. – 182 с.

Косміна Т.В., Васіна З.О. Українське весільне вбрання: етнографічні реконструкції. - Київ: Мистецтво, 1989. – 16 листівок з текстами.

Кошкіна С. Майдан. Нерозказана історія: Головне розслідування подій Революції Гідності.- Київ: Брайт Стар Паблішинг, 2015. – 394 с.

Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. - Київ: Наукова думка, 1984. - 176 с.

Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: Навч. посіб. - Київ: Центр учбової літератури, 2009. - 216 с.

Культура і побут населення України: Навч. посіб. / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін.. - Київ: Либідь, 1993. – 349 с.

Культурологія: теорія та історія культури. Навч. посіб. Видання 3-тє, перероб. та доп./За ред. І. І. Тюрменко. – Київ: Центр учбової літератури, 2010. – 370 с.

Кульчицький С. В. Помаранчева революція 2004 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2011. — Т. 8 : Па — Прик. — С. 412.

Кульчицький, С.В. Суспільно-політичне й соціально-економічне становище України в 2010 – першій половині 2015 рр. / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 2015. — № 3. — С. 154-175.

Кучер В. І., Чернега П. М. Україна у Другій світовій війні (1939—1945): Посібн. для вчите-ля.- Київ: Генеза, 2004.- 272 с.

Лузан П.Г. Історія педагогіки та освіти в Україні : навчальний посібник / Лузан П.Г., Васюк О.В. – [2-ге вид., доп. і перероб.]. – Київ: ДАКККіМ, 2010.– 296 с.

Маркевич М.А. Обычаи, кухня и напитки малороссов. – Київ: Час,1992.– 192 с.

Марченко М.І. Історія української культури з найдавніших часів до середини XVIII ст. – Київ: Радянська школа., 1961. - 286с.

- Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник. – К.: Наук. думка, 1996. – 196 с.
- Мирончук В.Д., Ігошкін Г.С. Історія України: Навч. посіб. - 2-ге вид., випр. - К: МАУП, 2002. - 328 с.
- Міхеєв В.К., Шрамко Б.А. Археологія залізного віку Східної Європи. - Харків: Каравела, 2000. - 346 с.
- Молев Е.А. Эллины и варвары. На северной окраине античного мира. - Москва: Центрполиграф, 2003. - 400 с. Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. - Москва: Наука, 1989. - 449 с.
- Перепічка Є.В. ОУН і УПА в роки Другої світової війни. - Львів: СПОЛОМ, 2009.- 74 с.
- Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). - Київ: Радянський письменник, 1990. - 558 с.
- Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. - Київ: Либідь, 1993. — 640 с.
- Попович М.В. Мироззрение древних славян. – Киев: Наукова думка, 1985. – 170 с.
- Попович М.В. Нарис історії культури України. - Київ: АртЕк, 1999. — 728 с.
- Рибалка І.К. Історія України. Частина II: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року [Підр. для іст. фак. вищих навч. закладів]. - Харків: Основа, 1997. - 480 с.
- Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – Київ: «Ли-бідь», 1994. – 768 с.
- Сандюк Л.О., Щубелка Н.В., Шмиголь М.Ф., Сулим О.В., Симоненко С.П., Романенков І. Д., Юшкевич Ю. С. Основи культурології: Навч. посіб. / За ред. Л.О. Сандюк та Н.В. Щубелки. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 400 с.
- Січинський В. Чужинці про Україну. – Київ: Слово, 1991. – 96 с.
- Слово о полку Ігоревім. - Київ: Веселка, 2008. — 134 с.
- Собор Святої Софії в Києві: Книга-Альбом. - Київ: Мистецтво, 2001, - 352 с.
- Субтельний О. Україна: Історія. - Київ: Либідь, 1993. - 720 с.
- Сургай Г.І., Слюсаренко А.Г., Гусев В.І. Новітня історія України. Частина I (1914-1939). - Київ: Вища школа, 2000. – 631 с.
- Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь // Україна крізь віки. – Т. 4. – Київ: Альтернативи, 1998. - 352 с.
- Толочко П.П. Київська Русь. - Київ: Наукова думка, 1996. - 366с.
- Украина: Полная энциклопедия /Авт.-составители В. М. Скляренко, Т. В. Иовлева, В. В. Мирошникова, М. А. Панкова; Худож.-оформитель Л. Д. Киркач-Осипова. - Харьков: Фолио, 2007. - 463 с.
- Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. - Київ: Либідь, 1993. — 592 с.; іл. («Пам'ятки історичної думки України»).
- Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П.

- Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна. - Київ: Либідь, 1993. – 290 с.
- Українці: народні вірування, повір'я та демонологія / Упор., прим. та нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк. - Київ: Либідь, 1992. – 322 с.
- Уривалкін О.М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.). Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. - Київ: «Кондор», 2005. – с.284
- Тишик Б., Вівчаренко Б. Суспільно-політичний лад і право України у складі Речі Посполитої та Литовсько держави. - Львів: Світ, 1996 р. - 162 с.
- Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – Київ: Вища школа, 1981. – 235 с.
- Чубинський П.П. Мудрість віків. – Київ: Мистецтво, 1995. – 224 с.
- Щербаківський В. Українське мистецтво. – Київ: Либідь, 1995. – 288 с.
- Юрченко П.Г. Народне мистецтво. Україна. – Київ: Мистецтво, 1967. – 45 с.
- Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: В 3 т. - Львів: Світ. Т. I. - 1990. - 316 с. Т. II. - 1991. - 392 с. Т. III. - 1992. - 454 с.
- Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667). – Київ: «Основи», 2003. – 644 с.

Історія України та етнокультурологія: Навчальний посібник для самостійної роботи студентів. У 2-х частинах. Частина II. Етнокультурологія / Укладач Бойко Ю.М. – Вінниця: ВНАУ, 2017. - 184 с. + 212 іл. (10 у.д.а.)

Електронний набір, оформлення, оригінал-макет - Ю.М. Бойко

Наклад _____ примірників 1